

VEDA

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra

ZOSTAVILI

PhDr. Milan Majtán, DrSc. a Mgr. Tatiana Laliková

RECENZENT

Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Z HISTÓRIE LEXIKY STARŠEJ SLOVENČINY

VEDA
VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
BRATISLAVA 2008

© Milan Majtán a Tatiana Laliková

ISBN 978-80-224-1009-0

Obsah

Úvod	.....	7
Vincent Blanár	Lexikológia lexikografie	9
Vincent Blanár	<i>Hostinec, hospoda a špitál</i> (K metóde slovenskej historickej lexikológie)	16
Vincent Blanár	Významová stavba slov <i>paskuda, paskudník</i> v slovenčine	21
Vincent Blanár	Slová <i>dravec – Dravce</i> a čo s tým súvisí	26
Vincent Blanár	<i>Dať (darovať) na krásu, robiť (činiť) krásu</i>	32
Miriám Gigerová	Administratívno-právne termíny <i>richtár, konšel, prísažný, dvorský</i> v Budmerickej mestskej knihe	37
Alexandra Hríbiková	Určenie približnej miery v staršej slovenčine	42
Izidor Kotulič	Význam, rozšírenie a pôvod slova <i>meru</i>	48
Mária Kováčová	<i>Na štítrobu</i>	54
Mária Kováčová	<i>Kútnice, postelnice a postelkyne</i>	56
Mária Kováčová	<i>Zlatica, žltáčka, žlatica</i>	59
Elena Krasnovská	Praslovanské <i>tařь</i> a slovenská príslovka <i>potatmo</i>	63
Elena Krasnovská	Z histórie slova <i>požiarnik</i>	67
Elena Krasnovská	Slová <i>barbier, lazobník, kúpeľník</i> v slovnej zásobe predpisovnej slovenčiny	69
Rudolf Kuchar	Významy slova <i>žriedlo</i>	78
Rudolf Kuchar	Pôvod slov <i>driek, driechny</i> a ich významy	81
Rudolf Kuchar	Slovo <i>právo</i> v slovnej zásobe slovenčiny predpisovného obdobia (Postavenie a významová stavba)	87
Rudolf Kuchar	Slovo <i>svedomie</i> v historickom vývine slovenskej právnej terminológie	101
Tatiana Laliková	Z vývinu slovenskej príbuzenskej terminológie v predpisovnom období	106
Tatiana Laliková	Z lexiky najstarších slovenských osobných mien	120
Tatiana Laliková	Dĺžkové miery našich predkov	123

Marie Majtánová	Názvy cudzokrajných drog rastlinného pôvodu v oravskom lekárskom rukopise z roku 1760.....	127
Marie Majtánová – Jana Skladaná	Názvy mier a váh v slovenských lekárskech rukopisoch zo 17. a 18. storočia.....	134
Marie Majtánová	Prídavné meno <i>turecký</i> v staršej slovenskej botanickej terminológii.....	141
Marie Majtánová	Slová <i>kúpeľ</i> , <i>lázeň</i> a <i>teplíce</i> v staršej slovenčine.....	146
Marie Majtánová	Slovo <i>kázeň</i> v slovnej zásobe staršej slovenčiny.....	154
Milan Majtán	Samostatná častica <i>si</i> v slovenčine.....	158
Milan Majtán	Slovansko-slovenské osobné meno <i>Mojtech</i>	160
Milan Majtán	Vznik názvu <i>Bratislava</i>	165
Milan Majtán	Pôvodné slovenské podoby geografických názvov <i>Bijná/Bojňa</i> , <i>Strečno/Strečen</i> , <i>Košatec/Košeca</i>	176
Milan Majtán	Slovo <i>košút</i> v slovnej zásobe slovenčiny.....	181
Renata Ondrejková	Drevené náčinie v kuchyni.....	185
Renáta Ondrejková	<i>Ohnisko</i> a nástroje okolo <i>ohniska</i>	187
Renáta Ondrejková	O pôvode názvu <i>Cigán (cigán)</i>	189
Štefan Peciar	Slovesná predpona <i>pre-/pro-</i>	193
Iveta Valentová	Slová <i>kadiť</i> , <i>kadidlo</i> v staršej slovenčine.....	212
Skratky prameňov	.....	219

Slovo na úvod

Po takmer polstoročnej práci meniaceho sa autorského kolektívu a pri ukončení prác na *Historickom slovníku slovenského jazyka* (1991 – 2008), ktorého rozsah sa rozrástol na sedem objemných zväzkov, sa popri troch zväzkoch *Prameňov k dejinám slovenčiny* (1992 – 2008), ktoré istým spôsobom predstavujú dosiaľ nepublikovanú časť prameňnej základne slovníka, spoluautori slovníka rozhodli súhrnne znovu publikovať niektoré svoje vybrané štúdie a články.

Publikácia *Z histórie lexiky staršej slovenčiny* predstavuje súbor väčšinou starších materiálových štúdií kolektívu autorov Historického slovníka slovenského jazyka, ktorí chcú predstaviť a konfrontovať niektoré výsledky svojich výskumov slovnej zásoby staršej slovenčiny predspisovného obdobia so svojou lexikografickou prácou na tomto slovníku. Príspevky majú ukázať, že bádanie v oblasti lexikológie a následné vypracúvanie vedeckých štúdií či odborných článkov a spracúvanie lexikálnej i významovej stránky jednotlivých slov, slovných čeládí alebo vecných okruhov v slovníkových heslách veľmi úzko súvisia, že jedny i druhé výsledky sú potrebné a porovnateľné. Lexikograf musí mať lexikologický prístup k téme svojej práce. Preto sme ako úvodnú zaradili metodologickú štúdiu *Lexikológia lexikografie*, všetky ostatné štúdie majú materiálový charakter.

V publikácii sú zaradené najmä staršie, dnes menej známe a prístupné práce, predovšetkým štúdie a odborné články publikované v rozličných domácich i zahraničných zborníkoch a časopisoch. Zaradili sa aj práce mladších, aj najmladších členov autorského kolektívu slovníka, aby sme mohli aj takto predstaviť ich prácu a autorské zameranie.

Texty nie sú zoradené tematicky, pretože z takého hľadiska nepredstavujú ucelený celok. Zostavovatelia sa rozhodli pre usporiadanie podľa autorov, aby sa lepšie ukázali ich bádateľské profily. Pôvodné texty sa upravovali iba minimálne, v niektorých prípadoch sa upravili názvy, pričom pôvodný názov sa zachytil v bibliografických údajoch o pôvodnom publikovaní na konci state. Výber štúdií bol limitovaný aj rozsahom tejto publikácie.

Zostavovatelia

Lexikológia lexikografie

VINCENT BLANÁR

1. Tzv. zostavovanie slovníkov sa stalo anachronizmom odvtedy, čo sa aj pri abecedne usporiadanom opise slovnej zásoby postavilo za cieľ spracúvať jednotky slovnej zásoby ako prvky lexikálno-sémantického systému, presnejšie povedané ako prvky hierarchicky usporiadaných a vzájomne sa pretínajúcich čiastkových systémov. Lexikálne jednotky vstupujú prostredníctvom svojej formy a svojho lexikálneho významu do rozličných lexikálno-sémantických vzťahov; vo svojom čiastkovom systéme zaberajú isté miesto, ktoré sa môže vo vývine slovnej zásoby meniť. Úlohou lexikografického opisu je určiť významovú stavbu, lexikálnu platnosť a štylistickú hodnotu lexikálnej jednotky ako prvku čiastkového systému. Preto sa lexikografická práca nezaobíde bez sústavnej vnútornej konfrontácie lexikálnej jednotky s prvkami čiastkových systémov, do ktorých sa lexikálna jednotka začleňuje (porov. napr. Filipec, 1973, s. 78 – 84).

Základný postup lexikografického opisu pri výkladových slovníkoch sa dá v skratke naznačiť takto: pomocou analýzy lexikálnych jednotiek v texte (rovina reči) sa usilujeme postihnúť ich lexikálnu platnosť na rovine jazyka a výsledky komplexnej analýzy spracúvame lexikograficky so zreteľom na typ slovníka (porov. napr. Blanár, 1982, s. 25 – 38). Táto formulácia si žiada spresnenie vzhľadom na špecifickú situáciu v historickej lexikológii a lexikografii, o ktorú nám tu predovšetkým ide.

1.1. Zásada, že lexikografický opis sa opiera o lexikologickú analýzu, platí všeobecne. No treba rozlíšiť pracovné postupy pri lexikografickom opise súčasného jazyka a historického vývinu slovnej zásoby. Lexikografický opis súčasného jazyka sa môže opierať o živé jazykové vedomie lexikografa a o dostačujúci jazykový materiál. Vypracovali sa viaceré metodické postupy lexikálno-sémantickej analýzy, ktoré rátajú s týmito skutočnosťami. Napr. substitučné experimenty a vôbec postupy, ktoré vychádzajú z intuitívnej znalosti možných použití lexikálnej jednotky, teda z umele vytvorených kontextov odpovedajúcich jazykovej norme, dajú sa dobre uplatňovať pri analýze súčasného jazykového materiálu (k týmto metódam Wotjak, 1977). Oproti tomu v historickej lexikografii sa narába s viac-menej neúplným lexikálnym materiálom, pri ktorého analýze sa nemôžeme opierať o súveké jazykové vedomie. Preto pri sémantickej analýze historick-

kých textov ťažko používať metódu porovnávania s inými lexikálnymi prvkami, ktoré by mohli v texte substituovať príslušnú lexikálnu jednotku, alebo metódu spätateľnosti danej lexikálnej jednotky s iným syntakticko-sémantickým okolím. Práca v oblasti historickej lexikológie a lexikografie má širšie heuristicko-interpretáčn  predpoklady; treba a) zhromaždiť a analyzovať čo najväčšie množstvo historických kontextov, b) na základe existujúcich prameňov a literatúry osvetľovať najmä historické realie, c) popri základných metodických postupoch, za ktoré pokladáme komponentovú a distribučnú analýzu, využívať aj pomocné postupy: porovnanie s neskorším vývinovým štádiom daného jazyka (pri tejto predĺženej vývinovej perspektíve dôležitá úloha pripadá porovnávaniu so stavom v nárečiach a s inými, predovšetkým príbuznými jazykmi). Použitie súboru metodických postupov adekvátnych komplexnej lexikálno-sémantickej analýze, a to pri aspekte diachronickom i synchronickom chápeme ako lexikálno-sémantickú rekonštrukciu (Blanár, 1984, s. 95 – 114). Lexikálno-sémantickou rekonštrukciou sa odhaľuje a charakterizuje dynamická stavba mikrosystémov a makrosystémov slovnej zásoby na rovine jazyka a reči.

1.2. Úvodom ešte pripojíme niekoľko všeobecných poznámok o povahe lexikálneho vývinu (k tomu Blanár, 1983, s. 321 – 330). Stálym zdrojom vývinu slovnej zásoby sú väčšie alebo menšie zmeny významotvorných činiteľov, t. j. (1) pomenovanej reality, (2) postoje hovoriaceho k pomenovanej realite, (3) jej pojmového spracovania a (4) jazykového stvárnenia. Tieto významotvorné činitele predstavujú rozličné stránky jednotného pomenovacieho procesu, ktorý spočíva v jazykovom vyjadrovaní odrazových prvkov. V lexikálnom vývine sa prejavujú jazykové i mimojazykové činitele vo vzájomnom pôsobení. Slovná zásoba reaguje na vonkajšie podnety z hľadiska vnútorných systémových predpokladov. Lexikálny vývin možno charakterizovať ako zmeny súboru, stavby a štylistickej platnosti lexikálno-sémantických prvkov a zmeny organizácie čiastkových lexikálnych systémov. Slovná zásoba dostáva špecifickú tvárnosť podľa toho, ako výrazne sa priebehom historického vývinu jednotlivé druhy lexikálno-sémantických zmien uplatňujú. Vývinovú dynamiku slovnej zásoby podmieňujú zmeny sémantickej stavby i zmeny v súbore lexikálnych jednotiek. Dôležitým činiteľom je aj diferenciácia lexikálnych jednotiek vzhľadom na rozmanité komunikačné potreby funkčných štýlov. Tento činiteľ hral významnú úlohu od samých začiatkov formujúceho sa kultúrneho jazyka, ale predovšetkým v období, keď sa utváral pevnejšie kodifikovaný spisovný jazyk. V spisovnom jazyku sa upevňuje potrebná štylistická diferenciácia výrazových prostriedkov a pritom sa odstraňuje nadbytočná polylexia zdedená z obdobia nekodifikovaného kultúrneho jazyka.

Nás tu zaujíma vývin slovnej zásoby ako problém lexikografický. Z tohto hľadiska získavajú dôležitosť postupy, ktorými sa poukazuje na charakteristické znaky lexikálneho vývinu. Už z uvedených poznámok sa ukazuje, že pri lexikografickom opise slovnej zásoby nemožno zanedbávať také javy, ako je napr. rozširovanie/zužovanie významovej stavby slova, narastanie/zmenšovanie polylexie, ústup slova alebo prestavba jeho sémantiky v súvislosti so zaníkaním reálií, šty-

listická a sémantická špecifikácia ako výraz funkčného rozpätia výrazových prostriedkov kultúrneho, resp. spisovného jazyka.

2. Lexikologická problematika lexikografie zahŕňa široký súbor otázok, ktoré tvoria predpoklad lexikografického opisu. Ide v podstate o okruh formálnej a obsahovej stránky lexikálnej jednotky, ako aj ich vzájomného vzťahu. Pri osvetľovaní základných lexikografických pojmov (napr. heslové slovo, významová stavba heslového slova) sa uplatňuje komplexný prístup. V ďalšom budeme tieto pojmy charakterizovať vzhľadom na lexikografickú teóriu a vzhľadom na potreby lexikografického opisu slovnej zásoby spracúvaného historického obdobia. V rámci nášho príspevku môžeme len naznačiť dôležitejšie problémy, ich podrobnejšia analýza by si žiadala monografickú prácu.

2.1. Heslové slovo.

Heslové slovo sa v slovníku vymedzuje vo vzťahu k lexikálnej jednotke. Heslové slovo je lexikografická jednotka, ktorej poňatie sa do istej miery ustáľuje vzhľadom na typ slovníka. Lexikálnu jednotku chápeme v súlade s lexikologickou teóriou. Možno vyjsť z takéhoto určenia (porov. najmä Staročeský slovník, 1968, s. 20 – 21): slovo je jednotka vyššia ako morféma a nižšia ako syntagma; vyznačuje sa jednotou zo stránky formálnej a lexikálno-sémantickej, vstupuje do vzťahov s inými jednotkami a slúži v príslušnom jazykovom spoločenstve ako komunikačný prostriedok. Pokiaľ ide o vzťah týchto dvoch pojmov, v lexikografickej praxi sa vyskytuje trojaké riešenie: a) heslové slovo sa zhoduje s poňatím lexikálnej jednotky (pravda, rozumie sa ním vždy jednoslovná lexéma), b) za osobitné heslové slovo sa nepokladá výraz, ktorý nepredstavuje ani lexikálnu jednotku, c) heslové slovo nezodpovedá poňatiu lexikálnej jednotky (bližšie Staročeský slovník, 1968, s. 20).

Najčastejší je prípad, že sa heslové slovo stotožňuje s jednoslovnou lexémou. Za výrazy, ktoré nemajú povahu morfémy, sa pokladajú aj predložky a spojky, zvrtná častica (*sa/si*) sa v reflexívnych slovesách nepokladá za osobitný člen syntagmy (porov. heslové slová: *ponáhľat' sa, všimnúť si, zdať sa*). Za výrazy jednotné z hľadiska lexikálneho významu sa pokladajú aj výrazy s členenou významovou stavbou. Za výrazy jednotné z formálnej stránky sa pokladajú aj výrazy s malými, resp. menšími rozdielmi hláskoslovnými (slov. *frajmak, frajmok, frajmark*, stč. *nevzdáľu, nevzdál*), b) morfológickými (slov. *ulica, ulic*; stč. *manželstvo, manželstvie*), c) slovotvornými (slov. *dedizna, dedovizna*). Pri hodnotení formálnej blízkosti lexém je jazyková situácia taká rozmanitá, že ťažko uplatniť jednotnú zásadu aj v slovníku jedného typu, porov. napr. slová s rovnakým etymonom, ale prevzaté rozličnými cestami a v rozličnom čase (slov. *kaštieľ:kostol* – odlišný význam, 2 heslové slová; *farba:barva* – rovnaký význam, 1 heslové slovo).

Pretože v predkodifikačnom období nejstvovala pevnejšia spisovná norma a napr. procesy rozvíjania slovnej zásoby z domácich i nedomácich fondov prebiehali dosť živelne, pri určovaní podoby heslového slova sa v slovanských historických slovníkoch nepostupuje rovnako: alebo sa v heslovom slove podávajú v zjednodušenej grafike hláskoslovné varianty zachytené v historických pamiatkach (Staropoľský slovník, Staroukrajinský slovník 14. – 15. stor.), alebo sa ako

heslo uvádza podoba slova z konca spracúvaného obdobia (Slovník ruského jazyka 11. – 17. stor.). V Staročeskom slovníku má heslové slovo štandardizovanú podobu, ktorá sa predpokladá k r. 1300, v Historickom slovníku slovenského jazyka sa historické podoby uvádzajú ako hláskoslovné, morfológické a slovotvorné varianty za heslovým slovom a heslové slovo, ktoré má dnešnú spisovnú podobu, je len praktickou orientačnou pomôckou na usporiadanie materiálu.

Samostatným heslovým slovom nie sú viacсловné lexémy (slov. *fiškálska žaloba*, *klást' prísažnú povinnost'* „prísahou zaviazat' k poddanosti“), spracúvajú sa pri určenom, prípadne (aj) určujúcom slove. Lexikálne homonymá, t. j. výrazy zhodné len z formálnej stránky (slov. *futro*¹ „krmivo pre dobytok“, *futro*² „kožušinová podšívka“, *futro*³ „zárubňa na okne, na dverách“) a synonymá, slová zhodné len významom („člen užšej obce, mestskej, stoličnej rady s istou súdnou a výkonnou právomocou“: *boženík*, *prisediaci*, *prísažný*, *radný*) sa nespracúvajú v jednom heslovom slove, ale v samostatných heslách.

Pozornosť zasluhuje tretia skupina, v ktorej sa heslové slovo z praktických dôvodov vymedzuje širšie ako lexikálna jednotka. V jednom hesle sa spracúvajú aj viaceré samostatné lexikálne jednotky, napr. slovo a jeho lexikalizované použitie v platnosti iného slovného druhu (porov. slov. *malomocný* príd. – *malomocný* m., *prísažný* príd. – *prísažný* m., *ale* spoj. – *ale* čast.), výrazy so zhodným významom, ale odlišujúce sa morfeomatickou stavbou (stč. *než*, *nežli*), niektoré typy odvodených slov, ak sa nemení ich významové jadro (*granát*, *-ový*, *-ik*; *gróf*, *-ov*, *-ka*, *-in*, *-(ov)ský*).

Týmito lexikografickými postupmi sa slovníky dost' odlišujú; hniezdovanie sa využíva najmä v slovníkoch menšieho typu. Ale ide ešte o jednu vec. Hranice medzi polysémiou a homonymiou v lexikálnom vývine, a teda ani v jeho lexikografickom opise nie sú vždy dost' zreteľné (porov. napr. slov. *huncút* 1. „ničomník, podliak“ ——— 2. „šibal“; *chybný*¹ 1. „majúci chybu, nedokonalý, poškodený“, 2. „nesprávny, pomýlený“ ——— *chybný*² „v ktorom je nedostatok niečoho, chudobný na niečo“); v prípadoch, ak je pri lexikálnych, slovotvorných, slovnodruhových a morfológických homonymách významová súvislosť ešte zrejma, spracúvanie v jednom heslovom článku má svoje odôvodnenie. Stav v jazyku však neumožňuje jednotné a všeobecné lexikografické riešenie.

Najdôležitejší podiel na jazykovom stvárnení psychického obsahu majú kategóriálne (integračné) príznaky. Istý rad foném/morfém sa zapája do nadradených všeobecnejších formálno-sémantických kategórií jazyka, ako je slovný druh, slovotvorný typ, slovná čeľaď. Signalizovanie kategóriálnych príznakov morfológickými kvalifikátormi tvorí pevnú súčasť charakteristiky heslového slova. Vo veľkých historických slovníkoch nájdeme aj poukazy na extenzionálne vzťahy heslového slova (synonymické a derivačné rady), čím sa zvyrazňuje platnosť slova v danom mikrosystéme, porov, napr. Slovník poľštiny 16. stor., ukázkový elaborát Slovenského historického slovníka z predspisovného obdobia, sčasti Staročeský slovník. Charakteristickým znakom rozvoja slovnej zásoby slovanských kultúrnych jazykov bola špecifikácia lexikálneho významu pre terminologické

ciele. Vymedzenie terminologického obsahu s príslušným štylistickým kvalifikátorom sa dáva za východiskový, štylisticky bezpríznačový lexikálny význam.

2.2. Významová stavba heslového slova.

Centrálne úlohou lexikografického opisu je postihnúť významovú stavbu heslového slova na rovine jazykového systému. Nehľadiac na slabé miesta heuristickej práce tohto cieľa by sa nemala vzdávať ani historická lexikografia. Lexikografická prax je v tomto ohľade nerovnaká. V úvode k Staroukrajinskému slovníku 14. – 15. stor. (1977, s. 13) sa pripomína, že historický slovník je slovníkom textov, v ktorých sa slovo používa v kontextovom význame; ale samotné dielo vypracované s dobrou akribiou takýto rámec prekračuje. Krok s modernou lexikológiou drží koncepcia Staročeského slovníka.

Pri výklade a slovníkovom spracovaní lexikálneho významu sa ukazuje plodným pojem parafrázy (porov. napr. Viehweger, 1977; Blanár, 1982). Parafráza vzniká rozložením lexémy/semémy na komplexnejšiu syntakticko-sémantickú jednotku, v ktorej sú jednotlivé príznaky vyjadrené samostatnými lexikálnymi prvkami. Medzi lexémou/semémou a parafrázou jestvuje tým vyšší stupeň ekvivalencie, čím viac komponentov semémy parafráza explicitne obsahuje. Požiadavkám lexikografie zodpovedá tzv. diskurzívna definícia, ktorá sa zakladá len na istom výbere sémantických príznakov. Poznanie sémantickej stavby slova v staršom období predpokladá komplexnú sémantickú analýzu, na jej výsledky nadväzuje opis štruktúry sémantických príznakov danej lexémy/semémy. Základom slovníkovej definície je teda štruktúra semémy. Opisované slovo sa najprv priradí k vyššiemu rodu (generický príznak) a potom sa vymedzia príznaky, ktorými sa určované slovo odlišuje od iných slov tohože rodu (špecifické príznaky).

Pravda, otázka rozčleniteľnosti lexikálneho významu na sémantické príznaky nie je doriešená. Zdá sa, že z tohto hľadiska možno rozlišovať tri vrstvy slovnej zásoby. Centrum tvoria zväčša polysémické slová základného fondu s denotačno-signifikačným významom. Pri tejto vrstve sa dá lexikálny význam chápať ako hierarchická štruktúra sémantických príznakov rozličnej abstrakčnej úrovne. Okrajovú vrstvu tvoria, ako ukázala napr. A. A. Ufimcevo (1974, s. 115 – 116), konkrétne substantíva s denotačným významom (nomenklatúra a terminologické názvy) a druhým pólom sú abstraktné substantíva so signifikačným významom (vedecké pojmy). Pri nomenklatúre sa príznaky kognitívnej potencie slova neintegrujú do lexikálneho významu; pri terminologických názvoch a vedeckých pojmoch vymedzujeme obsah slova vedeckou definíciou. Medzi týmito dvoma vrstvami je prechodná zóna rozličných tematických skupín. Ich organizácia nie je jednotná. Vyznačuje sa širokým rozptylom od členenia blízkeho lexikálno-sémantickým princípom čiastkových systémov základného slovného fondu po štruktúrovanosť opierajúcu sa o vzťahy v pomenovanej skutočnosti (Blanár, 1984, 1.54, 1.84, 2.31). Už z uvedeného vidieť, že pri jazykovom stvárnení psychického obsahu sa jednotlivé významotvorné činitele neuplatňujú rovnako. Pri nomenklatúrach a terminologických názvoch je dominantným významotvorným činiteľom označovaná skutočnosť (charakteristika významu sa zameriava na po-

stihnutie obsahového pojmu), pri motivovaných slovách je to forma lexémy (o ňu sa opiera štruktúrny význam), pri predložkách, spojkách, prídavných menách, slovesách je základným významotvorným činiteľom spájateľnosť s inými jednotkami v jazykovom kontexte (bližšie napr. Staročeský slovník, 1968, s. 24). Ako je známe, jednou formou sa môže v jazyku vyjadriť rozličný obsah a jeden obsah sa môže viazať na viaceré formy. Tak ako je v lexikologickej analýze nevyhnutné spájať onomaziologický a semaziologický aspekt, tak je pri vymedzovaní a parafráze lexikálneho významu v slovníkoch potrebné prizerať aj na vzťahy lexikálneho prvku v čiastkovom systéme (porov. napr. Pisárčiková, 1984, s. 65 – 71). Vnútrosystémová konfrontácia patrí medzi dôležité postupy aj v historickej lexicografii. Intenzionálne vzťahy heslového slova dostávajú svoj výraz pri lexikografickom opise v parafráze lexikálneho významu, extenzionálne vzťahy v explicitnom poukaze na jeho začlenenie do čiastkových systémov.

Spôsob zachytenia lexikálno-sémantického vývinu v lexikografickom opise je stále aktuálna úloha. Treba sa vyrovnávať s problémami, ktoré jestvujú v samotnom jazyku. Napr. v polysémickej významovej stavbe zisťujeme semémy, ktoré nemajú pevnú oporu vo formálnych ukazovateľoch; sémantická valencia býva neraz formálnym ukazovateľom odlišnosti semém, ale jej dôsledné uvádzanie naráža pri menších slovníkoch na technické ťažkosti; s technickými ťažkosťami sa stretávame aj pri hromadení historických kontextov, ktoré sú však opodstatnené, keď sa má dokumentovať obmedzenie lexémy/semémy na najstarší materiál (pri ústupe lexikálneho prvku), resp. na najnovší materiál (pri nových lexikálno-sémantických prvkoch). Ak sa podarí zachytiť vývin významovej stavby slova od východiskového konkrétneho významu k abstraktnému (hoci môže byť aj opačný postup) a terminologický špecifikovanému, štylisticky príznakovému v poradí semém, samotné členenie významovej stavby slova poukazuje na sémantický vývin. Jazykový význam slova podmieňuje jeho lexikálnu spájateľnosť, avšak zmeny lexikálnej spájateľnosti signalizujú nové významové posuny; preto obsadzovanie obligatórnych pozícií významovými triedami aktantov musí zostať aj v menších typoch slovníkov dokumentované historickým materiálom.

Lexikografický opis jednotiek slovnej zásoby ako prvkov lexikálno-sémantického systému umožňuje doplniť niektoré medzery v historickom dokladovom materiáli na základe analýzy systémových vzťahov. Napr. možno rekonštruovať (a ako rekonštruovanú podobu vyznačiť) východiskovú podobu substantíva, resp. adjektíva k doloženej deminutívnej podobe, substantívnu podobu slova k doloženému odvodenému adjektívu, nedoložený člen vidovej dvojice, slovotvorný význam k doloženému prenesenému významu motivovaného slova a pod. (bližšie Nemeč, 1980).

3. Nedá sa obísť fakt, že medzi stavom jazykového systému a jeho lexikografickým opisom jestvuje isté napätie. Jazykový vývin má kontinuálny ráz a jeho výsledkom sú dynamické vzťahy jazykových prvkov a javov aj v každom synchronickom priereze (právom sa hovorí o centre, periférii a prechodných javoch); pritom sú výrazné rozdiely medzi priebehom zmien v oblasti lexiky a lexikálnej sémantiky oproti ich pomalému priebehu v gramatickom a fonologickom systéme. Pripomeňme

napr. vzájomné prechody medzi slovnými druhmi, pohyblivú hranicu medzi voľnými, typickými a lexikalizovanými spojeniami, málo výrazné hranice medzi semémami, ktoré sa nesignalizujú formálne. V lexikografickom opise sa javy a vzťahy klasifikujú a podávajú v zásade ako diskrétné. Obyčajne sa dokumentujú javy typické, centrálnejšie, menej pozornosti sa venuje javom okrajovým a prechodným. Tým sa do istej miery zahaľuje veľmi charakteristická stránka jazykového systému, totiž jeho dynamická povaha. Nie je náhodné, že v poslednom čase sa čoraz viac zdôrazňuje potreba cieľa vedome prenášať výsledky nového lexikologického výskumu do lexikografickej praxe (porov. Herberg, 1982, s. 149 – 165). Táto odôvodnená požiadavka sa splní vtedy, ak sa lexikografickým opisom postihnú javy systémové i okrajové v ich relatívnej úplnosti a dynamickej protirečivosti.

Literatúra

- BLANÁR, Vincent: Lexikálno-sémantická problematika historického slovníka slovenského jazyka. In: Jazykovedné štúdie, roč. 7. Red. Š. Peciar. Bratislava: Veda 1982, s. 25 – 38.
- BLANÁR, Vincent: Vývin slovenskej slovnej zásoby v predkodifikačnom období. In: Slovenská reč, 1983, roč. 48, č. 6, s. 321 – 330.
- BLANÁR, Vincent: Historický slovník slovenského jazyka. In: Studia Academica Slovaca, 13. Bratislava: Alfa 1984, s. 95 – 114.
- BLANÁR, Vincent: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda 1984, 216 s.
- FILÍPEČ, Josef: K otázke sémantického popisu lexikálnych jednotek. In: Slovo a slovesnosť, 1973, roč. 34, č. 1, s. 78 – 84.
- HERBERG, Dieter: Neuere Erkenntnisse zu den Strukturprinzipien von Wortbedeutungen und ihre Widerspiegelung in Wörterbüchern. In: Wortschatzforschung heute. Aktuelle Probleme der Lexikologie und Lexikographie. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie 1982, s. 149 – 165.
- Koncepcia Historického slovníka slovenského jazyka (stredného typu). Bratislava: Jazykovedný ústav E. Štúra SAV 1978, s. 49 (cyklostyl).
- NĚMEC, Igor: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha: Academia 1980. 193 s.
- PISÁRČIKOVÁ, Mária: Spôsob sémantického opisu slovnej zásoby v Krátkom slovníku slovenského jazyka. In: Kultúra slova, 1984, roč. 18, č. 3, s. 65 – 71.
- Slovar russkogo jazyka 11. – 17. vv. Red. S. G. Barchudarov. Moskva: Nauka, od r. 1975.
- Slovenský historický slovník z predpisovného obdobia. Ukážkový zošit. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1973. 354 s.
- Słownik polszczyzny 16 wieku. Red. S. Bak a i. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo PAN, od r. 1966.
- Słownik staropolski. Red. S. Urbańczyk. Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo PAN od r. 1953.
- Slovník staroukrajinskóh movy. 1. zv. Red. L. L. Humecka a L. M. Kernickýj. Kyjiv: Naukova dumka 1977. 630 s.
- Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Red. I. Němec. Praha: Academia 1968. 132 s.
- UFIMCEVA, Anna Anfilofievna: Tipy slovesnyh znakov. Moskva: Nauka 1974. 206 s.
- VIEHWEGER, Dieter a kol.: Problème der semantischen Analyse. In: Studia grammatica 15. Berlín: Akademie-Verlag 1977. 405 s.
- WOTJAK, Gerd: Untersuchungen zur Struktur der Bedeutung. Ein Beitrag zu Gegenstand und Methode der modernen Bedeutungsforschung unter besonderer Berücksichtigung der semantischen Konstituentenanalyse. 2. vyd. Berlín: Akademie-Verlag 1977. 344 s.

In: Slavica Slovaca, 1986, roč. 21, č. 1, s. 54 – 61.

Hostinec, hospoda a špitál (K metóde slovenskej historickej lexikológie)

VINCENT BLANÁR

V starej slovenčine sa nerovnako pomenúvalo miesto, kde sa hosťovi podávali nápoje („caupona“) a miesto, kde mohol – prípadne aj s povozom – prenocovať („deversorium“). Pre pojem „caupona“ mal náš jazyk spoločný slovanský výraz *krčma* a z nemčiny prevzaté slovo *šenk*. Pojem „deversorium“ sa vyjadroval výrazmi *hostinec*, *dom hostinský*, *hospoda*. Okolo 13. stor. sa dostal do významového okruhu „deversorium“ nový lexikálny prvok *špitál*. Budeme sledovať dejiny základných výrazov z tohto druhého významového okruhu: *hostinec*, *hospoda* a *špitál*¹.

Na pôvodný význam týchto slov môžeme uzatvárať na základe dokladov zo starších slovenských jazykových pamiatok a slovníkov (najmä R. Hadvábneho a A. Bernoláka). Ďalej dôležitý materiál získame nárečovým výskumom. Príslušníci najstaršej generácie vedeli priniesť aj pre dejiny uvedených slov mnoho cenných údajov. Pri rekonštrukcii pôvodného významu a ďalšieho vývinu slov *hostinec*², *hospoda*, *špitál* budeme využívať a porovnávať údaje, ktoré nám poskytujú všetky tieto pramene.

Najstarší význam slov *hostinec* a *hospoda* je doložený u R. Hadvábneho. Latinské „diversorium“ autor prekladá výrazmi *hospoda*, *hostinec*, *dúm hostinský*, „diversoriolum“ výrazmi *hospodečka*, *hostinček*, *malý hostinec* KS 1763 a pre „hospitale“ má *hostinec*, *hospoda* KS 1763. Zdá sa, že na tento význam slova *hostinec* poukazujú aj historické doklady zo 17. a 18. stor. Porov. LP: *samých kelčikuv ode trich let, jak za suchu sol, tak tež na jine potravu na hostince, bud kde jinde na jeden dvur nazbieralo se po sedem zlatych bez trich polturakov* 17. st; *pritom mali sme pred ohnom svoju pastieren vystavenú a teras slavná familia dala hostinec na tom placi vystaviť* 1771 – 72. Tieto údaje potvrdil prieskum používania slov *hostinec* a *hospoda* v dnešných slovenských nárečiach.

V ôsmich okresoch na Slovensku sa používa *Hostinec* ako názov samoty alebo časti osady. Dodnes sú známe terénne názvy, ktorých základným členom je

¹ Používanie slov *hostinec*, *hospoda*, *špitál* v slovenských nárečiach som skúmal dotazníkovou akciou, J. Štibrný previedol v oblasti od strednej Nitry po stredný Hron terénny výskum.

² Žiada sa však pripomenúť, že v obrodenskej češtine nestáli tieto dve slová na jednej úrovni. Slovo *hostinec* bolo v prvej polovici 19. stor. aj v češtine neologizmom.

toto podstatné meno, napr. *Dolný hostinec* a *Horný hostinec* (Nová Baňa), *Mestský hostinec* (Hronský Beňadik), *Na hrubém hosciňci* (Senica). V Lošonci, okr. Trnava, prezývajú rodinu, ktorá bývala vzadu vedľa hostinca, *Záhostinský*. Tieto doklady svedčia, že slovo *hostinec* patrí v našom jazyku do starej slovnej zásoby. Avšak na viacerých miestach sa dodnes zachoval aj pôvodný význam slova: pomenovanie miesta, kde pocestný dostal občerstvenie a mohol prenocovať aj so svojím záprahom. Starší ľudia v Nitrianskej, Tekove, Honte, Novohrade sa pamätajú na mnohé za jazdné hostince, ktoré sa odlišovali od krčmy. Napr. V Topoľčiankach bol jeden hostinec a dve krčmy. V Nitre bol známy hostinec *U jeleňa*, ktorý mal „maštale a kočárne“; krčiem bolo v meste viac. V Zlatých Moravciach bol hostinec (nocľach len pre pocestných) a veľký hostinec (aj pre záprahy). – V ľudovom jazyku dožíva aj starý význam slova *hospoda*. Hospodou nazývajú „útulok pre pocestných“ napr. v obci Ilija pri Banskej Štiavnici, v Pukanci (okr. Levice), v Horných Orešanoch (okr. Trnava). Celkove je pôvodný význam slova *hospoda* v dnešných nárečiach omnoho zriedkavejší. Ešte jedna okolnosť je zaujímavá. Slová *hostinec* a *hospoda* sa vo východnej slovenčine takmer nepoužívajú. Termín *ubytovací hostinec* je tu nové pomenovanie, dané úradným roztriedením hotelových podnikov.

Rad výrazov vyjadrujúci pojem „deversorium“ sa pravdepodobne v čase nemeckej kolonizácie rozšíril o ďalší člen: *špitál*. Nemeckí kolonisti priniesli slovo ešte v najstaršom význame („útulok pre pocestných a chudobných“), ktorý sa vyvinul – ako pripomína Grimm (1905, s. 2556 – 2559) – na základe vzťahu vytvoreného v starej latinčine; špitálom sa najprv označovala nocľaháreň pre najnižšie vrstvy spoločnosti (napr. zlodejov). Najstarší význam slova *špitál* pozná ešte A. Bernolák. Ako 5. význam tohto slova uvádza *špitál* „pre prespolních“, Pilgerhaus, Hospital (für Fremde), Gebäude, wo Fremde aufgenommen werden, so synonymom *hostinec* (Bernolák, 1825, s. 3071). Tak isto aj Jungmann osvetľuje slovo *špitál* synonymom *hostinec*. Získali sme niekoľko dokladov, ktoré upomínajú na pôvodný význam tohto slova v našich nárečiach. Špitál, ktorý je v obci Smolenice, okr. Trnava, slúžil vraj pôvodne na ubytovanie cestujúcich. Michal Hippík (70 r.) spomína, že špitál („starobinec“) v Topoľčianoch pozostával zo štyroch izieb, pričom jedna izba bola k dispozícii pre pocestných, ktorí „sa nemali kde vraziť“.

V podstate synonymné výrazy *hostinec* – *hospoda* – *špitál* nezostali trvalo v jednom významovom poli. Ich ďalší vývin smeruje k významovej diferenciacii. Korene tohto vývinu spočívajú v skutočnosti, že spomenuté výrazy sa v neskorších storočiach začali využívať nielen na vyjadrenie pojmu „deversorium“, ale aj „caupona“ a „valetudinarium“.

H o s t i n e c. V novšej dobe sa v mestách oddelili podniky, v ktorých sa hosťovi poskytuje nocľah (*hotel*), od podnikov, v ktorých sa podávajú nápoje a strava (*reštaurácia*, *kaviareň*). Na dedinách, k takémuto jasnému odlíšeniu neprišlo. Odlisuje sa len miesto, kde sa podávajú nápoje, prípadne aj jedlá, od lepšie zariadeného podniku, v ktorom býva niekedy aj miesto na nocľah. Z takéhoto stavu

vyplýva, že nastalo zblíženie medzi obsahom slov *krčma* a *hostinec*. Význam „útulok, nocľážište“, i keď, najmä na strednom Slovensku, nie je výnimočný, stáva sa zastaraným a vo významovej stavbe slova ustupuje novému významu „lepšia krčma“. Aj prísne odlišovanie krčmy a hostinca patrí medzi javy dožívajúce. Z významového zblíženia výrazov *krčma* (na západnom Slovensku zväčša *šenk*) a *hostinec* vyplynula potreba osobitne vyznačiť podnik, v ktorom môže hosť prenocovať. Preto, sa vytvorilo nové pomenovanie *ubytovací hostinec*, ktorým je taký hostinec odlišený od skutočných hotelov.

Hospoda. Vývin významovej stavby tohto slova bol pomerne zložitý. Azda preto, že medzi pojмами „caupona“, „deversorium“, „valetudinarium“ prostredný pojem („deversorium“) udržiaval spojenie s prvým a tretím. Sú tu však aj dôvody spoločenské. Spôsoby poskytovania útulku počestným boli na Slovensku miestne diferencované.

Na rozdiel od vývinu v češtine archaizoval sa význam „caupona“, ktorý sa udržal len v západných okrajových nárečiach na Záhori; dva doklady som získal z východného Slovenska (Spišský Štvrtok a Stará Ľubovňa). Živým významom zostalo „deversorium, hospitium“ (porov. KS 1763, s. 239, 377; Bernolák, 1825, s. 767). Tento význam sa stal ohniskom ďalšieho vývinu. Slovo sa vyvíjalo v tom smere ako české, dnes už archaické, *hostinice* // *hostěnice* („miestnosť, kde sa poskytuje bývanie, útulok“). Základný význam slova *hospoda* možno charakterizovať ako „miesto, kde sa dalo ubytovať, prenajať izbu; prenajatá izba; podnájom“; z toho metonymicky „nájomné“. Z pomerne bohatého materiálu k štúrovskému slovníku vidíme, že okrem uvedeného sa slovom *hospoda* pomenúva aj „ubytovanie, príbytok, byt prenajatý na istý čas“; napr. *Njeto príkladou, že národňje nĕnávisti obloki povibíjali na hospodách učitelou a z osobi ich posmech robili?* (Slovenskje Národňje Novini, 1846) ; *pani Slávková i jej dcéra Maria skoro našli si robotu, ktorá poskytovala im toľko výdelku, že z toho v skromnosti, ku akej ony od jakživa zvyklé boli, i odievať i živiť sa i hospodu a inšie potrebnosti zapravovať mohli* (Národní Hlásnik, 1868). Ďalej sa *hospodou* označuje „útulok, útočisko; brloh“; porov, napr. *d'ivokje hospodi vlkou, lišjek a medved'ou* (Slovenskje Pohľadi, 1847). Výrazom *hospoda* sa označovala aj „krčma, hostinec“. Avšak pre celkový vývinový smer obsahu tohto slova sú príznačné príklady, v ktorých sa *hospoda* a *hostinec* jasne odlišujú. Porov. v *Dolnopolí na prostred mesta stojí velký hostinec a v tomto hostinci veliká jedna chyža je terajšia hospoda týchto našich šuhajov* (J. M. Hurban, Nitra 1853).

V dnešných nárečiach je živý význam „najatý byt, podnájom, nocľah, nájomné“. Zriedkavejšie sú významy „krčma, hostinec“, ďalej „gazdovský dom, rodina v ňom bývajúca“ (porov. *poradná hospoda, gazda v hospod'e* v najstaršej generácii v Ratkovskom Bystrom, okr. Revúca; údaj A. Kedera) a posunutý význam „strava“, ktorú si berie roľník, pastier, keď ide na celý deň na hole, potom tiež „miesto, kde je strava uložená“ (okr. Banská Bystrica). Vznik tohto posunutého významu, ktorý pozná aj Kálal, možno vysvetliť metonymickým rozšírením významu „deversorium“. Pre „útulok, nocľážište“ majú alebo donedávna mali náre-

čia viaceré pomenovania, pretože ubytovanie cestujúcich na dedine sa odlišuje podľa miestnych pomerov: *obecný dom*, *čárda*, *pastíreň*, *nacl'aháreň*, *ál(l)áš* (*haláš*, *alaš*), *valalská chyža*, *žobrača chyža*, *žobračareň*. Na starší stav poukazujú názvy *hospoda*, (*zajazdný*) *hostinec* a *špitál*. Špeciálnejší význam majú novšie slová *chudobinec* (v slovenčine doložené zo štyridsiatych, v češtine zo šesťdesiatych rokov 19. stor. v Bernolákovom Slowári 1825, s. 265 je tvar *chudobník* a *starobinec*).

Š p i t á l. Pôvodný význam slova *špitál* sa v nemčine rozšíril na dobročinný ústav, v ktorom trvalo opatrujú chudobných a starých. Tento vývin súvisí s rozvojom miest po 12. stor. Ústavy zakladali najprv jednotlivci, potom mestská správa ako mestské dobročinné ústavy. Tak sa rozšíril aj účel: od zájazdného hostinca na dobročinný ústav pre chudobných, potom chorých. Rovnaký vývin môžeme sledovať aj v slovenčine. Slovo sa dostalo do nášho jazyka akiste po rozšírení pôvodného významu v nemčine. Bernolák (1825 – 27, s. 3071) uvádza ako prvý význam „špitál pre chudobných“, Armenhaus, so synonymami: *chudobník*, *chudobníca*, ako druhý význam „špitál pre nemocných“, Krankenhaus, so synonymami *lazárňa*, *nemocníca*, *nezdravnica*. Význam c) „Pilgerhaus“ (synonymum: *hostinec*) v jeho dobe zrejme už nebol základným významom slova. V dnešnom ľudovom jazyku je význam „nemocnica“ celonárodný. Významy „chudobinec“ a „starobinec“ dobre poznajú príslušníci staršej generácie na západnom Slovensku, menej na strednom Slovensku; vo východnej slovenčine som tento význam nezistil. Dá sa priam povedať, že na mnohých miestach západného Slovenska obsah slova *špitál* vytvárajú dve sémantické funkcie: 1. „nemocnica“, 2. „starobinec, chudobinec“. Starobinec a nemocnica sa vyvinuli v dva samostatné ústavy, ktoré majú osobitné názvy. Aj v ľudovej reči sa obyčajne odlišujú lexikálne (*špitál*: *starobinec*, *chudobinec*), zriedkavejšie sa siahlo k slovotvornej diferenciacii. Napr. starší obyvatelia v Topoľčanoch, Oponiciach, Preseľanoch nazývajú nemocnicu *špitál*, starobinec *špitálik*, v Trnave, Nitre, Moravskom Sv. Jane *špitálek*.

Pohľad na dejiny slov *hostinec*, *hospoda*, *špitál* v slovenčine ukázal nerovnaký vývin ich sémantickej stavby. Od pôvodného významu sa najmenej odchyľilo slovo *hospoda* a najviac *špitál*. Všetkými slovami sa vyjadrujú dnes samostatné pojmy, ktoré sú všeobecne známe a používané. V štruktúre spisovnej slovenčiny nemajú však tieto slová rovnocenné postavenie. *Hostinec* je spisovné slovo zo základného fondu. *Hospoda* je slovo ľudové; v spisovnom jazyku sú významy „ubytovanie, podnájom“ a „krčma“ archaické. Taktiež ľudové je slovo *špitál* s významom „nemocnica“; význam „starobinec, chudobinec“ je archaický. Najväčšiu expanzivnosť prejavilo slovo *hostinec*. Cez spisovnú slovenčinu sa dostáva (už ako kultúrne slovo) do všetkých oblastí slovenského jazyka. Český píšuci autori zo Slovenska preniesli slovo *hostinec* (a *hostinský* „krčmár“) v období budovania novodobého českého slovníka do spisovnej češtiny, kde sa slovo úplne vžilo. Starší stav sa pri slovách *hostinec* a *hospoda* lepšie zachoval v stredoslovenských nárečiach, pri slove *špitál* v západoslovenských nárečiach. Pokiaľ ide

o rozšírenie týchto slov v dnešných nárečiach, situácia v strednej a západnej slovenčine sa celkove dopĺňa a vývin ich významovej stavby sa tu dá dobre sledovať. Oproti tomu stopy používania slov *hostinec* a *hospoda* vo východných nárečiach sú celkom ojedinelé a slovo *špitál* je známe len v novom význame „nemocnica“.

V našom príspevku sme sa usilovali ukázať metodický postup práce v oblasti slovenskej historickej lexikológie. Slovenčina patrí medzi jazyky, ktoré nevynikajú bohatstvom starých jazykových pamiatok. Poznáme málo slovenských súvislých textov z obdobia pred 15. stor. Tým väčšiu dôležitosť má výskum slovenských, nárečí z hľadiska lexikálneho. Práve dožívajúce lexikálne prvky a sémantické funkcie predstavujú vzácny materiál pre historické štúdium slovnej zásoby. Tieto poznatky treba porovnávať s údajmi, ktoré nájdeme v starých jazykových pamiatkach a v našich najstarších slovníkoch. Dôkladným výskumom ľudovej slovnej zásoby budeme musieť vyvážiť skúposť historických prameňov. Mnohé historické lexikálne súvislosti v našom jazyku odhalíme len porovnaním a sledovaním obdobných vzťahov v češtine. Táto metodická požiadavka slovenskej historickej lexikológie vyplýva z osobitných dejín nášho jazyka. Druhá požiadavka je daná prístupom k skúmanému materiálu. Výskum slovnej zásoby, ktorú chápeme ako organizovanú celosť, bude užitočné orientovať nie na izolované pomenovacie jednotky, ale na celé významové polia, inými slovami na pomenovacie jednotky v rámci základných spojení, ktoré v slovnej zásobe vytvárajú. Naznačeným postupom sa odhaľujú vzťahy v organizácii slovnej zásoby a práve tieto lexikálne vzťahy sú charakteristické pre národné špecifikum slovníka.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenski Česko-Laťínsko-Nemecko-Uherski. 1. – 4. zv. Budapešť: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827. (BS).
- GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch. X. 1, Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1905, s. 2556 – 2559.
- JUNGMANN, Josef: Slovník česko - německý. 4. zv. Praha: We kněžecj arcibiskupské knihtiskárně u Josefy wdowy Fetterlowé 1838. 845 s.
- KÁLAL, Miroslav – KÁLAL, Karel: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: nákladom vlastným 1924. 1065 s.

In: *Studie ze slovanské jazykovědy*. Red. V. Machek. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 337 – 341.

Významová stavba slov *paskuda*, *paskudník* v slovenčine

VINCENT BLANÁR

1. V 6. čísle 37. ročníka Slovenskej reči (1972, s. 390 – 392) zaoberal sa F. Kočiš významovou stránkou slov *paskuda*, *paskudník*, *paskudný* v spisovnej slovenčine a ich spracovaním v Slovníku slovenského jazyka (1963, s. 37). Ukázal, že slová *paskuda* a *paskudník* majú rovnakú významovú stavbu ako všetky ostatné pejoratívne a eufemistické expresíva, ktoré vyjadrujú morálne hodnotenie ľudí z okruhov „lotor“ a „huncút“. Podľa Kočišovho náhľadu v spisovnej slovenčine prevláda význam z druhého okruhu. Odporúča aj v slovníkovom spracovaní zachytiť túto bivalentnú sémantiku, ktorá sa dá vyjadriť dvoma radmi synonym: 1. lapaj, lagan, beňár, huncút, koťuha atď. (rad expresív), 2. ničomník, lotor, naničhodník, hnusoba atď. (rad pejoratív). Slová *paskuda*, *paskudník* nie sú v slovenčine všeobecne známe, najfrekventovanejšie sú vo východoslovenských nárečiach. Š. Lipták (1973, s. 127 – 128) rozšíril pohľad na významovú stavbu slov *paskuda*, *paskudník*, *paskudný* o stav v slovenských nárečiach. Podrobnejšie charakterizoval najmä stav vo východnej slovenčine. Aj podľa jeho názoru prameňom rozšírenia týchto slov sú východoslovenské nárečia, v ktorých pozorujeme najväčší rozptyl čiastkových významov (semém). Hoci obraz výskytu a významového členenia slov *paskuda*, *paskudník* (a odvodených slov) nie je tým uzavretý, Liptákove a Kočišove výskumy, doplnené ďalšími informáciami o ich používaní v slovenských nárečiach a v prameňoch z 19. stor.¹, umožňujú ich predbežnú lexikálno-sémantickú rekonštrukciu v slovenskom národnom jazyku 19. – 20. stor. V našom príspevku ďalej naznačíme, do akých významových areálov sa tieto slová zapájajú v celoslovenskom rámci.

2. Liptákove údaje o výskyte uvedených slov v slovenských nárečiach nateraz doplníme aspoň pripomienkou, že *paskuda*, *paskudník* (a odvodeniny *paskudný*, *paskudít*) vo význame „nezbedník, huncút, lapaj, lagan“ sú známe aj v Turci (Vážny, podľa rukopisu), v Liptove má *paskudník*, *paskuda* významy „nečistý, špinavý človek“ a „necudník“ (nárečový archív Jazykovedného ústavu LŠ), zo západného Slovenska poznáme slovo *paskuda* ako „lapaj“, „zlý človek, zlomy-

¹ Nateraz jediný starší doklad, ktorý poznáme, je využitie tohto substantíva v osobnom mene: r 1554 Thomas *Paskwth* (= Paskud, Nitrianska Blatnica, Urbár hradného panstva Levice; Urbáre 1959).

seľník“ z Prosného, okr. Považská Bystrica (nárečový archív). Ďalší výskum rozširuje aj sémantiku týchto slov. Napríklad z Gemera (Ratkovské Bystré) je doložený význam *paskudník* „neposedné, bystré dieťa“, zo Šariša (Sedlice, o. Prešov) *paskuda* „nevychovanec“ (kto si u cudzích ľudí bez ponúkania berie alebo pýta nejaké jedlo), z Oravy (Valaská Dubová) *paskuda* „hnevľivá osoba“. V kartotéke pre Historický slovník slovenského jazyka v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV sa tieto slová nevyskytujú. Viaceré doklady poznáme z 19. stor. J. Palkovič (1821, s. 1449) zaznamenáva slová *paskuda* a *paskudník* ako nadávku a vo význame „škodca, záškodník“ a *paskudník* ako „hostec, reuma“. Tieto údaje prevzal do svojho slovníka J. Jungmann a F. Š. Kott. Cenné informácie obsahujú Sreznevského (rukopisné) Materialy dľa slovaria narečij gornych Slovakov (r. 1842, fotokópia č. 101, fólio 66): *paskuda* je zhodné s ruským *paskuda*, *paskuditi sa* „ježiti sa, durditi sa“, *paskutník* i *kvárnik* „ein Näscher“ (= maškrtník). J. Loos (1871, s. 356) uvádza pri slovách *paskuda*, *paskudník* významy „kárositó, piszkos személy, Schadenmacher, unfläthige Person“. Význam „škoda“ je iba u M. Kálala (1923, s. 455). V Jančovičovom a v Pecháňovom slovníku sa slová *paskuda*, *paskudník* nevyskytujú. V maďarčine krajové *paszkodál* „stehien“, naschen; lopkod?“ odvodzuje I. Kniezsza (1955, s. 396) zo slovenského *paskuda*.

3. Keď skúmame významovú stavbu lexikálnej jednotky v istom časovom priereze alebo v historickom vývine, ide vždy o rekonštrukciu jej lexikálnej platnosti. Možno hovoriť o určení miesta lexikálnej jednotky v danej slovnej zásobe. Tento postup budeme nazývať lexikálno–sémantickou rekonštrukciou. Pri porovnávaní lexikálnych jednotiek v príbuzných jazykoch sa ukazujú rozdiely najmä v rozsahu čiastkových významov, ktoré sa v jednotlivých jazykoch viažu na danú lexému, v ich nerovnakom rozložení v rámci všeobecnejších významov (to značí, že lexikálne jednotky sa nezačleňujú do rovnakých synonymických radov), ďalej sú rozdiely v začlenení do slovtvorných radov a v expresívnom podfarbení. Z toho všetkého vyplýva viac–menej odlišné postavenie paralelných lexikálnych prvkov v lexikálnom systéme rozličných národných jazykov (ide nám tu o spisovnú i nespisovnú slovnú zásobu).

Slová *paskuda*, *paskudník* sú doložené z východoslovanských jazykov, z poľštiny, slovenčiny a češtiny. Patria tu do spisovnej slovnej zásoby a používajú sa i v nárečiach, iba v češtine majú okrajovejšie postavenie. Súčasná spisovná čeština pozná slovo *paskunda* ako nadávku („vulg.“), slová *paškuditi* „špiniť, poškodzovať“ a *paškudný* „špatný“ sa hodnotia ako nespisovné (Slovník spisovného jazyka českého, 1971, s. 533).

Najprv naznačíme stav v slovenskom národnom jazyku (19. – 20. stor.). *Paskuda* a *paskudník* sú polysémické slová, ktorých významová stavba sa do veľkej miery prekrýva. Ich semémy možno zahrnúť do širších významových kategórií „živá bytosť“ a „neživá bytosť (vec)“. Základná a – vzhľadom na stav v skúmaných jazykoch – východisková seméma je „špina, hnus; odporná vec“, ktorá sa preniesla na živého nositeľa podobných vlastností, teda „špinavý, nečistý človek, hnusoba“. Nové sémantické príznaky diferencovali z rozličných stránok „zlého

človeka“, a tak sa v slovenských nárečiach konštituovali osobitné semémy. (Sémantické príznaky dávame do hranatých zátvoriek a semémy označujeme úvodzovkami):

[mravná spustnutosť] – „necudník, nerestník“

[nevyhovujúci požiadavkám charakternosti] – „nečestný človek, podliak“

[nevyhovujúci z hľadiska spoločenského správania, najmä pokiaľ ide o jedenie a pitie] – „nevychovanec, neokrôchanec“;

sémantizáciou príznaku [prieberčivosť v jedení] sa na niektorých miestach osamostatnila seméma „maškrtník“

[hnevľivosť] – „zlostník, popudlivý človek“;

vo vzťahu na dieťa [neposlušnosť] – „zlé, neposlušné dieťa“

[zvádžajúci na zlé konanie, páchajúci zlo] – „pokušiteľ, zlomyseľník, záškodník“; sémantizáciou príznaku [nadprirodzená bytosť] sa osamostatnila seméma „diabol, čert“ a sémantizáciou príznaku [zvierací symbol pokušiteľa – diabla] v užských nárečiach – „had“.

Osobitný a charakteristický významový okruh sa rozvinul sémantizáciou dištingtívneho príznaku [prefikanosť] – „huncút, figliar, šibal, lapaj“ o človeku, prenesene aj o zvieratách; seméma „nezbedník“ s príznakmi [bystrosť, neposednosť] a [dieťa] sa viaže v Gemeri iba na lexému *paskudník*.

Slová *paskuda* i *paskudník* sa používajú aj ako nadávka zlému, špinavému, neporiadnemu človeku; maškrtnému človeku; neposlušnému dieťaťu.

Z tejto charakteristiky vidieť, že lexikálne jednotky *paskuda* (*paškuda* – J. Palkovič, *pacuda* – Gemer) a *paskudník* (*paskutník* – Sreznevskij, *paškudný človek*) sa svojou sémantickou stavbou v slovenských nárečiach celkove prekrývajú. Iba seméma „reuma, hostec“, ktorú zachytil J. Palkovič, viaže sa na lexému *paskudník* a seméma „škoda, ujma“, ktorú poznáme z Kálala (patrí ako pomenovanie veci do významového okruhu „pokušiteľ, zlomyseľník, záškodník, naničhodník“), viaže sa na lexému *paskuda*.

Významový rozptyl slov *paskuda*, *paskudník* je v spisovnej slovenčine menší. V spisovnej reči ide o slová s dvoma významovými okruhmi (porov. Kočiš, 1972, s. 391). Základné postavenie má seméma „huncút, figliar atď.“. Sémantické príznaky zo širokého okruhu „zlý človek“ stratili v súčasnej spisovnej slovenčine dištingtívnu platnosť a významová stavba týchto slov sa tým podstatne zjednodušila. Na pôvodnú bohatšiu sémantiku však poukazujú slovesá *zapaskudiť sa* „zašpiniť sa“ (Slovník slovenského jazyka, 1963, s. 494) a *spaskudiť sa* „zdívieť, zopsuť sa“ (Slovník slovenského jazyka, 1964, s. 154), ktoré sa hodnotia ako expresívne a zriedkavé.

5. Spoločné významové jadro v slovanských národných jazykoch tvoria semémy „špina, hnus; odporná vec“, „ohava, špinavec“ a „necudník, nerestník“. Najčlenitejšie sa tieto slová zapájajú do lexikálneho systému v poľštine, ukrajinčine a slovenčine. No v ukrajinčine a najmä v poľštine sa slová *paskuda* a *paskudník* menej prekrývajú, navzájom sa odlišujú početnejšími semémami ako v slovenčine. Lexémou *paskudník* sa v ukrajinčine a poľštine označuje aj „očná

choroba dobytká, najmä koní“. Žiada sa pripomenúť, že seméma „reuma, hostec“, ktorú uvádza pri slovenskom *paskudník* J. Palkovič, takisto patrí do významového okruhu chorôb. V poľštine sa touto lexémou ďalej pomenúva „druh jedovatého chrobáka“ a „huba rýdzik *lactaria necator*“ (Karłowicz – Kryński – Niedźwiedzki, 1952, s. 76). Druhú spoločnú poľsko–ukrajinskú sémantickú izoglosu slova *paskuda* tvorí čiastkový význam „nečas“. Slovenčinu spája s poľštinou sémantická izoglosa *paskuda* (v slovenčine aj *paskudník*) „diabol“. Jestvuje aj východoslovensko–zakarpatskoukrajinský areál. Tvorí ho seméma „had“ v užských nárečiach a v centrálnej oblasti Zakarpatskej Ukrajiny (informácia P. Čučku)². Slovenčina a čeština sa odlišujú postavením slov *paskuda*, *paskudník* v spisovnom jazyku a tým, že v českých nárečiach nie sú tieto slová tak bohato členené ako v slovenčine; no slovenčinu a češtinu spájajú osobitné česko–slovenské sémantické izoglosy. Sú to semémy „huncút, figliar atď.“ a „maškrtník“. Zdá sa, že tieto významové zložky sú v slovanskom meradle novšie. Hlavným areálom slov *paskuda*, *paskudník* (i celého slovotvorného hniezda) je poľština, (západná) ukrajínčina, (východná a stredná) slovenčina a ruština. Tieto slová patria do spoločnej východoslovanskej a západoslovanskej lexiky. Málo pravdepodobný je predpoklad, že poľské slovo *paskudny* je východoslovanská výpožička (Vasmer, 1955, s. 320).

Literatúra

- HRYNČENKO, Borys Dmytrovyč: Slovar' ukrajinskogo jazyka. 3. zv. Fotomech. odtlačok. 1. vyd. z r. 1907 – 1909. Kyjiv: Vydavnyctvo Akademii nauk URSSR 1959.
- JUNGMANN, Josef: Slovník česko–německý. Zv. 3. Praha: We kněžecj arcibiskupské knihtiskárně u Josefy wdowy Fetterlowé 1837. 974 + [2] s.
- KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: nákladom vlastným 1923. 1012 + 104 s.
- KARŁOWICZ, Jan – KRYŃSKY, Adam – NIEDŹWIEDZKI, Władysław: Słownik języka polskiego. 4. zv. Fotoofset. vyd. Warszawa: Państwowy Instytut wydawniczy 1952, s. 76.
- KELLNER, Adolf: Východočeská nářečí. 2. zv. Brno: Melantrich 1949. 337 s. + 5 máp.
- KNIEZSA, István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Zv. 1/1. Budapest: Akadémiai kiadó. 1955, s. 396.
- KOČIŠ, František: Paskuda, paskudník, paskudný. Slovenská reč, 1972, roč. 37, č. 6, s. 390 – 392.
- KOTT, František Štefan.: Česko–německý slovník zvláště grammaticko–frazeologický. 2. zv. Praha: Tiskem a nákladem Knihotiskárny Františka Šimáčka. 1880. 1269 + [2] s.
- LIPTÁK, Štefan: Ešte o významoch slov *paskuda*, *paskudník*, *paskudný*. In: Slovenská reč, 1973, roč. 38, č. 2, s. 127 – 128.
- LIPTÁK, Štefan: Slovník zemplínskych a užských nárečí. Rukopis.
- LOOS, Jozef: Slovník slovenskej, maďarskej a nemeckej reči. 3. zv. Budapešť: W. Laufer 1871. 652 s.

² Informácie o slovách *paskuda*, *paskudník* v nárečiach na Morave a Sliezske: prof. A. Lamprecht, doc. A. Vašek, CSc. J. Balhar, CSc. D. Šlosar; v nárečiach Zakarpatskej Ukrajiny: prof. P. Čučka (Užhorod), v nárečiach západnej Ukrajiny CSc. M. Chudaš (Ľvov), v bieloruštine: asist. N. Zajceva (Minsk), v ruštine R. Tuguševová.

- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV 1968. 866 s.
- Nářečový archív v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave.
- PALKOVIČ, Juraj: Böhmisch–deutsch–lateinisches Wörterbuch. 2. zv. Praha: gedruckt bei den Belnayschen Erben 1821. 1449 s.
- Slovar‘ sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka. T. IX. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR 1959, s. 1482.
- Slovník slovenského jazyka. 3. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963, s. 37.
- Slovník spisovného jazyka českého. 2. zv. Red. B. Havránek. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1971, s. 533.
- SREZNEVSKIJ, Izmail Ivanovič: Materiály dľa slovaria narečij gornych Slovakov. 1842. Fotokópia v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave.
- Ukrajins'ko–rosijs'kyj slovnyk. 3. zv. Red. I. M. Kyryčenko. Kyjiv: Vydavnyctvo Akademija Nauk URSR 1961. 528 s.
- Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. 1. zv. (16. stor.). Ed. R. Marsina a M. Kušík. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959, s. 190.
- VASMER, Max: Russisches etymologisches Wörterbuch. 3. zv. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag 1955, s. 320.
- VÁŽNÝ, Václav: Nářečový slovník z Turca. Rukopis v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave.

In: Slovenská reč, 1974, roč. 39, č. 2, s. 80 – 84.

Slová *dravec* – *Dravce* a čo s tým súvisí

VINCENT BLANÁR

0. Z interpretácie starých služobníckych názvov odvodených od základu *dravec* a *lovec* urobili niektorí bádatelia ďalekosiahle závery o starom slovanskom osídlení karpatsko-naddunajského priestoru. V príspevku sa budeme podrobnejšie zaoberať vyjadrením myšlienkových obsahov „Raubvogel, Raubtier“, „Schinder“ a „Jäger“, ktoré v súvislosti s týmito lexémami prichádzajú do úvahy, najmä so zreteľom na stav v slovenskej a bulharskej lexike. Naše výklady sa odlišujú od doterajšieho prístupu materiálou bázou, ako aj poňatím slovnej zásoby. Vychádzame z analýzy stavu v spisovnom jazyku, v nárečiach i v historickej lexike, ďalej si všímame spôsob využitia lexémy v apelatívnej i propriálnej lexike a pri vlastných menách špecificky onymické pomenovacie postupy. Pri výkladoch uplatňujeme paralelne onomaziologický a semaziologický aspekt. Pracovným východiskom je jazykové stvárnenie daného myšlienkového obsahu, ktorý sa pri porovnávanom výskume chápe ako „tertium comparationis“. Pri diachronickom porovnávanom výskume sa analyzujú isté „uzlové“ (z istého hľadiska charakteristické) lexikálne prvky praslovančiny a skúma sa situácia v jednotlivých slovanských jazykoch. K praslovanským kontinuantom sa obyčajne pritvorili nové lexikálne prvky (z domácich prostriedkov, prevzatím alebo kalkovaním) a všetky prvky daného čiastkového systému sa ďalej vyvíjali vo vzájomných vzťahoch; tento vývin bol špecifický pre jednotlivé slovanské jazyky (bližšie Blanár, 1984).

1. Pri pomenúvaní zvierat v psl. najstaršia opozícia < domáce zviera > a < nie domáce zviera, t. j. zviera žijúce divo > ; v tomto druhom rade jestvovalo nadradené rodové pomenovanie *zvěř* (porov. Šmilauer, 1953, s. 124 – 131). Neskoršie, ale ešte v psl. základe jednotlivých slovanských jazykov sa rodové pomenovanie *divo* žijúceho zvierat a špecifikovalo vzhľadom na jeho dravosť, krvivitosť, lúpežnosť, chamtivosť a iné vlastnosti osobitnými lexémami. Tak vznikli v jednotlivých slovanských jazykoch osobitné pomenovania na základe blízkeho, ale nie zhodného motivačného príznaku; tieto novšie pomenovania sú odvodené, slovotvorne priezračné; porov. napr. slov., čes. *dravý* – *dravec*, poľ. *drapieżny* – *drapieżnik*, rus. *chiščnij* – *chiščnik*, srb. chorv. *grabljiv* – *grablivec*, *grabljivica*. Medzi najnovšie vývinové črty patrí terminologizácia niektorých jednoslovných, prípadne dvojslovných lexém, napr. v slov. *dravce*, rad vtákov Falconiformes.

1.1. Miestny názov *Dravce* patrí medzi staré služobnícke názvy. Služobnícka organizácia, predstavujúca rozvetvenú sieť výroby a služieb, bola v starom Uhorsku organizovaným produktom kniežacej, resp. kráľovskej moci. Súčasťou tejto služobníckej organizácie bola inštitúcia strážcov lesov, ktorí sa na Slovensku volali *hájníci*. Ľud, ktorý kráľ poveroval službami súvisiacimi s poľovníctvom, boli *vtáčiari, sokolníci, jastrabníci, rozliční psiari, honci, rybári* a i. (Kučera, 1974, s. 70, 372). M. Kučera k nim zaraďuje aj *dravcov* (*draucarii*). Mnohé zo starých služobníckych názvov sa zachovali v toponymii. Slovenská podoba početných služobníckych názvov na území Slovenska, ako aj v Zadunajsku a Potísi a ich preberanie do maďarčiny dovoľujú predpokladať, že služobnícke miestne názvy sú charakteristické pre ranofeudálnu ekonomiku Slovanov v Zadunajsku a na južnom Slovensku (Ratkoš, 1984, s. 13 – 38); aj na základe ich typologického rozboru možno klásť začiatky týchto sústav do 9. – 10. stor. (Krajčovič, 1965, s. 205 – 256).

1.2. V maďarskej slavistike sa v podstate dodnes prijíma Melichov názor, že stmaď. *drauci* (> *drauc* > maď. *Darócz*) je prevzaté zo slovanského služobníckeho názvu *dravьci*, no nevieme, aké zamestnanie sa týmto polysémickým slovom označovalo, lebo zo slovanskej historickej lexiky nepoznáme kontinuant lexémy *дъравьць* s podobným významom (Melich, 1920, s. 23 – 28). Slovo *dravec* s významom „dravý vták“ sa dá doložiť z češtiny a slovenčiny (ani tu však niet starších dokladov ako z 18. – 19. stor.). Podľa Melicha by sa chovateľ dravých vtákov (kráľovských sokolov, lat. *draucarius*) v češtine nazýval *dravčář*, v slovenčine *dravčiar*, ale také slová neexistujú. Pre chovateľa sokolov sú pomenovania *sokolník* (čes., poľ., ruš.), *sokolar* (chorv.). Podobne aj I. Kniezsa (1955, s. 623) a Maďarský historicko-etymologický slovník (1967, s. 596) pokladajú zo slovančiny prevzaté *daróc* za slovo nejasného pôvodu, lebo „niet podobného slova, ktoré by znamenalo zamestnanie“.

Vychádzajúc z G. Heckenaszta (Fejedelmi /Királyi szolgálonépek a korai Árpád–korában, Budapest 1970) riešeniu otázky starej služobníckej organizácie v starom Uhorsku venoval veľkú pozornosť Gy. Győrffy. Odôvodnene obsahovo stotožnil miestne názvy označujúce „lovcov“ (pozri aj Győrffyho nákres rozšírenia miestnych názvov označujúcich lovcov v 11. – 13. stor.: *Daróc, draucharii, Vadász, Lovci (Lóc, Lócs)*, Történelmi szemle, 15, 1972, s. 264). Pri tomto type služobníckych názvov (nás tu zaujímajú toponymá od základu *dravьci* – *daróc* a *lovьць*) Gy. Győrffy vychádza z významu „dráč, lovec s'ahujúci a odovzdávajúci kožu z divej zveri“; išlo o služobníčcy ľud, ktorý dodával kože z divej zveri, remene a rohy divých juncov na spracovanie. Podľa Győrffyho názoru sú služobnícke názvy typu *daróc* bulharského pôvodu; oblasť na východ od línie Cserhát a gemersko-tornianske vrchy, v ktorej sú sústredené miestne názvy s lexémou *dravьci* – *daróc*, bola vraj obývaná bulharským etnikom a slovenské etnikom sídlilo iba na západ od severojužnej línie Dunaja (pre túto oblasť sú charakteristické miestne názvy *Lóc (Lovčice, Lovce)*, *Lót, Lócs, Lócza (Lovča)*). – Uvedené výklady majú viaceré slabé miesta a ostávajú tu nevyriešené problémy.

Na Slovensku sa služobníckymi miestnymi názvami z historikov zaoberali M. Kučera, P. Ratkoš, B. Varsik a i., z jazykovedcov najmä R. Krajčovič. Slovenští historici dôrazne odmietli Györffyho hypotézu týkajúcu sa starých sídliskových a etnických pomerov na Slovensku.

2. V ďalšom si všimneme najprv lexémickú (1) a potom motivačnú (2) stránku názvov typu *Dravce, Lovce*.

2.1 Lexémy *dravec, lovec, dráč* a ich využitie v onymii.

a) Myšlienkový obsah „Raubtier, Raubvogel“ (k západoslovan. *dravъ*) sa vyjadruje lexémou *dravec* len v slovenčine a češtine. V ostatných slovanských jazykoch sa používajú iné lexémy. V bulharčine sa od najstarších čias používajú slová *zviar, chištnik* (porov. *vьci – chyštnici* – vo všetkých klasických starobulharských pamiatkach), ďalej *chištna ptica*, zriedka *grablivec*.

Charakteristické sú rozdiely vo využití lexémy *dravec* v slovenčine a češtine. Z češtiny poznáme najstaršie doklady na subst. *dravec* z 20–tych rokov 19. stor. (adj. *dravý* je doložené zo starej češtiny). V českej onymii nie je lexéma *dravec* využitá. V slovenčine je slovo *dravec* od najstarších čias hlbšie začlenené do slovnej zásoby. V kartotéke pre Historický slovník slovenského jazyka v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV je substantívum *dravec* doložené z r. 1673 v liste poddaných byčianskeho panstva z dedín Papradno, Brvnište, Stupne a Jasenica (o. Pov. Bystrica) trenčianskemu županovi: *Hole, ktore nam skrze dravcuv na jistý plat šacovane* (LP, 1965, s. 62). Existenciu slova *dravec* v staršej slovnej zásobe potvrdzujú slovníky 19. stor. (A. Bernolák, 1825 – 27, s. 486; J. Loos, 1871, s. 103). Lexéma *dravec* je využitá v slovenskej historickej i súčasnej onymii. Najstaršími dokladmi sú služobnícke miestne názvy V. Dravce (o. Lučenec): *Draus* 1246, *Daroch* 1350; Dravce (o. Sp. N. Ves): *villa Draucariorum* 1263, *Drawecz* 1520; Panitské Dravce (o. Lučenec): *Panidarocz* 1573; Šarišské Dravce (o. Sabinov): *Daroch* 1427 (porov. VSO I; Krajčovič, 1965, s. 205 – 256). Osobné meno *Dravecký* (s mnohými kontinuantmi v dnešnej antroponymii, odvodené od m. n. *Dravce*, poznáme už z r. 1595 P. *Drawecky*). B. Ila (Gömör megye, II, Budapest 1944, s. 388) uvádza z valašskej obce Heľpy prímeno *Drawecz* z r. 1672. Zo slovenskej anojkonymie uvedieme aspoň doklady, ktoré nie sú motivované ojkonomom Dravce (z kartotéky anojkoným v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV): *Drávec*, potok. Uhorské, o. Lučenec; *Na Drafcowem*, studnička, Terchová, o. Žilina; *Drávsky vrch*, pasienok, Lišov, o. Zvolen; *Dvor Draveckého*, majer, Vinné, o. Michalovce. Nárečový status slova *dravec* treba ešte podrobnejšie preskúmať. Slovník slovenských nárečí neregistruje substantívum *dravec*, ale podľa zistenia prof. J. Matejčíka poznajú v Novohrade príslušníci najstaršej generácie toto slovo vo význame „dravá zver, dravý vták“. J. Matejčík zistil slovo *dravec* u starých obyvateľov z obcí Hrušov (o. V. Krtíš), Tomášovce (o. Lučenec), Očová (o. Zvolen), Chrenovec (o. Prievidza), Topoľčianky (o. Zlaté Moravce), Liptovská Štiavnica (o. L. Mikuláš), Dlhá (o. D. Kubín).

b) Psl. *lovьць* (k *polovati*, Machek, 1968, s. 342) má svoje kontinuanty vo všetkých slovanských jazykoch (okrem novej hornej a dolnej lužičtiny), preto je

lexéma *lovec* (a od nej odvodené miestne názvy) ako jazykovedné kritérium pre určovanie etnickej príslušnosti ktoréhokoľvek slovanského jazyka nepreukazná. Táto lexéma sa používa v apelatívnej i propriálnej lexike. V súčasnom jazyku sa mohol stať základným členom čiastkového systému *poľovník* lexikálny prvok s inou lexémou, napr. slov. *poľovník*, čes. *myšlivec*, rus. *ochotnik*, bulh. hovor. *lovďžija*.

c) Vo všetkých západoslovanských jazykoch sa myšlienkový obsah „Schinder“ stvárnjuje lexémou od psl. základu *dbŕ-ati*. V slovenčine je od 16. stor. doložená lexéma *dráč* (1. „kto zodiera kožu zabitých zvierat“, 2. „násilník, lúpežník“). V ostatných západoslovanských jazykoch jestvujú kontinuanty od rovnakého praslovanského základu. V bulharčine sa aj v tomto prípade používa pomenovanie s inou fonematickou stavbou *živoder* (1. „šarha, dráč“, 2. pren. „zdierač“) a hovorové *kožoder*.

2.2. Hoci už samotná lexémická stránka hovorí pre danú otázku jasnou rečou, všimneme si ešte motivačnú stránku služobníckych miestnych názvov typu *Lovce* a *Dravce*.

Pri miestnych názvoch *Lovce* a *Dravce* ide o toponymický model, ktorého obsah (obsahový model) sa dá vymedziť ako „ľudia poverení službami súvisiacimi s poľovníctvom“, resp. „poľovníci, ktorí chovali dravcov a poľovali pomocou dravcov“; slovtvorný model sa dá vymedziť takto: základom miestneho názvu sú činiteľské osobné mená bez sufixu v pluráli, a to v prvom prípade je základom služobníckeho miestneho názvu pomenovanie osoby (poľovníka), v druhom prípade meno dravého vtáka, dravého zvieratá. Takže máme tu vlastne dva motivačné typy:

a) *Lovce*: metonymia sa realizuje na rovine

ĽUDIA — OBEC

lovci Lovce, obec lovcov, poľovníkov

b) *Dravce*: dvojstupňové metonymické prenesenie významu, ktoré nie je vyjadrené slovtvorne

ZVIERA//VTÁK — ĽUDIA — OBEC

sokol sokoli Sokolovce; *Sokol* (r. 1113)

chrt chrti Chrtany; *Hurt* (r. 1138); *Hort* (r. 1418 Heves)

Poznámka: Podobné staré motivačné modely — ako ukazuje R. Šrámek — poznáme napr. aj z Moravy, porov.:

tur *tuřené Tuřany*

chovatelia kráv *Kravsko* (Hosák – Šrámek, 1980).

Všade ide o „obec poľovníkov, ktorí lovili pomocou vycvičených divých vtákov alebo zvierat a ktorí chovali tieto dravce“. Nie je na mieste predpokladať jediný motivárny model, ako to robí napr. J. Melich (1920, s. 23 – 28). Podľa Melichovej mienky sa tvorili miestne názvy podľa týchto poľovníkov – dráčov len zo služobníckych mien typu *sokoliar* // *sokolník* a (nejestvujúceho) *dravčiar*. Podobne aj Gy. Györffy (1972, s. 264). Takýto motivačný typ nejestvoval ako výlučný.

Či už mala lexéma *dravec* význam „Raubtier, Raubvogel“, a miestnym názvom *Dravce* sa pomenovali „chovatelia dravých vtákov“ (*sokolov*, teda *draucaarii*), alebo archaický význam „poľovník, ktorý loví pomocou dravcov“ (Krajčovič, 1983, s. 44; porov. aj Kučera, 1974, s. 70), miestne názvy odvodené od tejto lexémy poukazujú na oblasť slovenského etnika. Zemepisné rozšírenie služobníckych názvov *Dravce – Daróc* v starom Uhorsku (porov. Györffy, 1972, s. 264) malo dva hlavné areály: južné stredné Slovensko (Novohrad, Gemer, Heves, Borsod) a horné Patisie. Niektoré excentricky položené obce treba ešte zhodnotiť zo sídliskovohistorického hľadiska. V tejto súvislosti treba spomenúť, že medzi historickými dokladmi na m. n. *Dravce – Daróc* sú 3 doklady, v ktorých sa substituuje staroslovenská fonéma *c* staromaďarským *t*: 1181/1288/1366 *Drahut*, ďalej *Darovich*; 1267 *villa Wrauti*, v inom čítaní *uilla Drauci*; 1307 – 1489 *Dorough*, *Doroth* (porov. aj Melich, 1920, s. 23 – 28; Kniezsa, 1955, s. 251 a i.); v ostatných dokladoch sa už zapisuje slovenské *c* grafémami maďarského *c*. Takýto stav svedčí o kontakte starých Slovákov s maďarským etnikom v 10. stor. a potom aj po 10. stor.

Pre názor, že služobnícke miestne názvy *Dravce – Daróc* poukazujú na staré bulharské obyvateľstvo na časti stredného Slovenska a na východnom Slovensku (tak Györffy, 1972, 1977), niet opory v lingvistických faktoch.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenski Česko-Laťinsko-Nemecko-Uherski. 1. – 4. zv. Budae: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827.
- BLANÁR, Vincent: Lexikálno–sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda 1984. 216 s.
- GYÖRFFY, György: Az Árpád–kori szolgálonépek kérdésehez. In: Történelmi szemle, 1972, 15, s. 261 – 320.
- GYÖRFFY, György: István király és műve. Budapest: Gondolat 1977. 667 s.
- HOSÁK, Ladislav – ŠRÁMEK, Rudolf: Místní jména na Morave a ve Slezsku, 2. zv. Praha: Academia 1980. 962 s.
- JANČOVIČ, Štefan: Noví slovensko-maďarskí a maďarsko slovenskí slovník. Szarvaso: I. Jancovics 1848. 417 s.
- KNIEZSA, István: A magyar nyelv szláv jövényiszavai. I. 2. Budapest: Akadémiai kiadó 1955. 581 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku. In: O počiatkoch slovenských dejín. Red. P. Ratkoš. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1965, s. 205 – 256.
- KUČERA, Matúš: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava: Veda 1974. 450 s.
- Listy poddaných z rokov 1638 – 1848. Ed. P. Horváth. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1955. 375 s.
- LOOS, Jozef: Slovník slovenskej, maďarskej a nemeckej reči. 1. zv. Budapešť: W. Laufer 1781. 652 s.
- Magyar nyelv történeti–etimológiáj szótára. K. 1. Red. L. Benkő. Budapest: Akadémiai kiadó 1967. 1142 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968. 868 s.
- MELICH, János: Darócz, draucarii. In: Magyar nyelv, 1920, 16, s. 23 – 28.

RATKOŠ, Peter: Kontinuita slovenského osídlenia v 9. – 11. stor. In: Historické štúdie 26/2. Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Bratislava: Veda 1984, s. 13 – 38.

ŠMILAUER, Vladimír: Etymologický slovník jazyka českého. In: Slovo a slovesnost', 1953, roč. 14, č. 3, s. 124 – 131.

Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. 1. – 3. zv. Red. M. Kropilák. Bratislava: Veda. (VSO).

In: 9. slovenská onomastická konferencia. Zborník referátov. Zost. M. Majtán. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1985, s. 58 – 65.

Dať (darovať) na krásu, robiť (činiť) krásu

VINCENT BLANÁR

Z dnešnej spisovnej slovenčiny nepoznáme spojenia *dať (darovať) na krásu, robiť (činiť) krásu*, ktorými sa v minulosti u nás pomenúval jeden akt zo svadobných zvykov. Ide bezpochyby o veľmi starý svadobný zvyk, pretože ho možno bezpečne doložiť zo slovenských jazykových pamiatok 16. a 17. stor.

Poučný doklad je v protokole Troch Sliačov (r. 1611, s. 108)¹: *Roku bezicicho Anno D[omi]ni 1611 die 5. aprilis za richtare Gurzce, sljackeho Mrwy mladssieho y starssich gehu na ten čas prisedjcich znamo/cynime tymto psanim, že pristupil pred nas a vrad pocztiwiy Mateg Bartanus, nebohneho Lenharta Bartanuse syn, spolu swimy sestramy y swimy bratankj: Kubanem, Martinom, Gurczem od tichto cztyr sestar, yakozto Agnety, Marty, Dory, Barbo[ry], že se vrownany stalo mezj nimi o vrek, který mely mezj sebow nedeleny. Tjeto pak cztiri sestry zwrchu gmenowane ony pustilj a prodalj temuto Mategowj Bartanusowj rukom danym za richtare, na ten čas bywssse Gasspar Hanula, a pred timito dobrimi lydmi, yakozto Gurczo Mrwa, Gurczo Owad, Lenhart Kosa, pol dwora ze/wsseckimy vzitky k/nemu prinalezegicimu. Dal Dore 4 f y widal gj za muž a/krasu g j učinil. Marte a Agnete dal – vctjwe mlowicze – krami, Marte pak gesste krasu vrobjl. Barbore dal – vctjwe mlowicze – dwoge jalowicek. My pak wirozumewssse, že se tato poradna wecz a/pritelskjm spuosebom stala, dali sme na pokogdo/nassjeho protocolon polozjtj, ma pak tento Mateg Bartanus vzjwatj w/pokogj nawekj i potomczj gehu.*

Uviedli sme celý potrebný kontext. Do mestskej knihy sa zapísalo za prítomnosti sliačskeho richtára a jeho starších prisediacich, že deti nebohého Lenharta Bartanusa sa boli dohodli na rozdelení dedičstva, štyri Bartanusove dcéry predali svojmu bratovi za uvedené odstupné pol dvora s príslušenstvom. Matej dal sestre Dore 4 florény, vydal ju a *krásu jej učinil*. Marta s Agnetou dostali kravu a okrem toho brat *krásu urobil* aj Marte. Zasluguje pozornosť, že krásu dostali osirelé dievky. A frazeologické spojenie *učiniť krásu* stojí tu v bezprostrednej blízkosti starého slovanského zvratu *vydať za muž* (pozri Janko, 1912, s. 145).

¹ Citujeme z fotokópie, ktorá je v historickom oddelení ÚSJ SAV. – Slová *spolu swimy sestrami*, ktoré sme dali do guľatej zátvorky, sú v rukopise prečiarknuté.

Ešte staršie doklady na uvedené spojenie nájdeme v počtových knihách zemianskeho banského súdu na Boci. V pamiatke sú doklady z r. 1589 a 1593: *item pani gegich mylosty Czurenowey czery nagey krasu darowaly 4 lakty doplkytaiki, za ktoru som zaplatil f 10, d* (r. 1589, s. 12.); *dne 5. augusti a. 93, kdi Czurianowey czery krása bola, na roskas panski darowalo se 6 f. Ratalo se na Girig Mlinarowu sedemnástu f 3, d. Item k/tomu take na tuže Gzurianowey czery krasu, czo se darowalo, ratalo se na sedemnastu od handle Martinka f 3, d. Dne 12. augusti a. 93 na roskas panski darowalo se Crisstof Hubrowi na gehu krasu 2 ducati* (r. 1593, s. 13; Blanár, 1961, s. 43, 67).

Počtové knihy obsahujú teda ďalšie spojenie z tohto okruhu, a to *krása bola*, ktoré svojou formou (*byť* „konať sa“) upomína na nejaký starý zvyk. Z dokladov sa ďalej dozvedáme, že *na krásu* mohol dostať aj mládenec. *Na krásu* sa dávali naturálie i peňažné dary. Pritom prekvapuje, že Dzurianova dcéra *dostala na krásu* od zemepánov v r. 1589 a opäť v r. 1593.

Spojenia *dať* (*darovať*) *na krásu*; *robiť* (*činiť*) *krásu* nepoznáme ani zo slovenských ani z inoslovanských lexikografických diel. Pravda, základný člen tohto spojenia *krása* je známy vo všetkých slovanských jazykoch. Jeho význam sa celkom neprekrýva, znamená zväčša „pulchritudo“, potom „ozdoba“, „farba“ (najmä červená). Základným a pôvodným sémantickým prvkom je „červeň“ (Machek, 1968, s. 232), podľa Bernekera (1908 – 13, s. 608) „lesk, žiara (ohňa)“. J. Gebauer (1916, s. 131) charakterizuje významovú stavbu stč. *krása* takto: 1. svetlosť, lesk, záře, 2. farva jistá červená, svetlečervená, 3. sličnosť, ozdoba. A. Bernolák (1825 – 27, s. 1069) osvetľuje význam slova synonymami *ozdoba*, *ozdobnosť*, *peknosť*, *peknota*.

Aspoň priblížiť sa k pôvodnému významu spojenia pomôžu nám práce, ktoré nás oboznamujú so starými svadobnými zvykmi. V tomto ohľade dôležitý údaj uvádza v „Národných spievankách“ J. Kollár. Kollár tu osvetľuje starý svadobný zvyk, o ktorom sa spieva: *Nechcem gá boháča, radšeg dočkám času. Trebas puogdem pýtať na poctiwú krásu*.

Keď sa vydáva chudobné a počestné slovenské dievča a nemá z čoho uchystať svadbu, chodí samo (alebo o to požiada známe ženy) po bohatších domoch prosiť o nejaký dar. To sa nazýva „*pýtanie na poctiwú krásu*“. *Na poctiwú krásu* sa obyčajne dáva obilie, plátno, peniaze atď. Tento údaj prevzal z Kollára (1835, s. 224, 445) J. Jungmann (1838, s. 167), F. Kott (1878, s. 804) a K. a M. Kálalovci (1924, s. 1065). V „Národopisných a cestopisných obrazoch ze Slovenska“ pripomína tento starý zvyk aj B. Němcová (1955, s. 170) s poznámkou: *nevím ale, zdali se dosud udržel*.

K. Chorvát (1895, s. 588) pokladá síce zvyk „*pýtanie na poctiwú krásu*“ za celkom vyhynutý, lebo napr. v Turci niet o ňom ani pamiatky, avšak pripomína, že P. Dobšinský podáva nasledujúci opis z Liptova: Chudobná mladucha, sirota alebo služobná vyberie sa v spoločnosti svojej krstnej matky alebo inej blízkej ženy po priateľských bohatších domoch, pri čom jej spoločnica hovorí: „Mojí milí pánovia, *neopúšťajte túto poctiwú krásu*, ktorá umienila si vstúpiť v stav

manželský.“ Tu sa jej vypyujú, akého muža si berie, a podarujú ju obilím, múkou, plátom, perím alebo peniazmi. K. Chorvát napokon dodáva, že podobné pýtanie – ale väčšinou po svadbe – je známe aj v iných slovanských krajoch. Konkrétne poukazuje na moravskú a českú svadbu.

Je známou skutočnosťou, že symbolika svadobných obradov má neraz korene až v starých pohanských kultoch. Tak všeobecne rozšírené zvyky obdarúvať nevestu (i ženícha) pri svadobnej hostine, prípadne pred ňou alebo po nej bezpochyby poukazujú na „výkupy“ a vzájomné dary, ktoré tvorili súčasť starej slovanskej svadby na konci pohanskej doby (Niederle, 1911, s. 67; Janko, 1912, s. 140).

Zostáva však úlohou národopiscov vyskúmať, či (a ako) súvisí zvyk „dávať na (pocivú) krásu“ alebo „robiť“ (činiť) krásu s pýtaním na svadbu vôbec. Napríklad v Gombáši chodila nevesta pred svadbou „po žobrání“. V Lutiši – podľa zistenia R. Bednárika – nevesta si pred svadbou brávala dreveného panáka antropomorfnej podoby a chodila po pýtaní „pre neho“ (Bednárik, 1943, s. 36)². Je totiž pozoruhodné, že vo vinšoch a spevoch pri pýtaní na svadbu sa často využíva motív krásy. Pripomeňme ešte doklad z moravskej svadby. Vo Frenštáte chodí nevesta v sobotu po svadbe pýtať po dedine, aby jej prišli ustlať lôžko. Každá príbuzná jej nachystá niečo pre domácnosť; chudobnejšej neveste dávajú aj potraviny. S týmito darmi idú k neveste po periny. Keď prídu do domu, spievajú: „Dítě mé rozmilé, plné krásy“ (Bartoš, 1892, s. 74).

Ako sme videli, svadobný zvyk sa viazal na obdarovanie chudobnej, poctivej nevesty alebo siroty. Vo frazeologickom spojení *dávať na (pocivú) krásu* sa význam slova *krása* (v uvedenom širšom rozsahu „ozdoba“ a pod.) metonymicky preniesol na počestnosť, poctivosť nevesty a potom na celú svadbu takého chudobného, poctivého dievčaťa (odtiaľ *pocivá krásu* = chudobná svadba). Vznik i obsah výrazu *pocivá krásu* sú charakteristické pre naše hospodársko-spoločenské pomery v minulosti. Je viac ako pravdepodobné, že bohatá nevesta si skôr mohla vykúpiť svoju „krásu“ dobrým venom. Ináč úzky vzťah medzi panenskou krásou a poctivosťou mladuchy nie je v našom folklóre neznámy.

Poznáme svadobné piesne, v ktorých mladucha pred svadbou žiali, že má stratiť zelený veniec, panenskú krásu.

Napr.: *Jej zelený venček na hodvábe visí, jej panenská krásu zahynuti musí.* (Nová Baňa)³.

Frazeologické spojenia *panenská krásu; stratíť, potratíť krásu; spadnúť z krásy*, doložená v archívnom materiáli k Slovníku slovenského jazyka, naznačené vzťahy len potvrdzujú.

Zvyk „dávať na krásu (robiť krásu)“ na Slovensku takmer zanikol, ale starí ľudia sa naň na viacerých miestach pamätujú. Pozoruhodné pri tom je, že má už trochu inú podobu, ako sme zaznamenali z 19. stor. „*Na krásu*“ sa dávalo napr.

² Bednárik sa domnieva, že tu vari máme do činenia s domácim dreveným bôžikom.

³ Túto pieseň spievali večer pred svadbou pod oknom neveste, ak bola sirota, aj Slováci v Bulharsku.

v Záriečí (pri Púchove). Večer po uzavretí sobáša v dome nevesty svat chodil s tanierom, na ktorý dávali svadobní hostia peniaze pre nevestu. Podľa informátora Štefana Janíka dnes sa už nedáva „na krásu“, iba „na oldomáš“ pre nevestu i ženícha. Z viacerých pohronských dedín (napr. Priechod, Hiadeľ, Podkonice) i z Liptova (napr. T. Sliache, odkiaľ je citovaný doklad zo začiatku 17. stor., potom Kokava, Pavčina Lehota) pozná tento zvyk zberateľ ľudových piesní a skladateľ prof. P. Tonkovič. Napr. v Podkoniciach (o. Banská Bystrica) sa zachovali rezíduá tohto obradu. Na krásu (pre novomanželský pár) vyberal družba pri svadobnej hostine. Položí sa drevený tanier (šajbík) na nevestinu truhlu alebo na kraj stola so slovami: „A mohli by sme teraz niečo na krásu“, alebo: „Nože na krásu, veď je ako ľalia.“ Dávali najmä príbuzní, kmetovci, ale aj iní svadobní hostia. Každý si predspevoval a podaroval nejaké naturálie, prípadne peniaze osobitne „na muziku“ a „na krásu“⁴. Podľa toho, čo sme doteraz zistili, zvyk „dávať na krásu“ splynul s rozličnými formami podpory novomanželského páru pri svadobnej hostine (obyčajne „na vienok“, „do vienka“). Dáva sa napr. na nevestu, na muziku, na kuchárku, na opáleniny, na varechu, na oldomáš a pod. Zaujímavý je zvrät „na tanier“ (Krivá, o. Dolný Kubín). Pretože „na krásu“ sa na mnohých miestach dávalo „na (drevený) tanier“, pomenovanie zvyku sa metonymicky prenieslo z účelu na predmet, na ktorý sa peňažné dary kládli. Môžeme v tom vidieť jednu z ciest, ako zanikal zvrät na krásu, i keď samotný zvyk žil ďalej.

Na základe dnešných stôp, ktoré sa dajú bezpečne sledovať na viacerých miestach, bude ešte potrebné osvetliť tento zvyk z hľadiska etnografického v celej sústave starých svadobných obradov na Slovensku. Pre jazykovedu je dôležitý obsah frazeologického spojenia *dať (darovať) na krásu* a spojenia *robiť (činiť) krásu*, ktoré sú rovnoznačné. Tu sa možno uspokojiť zistením, že ide o starý svadobný zvyk, známy pravdepodobne aj na inom slovanskom území, ktorý mal azda len na Slovensku takéto terminologické označenie. Zdá sa, že charakter samotného zvyku sa priebehom historického vývinu trochu pozmenil. Okrem toho sa metonymicky preniesol význam základného člena spojenia (*krása* „ozdoba – poctivosť nevesty“, „(chudobná) svadba poctivej nevesty“, „chudobná svadba“ a pod.).

Rozšírením významu slova *krása* sa spojenie frazeologizovalo. Jeho miesto v slovenskej frazeológii nebolo pevné, lebo naznačené rozširovanie významu slova *krása* sa viazalo na istú situáciu a nebolo celonárodné. Možno pripustiť, že archaické, nepriezračné spojenia *dať (darovať) na krásu*, *robiť (činiť) krásu* (s ktorým sme sa v našich svadobných zvykoch ani nestretli) sa nahradili významové priezračnými spojeniami, ako *dávať na nevestu*, *na tanier*, *na oldomáš* a pod.

Z analyzovaného príkladu vidíme, ako sa frazeologické spojenie zapája na pomenovanú situáciu a ako sa v ňom odrážajú zmeny, vývin pomenovanej veci. Súčasne sa však svojimi výrazovými prvkami zapája do slovnej zásoby jazyka a svojím spôsobom reaguje na jej vývin. To, čo sa bežne nazýva archaizovaním

⁴ Pavol Tonkovič, ústne.

frazeologického spojenia, je výsledkom vzájomnej súhry týchto okolností. Frazeologické spojenia *dat' (darovať) na krásu, robiť (činiť) krásu* nepatria do dnešnej živej slovnej zásoby slovenčiny; dozívajú v ľudovej reči. Nájdu však miesto v slovenskom historickom slovníku.

Literatúra

- BARTOŠ, František: Moravská svadba. Praha: F. Šimáček 1892. 74 s.
- BEDNÁRIK, Rudolf: Duchovná kultúra slovenského ľudu. In: Slovenská vlastiveda 2. Red: L. Novák. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943, s. 36.
- BERNEKER, Erich: Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1908 – 1913, s. 608.
- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenský Česko-Lat'insko-Nemecko-Uherský. 2. zv. Budapešť: Typogr. Unvers. Hungaricae 1825 –1827, s. 1069.
- BLANÁR, Vincent: Zo slovenskej historickej lexikológie. Slovníkový rozbor početných kníh z banickej osady Boce. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961, s. 43, 67.
- GEBAUER, Jan: Slovník staročeský. 2. zv. Praha: Česká grafická akciová společnost Unie 1916, s. 131.
- CHORVÁT, Karol: Slovenská svadba. In: Slovenské pohľady roč. 15, č. 3, 1895, s. 588 – 9.
- JANKO, Josef: O pravěku slovanském. Praha: Otto 1912, s. 140, 145.
- JUNGMANN, Josef: Slovník česko - německý. 2. zv. Praha: We kněžecj arcibiskupské knihtiskárně u Josefy wdowy Fetterlowé 1838, s. 167.
- KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: Slovenská grafia 1924. 1065 s.
- KOLLÁR Ján: Národnie zpiewanky. Budín: Král. univ. tisk 1835, s. 224 a 445.
- KOTT, František Štěpán: Česko-německý slovník zvláště grammatičko-fraseologický. 1. díel. Praha: J. Kolář 1878, s. 804.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV 1968, s. 232.
- NIEDERLE, Lubor: Život starých Slovanů. Základy kulturních starožitnosti slovanských. Díl 2. Praha: Bursík a Kouhout 1911, s. 67.

In: *Slavica Pragensia 1962. Acta Universitatis Carolinae. Philologica*, s. 491 – 495.

Administratívno-právne termíny *richtár, konšel, prisažný, dvorský* v Budmerickej mestskej knihe

MIRIAM GIGEROVÁ

Obec Budmerice, ležiaca na Trnavskej pahorkatine v doline potoka Gidra, sa prvýkrát spomína koncom 13. stor. ako Budmer, ale jej osídlenie, ako na to poukazujú mnohé archeologické nálezy, pochádza z obdobia neolitu – tzv. eneolitic-ké sídlisko, sídlisko velatickej kultúry z mladšej doby bronzovej a laténske sídlisko (Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, 1977, s. 254).

Cieľom nasledujúceho príspevku je upriamenie pozornosti na administratívno-právne termíny mestskej knihy Budmeríc. Základom pre naše skúmanie bolo asi 140 zápisov administratívno-právneho charakteru, presnejšie texty vypovedajúce najčastejšie o majetkových transakciách – kúpe, predaji, prenajatí časti nehnuteľného majetku (väčšinou ide o vinohrad alebo roľu), pôžičke peňazí a nasledovne o podmienkach splácania dlhov – i záznamy o urovnávaní sporov (vo veci *nactiutřhania*) medzi „*maudrimi a opatrnimi mužmi*“ (zápis z 1. mája 1613). Jednotlivé zápisy sú datované od začiatku 17. až do konca 18. stor. Najstarším je zápis „*Poznamenane syrotne weczy, v kteryx lydy nachazety se magy, a vyhľadawat. Jakozto po Maczkowy Sewczowy syrotach*“ z roku 1606, posledný zápis je datovaný 16. januára 1797.

Slovensko bolo až do 1918 pod hospodárskou a politickou správou uhorského štátu, preto vývoj administratívy a súdnictva na Slovensku je z väčšej časti priamym odrazom vývoja v celom uhorskom štáte. Badateľné je to v terminologickej oblasti. V administratívno-právnych písomnostiach zo 17. – 18. stor. môžeme okrem termínov slovenského pôvodu nájsť aj terminológiu prevzatú z nemeckého práva, ktoré bolo na naše územie prinesené z Čiech. V archívnych zápisoch sa často stretávame s výrazmi, ktoré pomenúvajú osoby zúčastnené v právnom procese alebo osoby, ktorých funkciou bola správa mesta, obce. Sú to výrazy *richtár, konšel, prisažný, dvorský*.

Predstaviteľom obce, mesta bol v minulosti *richtár* (z nemčiny, strhn. *rihtäri*, Machek, 1957). Táto funkcia súvisí so skutočnosťou, že stredoveké slovenské mestá nepodliehali (od 13. stor.) správe bezprostredného vrchnostenského správcu, ktorým bol hradský župan, ale správa mesta bola zverená mestskej samospráve. Reprézentovali ju mestské orgány, richtár a mestská rada, ktorá bola zvyčajne zložená z 10 – 12 prisažných; v našej mestskej knihe je zaznamenaných väčšinou 5 alebo 6

prísazných. Richtár, ktorý stál na čele mestskej rady, a mestská rada boli volení mešťanmi. Povinnosťou úradu richtára v širokom zmysle slova bolo nielen vykonávať rozličné samosprávne úlohy, ale i zúčastňovať sa a rozhodovať v právnych záležitostiach; teda sústredoval nielen správnu, ale aj právnu výkonnú moc (pozri Kuchar, 1964, s. 54). Napr. *za rychtarstwy mudreho a opatrneho muze Joannesa Kropacza, vradu gehu pritomneho. Prygima sobe syrotne penize po nebosstika Gaspriela Ssaybydora od gehu czery gmenem Kateriny, Pawka a Jana* (zápis z r. 1636); *anno d(omi)ni 1641 Klade Pawol Kačzer sum(m)u zvrchu psanu z czinzom pred panom richtaro(m) Toman Pintaro(m), uradom gehu sum(m)y rfl. 10 d 20* (zápis z r. 1641). Výrazy a slovné spojenia *úrad, jeho úrad* (úrad richtára, richtársky úrad), *poctivý úrad, páni úradi, jeho úradi* označujú mestskú radu.

Termín *konšel*, ktorý sa na naše územie dostáva z češtiny (podľa Machka je tento termín románskeho pôvodu, lat. *consul: radca*) označuje člena obecnej alebo mestskej rady, ktorý má správnu kompetenciu. Príklad: *stala se cela a dokonala porownawka pri pritomnocy vrozenego pana Jirika Turczinice dworskeho wisstuckeho, potom richtara pudmerickeho Pawla Kowacza, konssalow tolikess poctive(ho) mestečka Pudmeric* (zápis z 25. apríla 1613); *za rychtarstwy mudreho a opaterneho muze a konssaluw gehu niže dolozenich, stala se gest chwalitebna kupa anebolissto prodag* (zápis z r. 1757).

Termín *prísazný*, z latinského *juratus*, teda „ten, ktorý je zaviazaný prísahou“, označuje člena mestskej alebo obecnej rady, ktorý sa zúčastňoval na riešení právnych prípadov (Kuchar, 1964, s. 58; HSSJ, 1995, s. 494). Príklad: *za rychtarstwi opatrneho muze Jana Nevrla a prisaznich gehu stala se dobrowolna kupa neb prodaj* (zápis z 10. januára 1785); *za čzasu mudreho a opatrneho muze Jana Nevrla, richtara kralowskeho a prisaznich gehu Paula Snaidra, Matej Kovačzovičza a Pawla Baxe* (zápis zo 16. septembra 1787). V našich archívnych záznamoch sa často vyskytuje ako prídavné meno v spojení s termínom *konšel*: *za rychtarstwi mudreho a opatrneho muze Martinus Hrdlovičza, konssaluw pak prisaznich* (zápis zo 17. mája 1744); *stal se fraima(k) za rychtarstwi mudreho a opatrneho muze, gakozto pri pritomnosti Georgius Kobzina richtar, konssaluw pak prisaznich Martinus Hrdlovičza, Jacobus Popovicza* (zápis z 15. januára 1747). Spojenie týchto dvoch termínov znamená člena obecnej alebo mestskej rady, ktorý je zaviazaný prísahou, čiže môže ísť o zdôraznenie alebo špecifikovanie funkcie zastávanej v mestskej rade.

Administratívny termín *dvorský* označuje stoličného úradníka s výkonnou a čiastočne aj súdnou právomocou - *slúžnodvorský* (HSSJ, 1991, s. 335). Výskyt uvedeného termínu v Budmerickej mestskej knihe dokladáme nasledujúcimi príkladmi: *stala se cela a dokonala porownawka pri pritomnocy vrozenego Jirika Turczinice, dworskeho wisstuckeho, potom richtara pudmerickeho Pawla Kowacza, konssalow tolikess poctive(ho) mestečka Pudmeric* (zápis z 25. apríla 1613); *za čzasu rychtarstwa mudreho a opatrneho muze Pavla Kowačowica, pri pritomnocy vrozenego pana Girika Turczinica, na tento čzas dworskeho wisstuckeho* (zápis s nečitateľným datovaním, 17. stor.).

V zápisoch vypovedajúcich o urovnávaní sporov, kde ide najmä o kauzu nactiutfhania, alebo o uzavretí majetkovo-právnych zmlúv sa stretávame s ďalšími výrazmi právnoterminologického charakteru; ide o termíny *dokonat' sa, porovnat' sa, porovnávk, dokonávka, dokonanie, porovnanie, porovnač*. Termíny *porovnat' sa* a *dokonat' sa* znamenajú „dohodnúť sa o spornej záležitosti, zmieriť sa, pomeriť sa, pokonať sa“ (HSSJ, 1995, s. 125). V našich záznamoch sa uvádza: *stala se dokonala porownawka mezy maudrimy a opatrnimy mužmy, totissto mezy Toman Pintarem a Mertl Rasslem samy mezy sebu dobrowolne a pekne se porownaly* (zápis z 1 mája 1613). Výsledkom „porovnania“ bolo zmierenie, pokonanie, urovnanie majetkovo-právnych záležitostí, zmluva, dohoda (v našich zápisoch sa vyskytujú termíny *porovnávk, porovnanie, dokonávka, dokonanie*), ktorá sa uzatvárala pred vrchnosťou so súdnou právomocou, teda pred richtárom a mestskou radou. Príklady: *poznamenano porownawky aneb concordiae* (zápis z r. 1612); *stala se cela a dokonala porownawka pri pritomnosti vrozeneho pana Jirika Turczinice, dworskeho wisstuckeho, potom richtara pudmerickeho Pawla Kowacza, konssalow; kdo by pak toto porownany, mezy dwema timito osobamy zvrchu gmenowanimy zrussil a pohnul a bil by preswedczen w poly gednim czlowekem, w mesteczku pak dwem; techdy prepadl by pokuty na gehu milost pána fl 40, na pana dworskeho cztiri a na každeho porownacza po gednem* (zápis z 25. apríla 1613); *samy mezy sebu dobrowolne a pekne se porownaly, pri ktere gsto porownawce zustawsse gedna i druha stránka pri swe poctiwosty* (zápis z 1. mája 1613); *stala se g(est) cela a dokonala porownawka, anebo potwrzeny prwsseho dokonany strany statku Walka Polaka z gehu pastorky* (zápis s nečitateľným datovaním, 17. stor.); *kdo bi pak toto porownany z nich smel porussyty, prepadl by na gehu milost pana rfl. 40 a na kazdeho porownacza rfl. 1* (zápis s nečitateľným datovaním, 17. stor.); *stala se szlobodna a chwalitebna dokonawka mezy Geor Hallessem a Andr. Hallessem* (zápis z 5. októbra 1777); *predstupili pred nas (čiže pred richtára a prisažných) dwa vlastni bratri, totissto Pawel Petrik a Ondreg Petrik, kteri se mezi sebu s pozustalimi po gegich starssich grun-ti sami dokonat nemohli, a tak w nawsse(m) dome richtarskem pokonali se po braterskeg a krestanskeg laske ku potwr(de)m tohoto dokonani mena swe podpisi-sat dali a namisto pečiadek swima rukami križiky potvrdili* (zápisy zo 16. januára 1797).

V súvislosti s uvedenými termínmi môžeme dodať, že popri slovenskom vý-raze *porovnávk* sa v zápisoch vyskytuje i jeho latinský ekvivalent, prípadne ďalší slovenský synonymný výraz, napr. *poznamenano porownawky aneb concordiae* (zápis z r. 1612); *stala se g(es)t cela a dokonala porownawka anebo potwrzeny prwsseho dokonany* (zápis z r. 1615).

Termín *porovnač*, ktorý sa v zápisoch nachádza, znamená človeka, ktorý urovnáva alebo zmieruje sporné strany – urovnávača, zmierovača (HSSJ, 1995, s. 125). Napr. *protož pany porownaczy nassly, aby Mykulass Sladek pokuty polo-zil* (zápis z r. 1612); *protož pany porownačy nassly, aby Marko Bistricky Joannes Strehowy se prosil samodvanacty* (zápis z 25. apríla 1613); *protoz pani porow-*

naczy, nassly su tak: aby Janko Eller z brat(om) swogim Gurko Ellerom vziwaly ten winohrad, dokud bi se ti siroty zvrchu gmenov(ane) s tureckeho wezeny nawratily (zápis s nečitateľným datovaním, 17. st).

V záznamoch vypovedajúcich o podmienkach prenajatia, či kúpy (predaja) určitej časti nehnuteľného majetku alebo o peňažnej pôžičke sa často vyskytujú termíny (slovné spojenia): *dvihnúť*, *držať penize* (alebo *summu*), *položiť*/*nepoložiť penize*, ktoré boli *hotové*, *dobré*, *berné*. Nehnuteľný majetok alebo peniaze nedospelého vlastníka (siroty) bol často dávaný do prenájmu alebo slúžil ako pôžička do obdobia, keď daným majetkom mohol disponovať právoplatný vlastník, napr. *za rychtarstvy Tomass Kowačza a vradu geho položil Krisstoff Badlahar syrotne penyze pozustaleg syroty po nebosstika Gyrika Sskrečzky gmenem Dora kteru vychovala gest v Jakuba Kozaričza, ktere penyze dwyhol totyž rfl. 7 Kryssstof Moravčzyk na czynz od noweho roku od kazdeho zlateho d 5 aby čzynzował, pokad bude tu sumu drzat* (zápis z januára 1630). Kupec (pri kúpno-predajných transakciách) použil hotovosť, *dobré a berné*, čiže platné peniaze, ktoré sú v obehu, plnohodnotné peniaze (HSSJ, 1991, s. 125). Napr. (*:Martinus Kováčicz:*) *kupil a zgednal sebe na wecznost gakossto w hotowosty za sstiriczet a sedem, id est 47 fl, a to w dobreg sstriberneg minczy* (zápis z 10. apríla 1756); *dala sebe zapisat r(elic)t a Jan Nevrlé Helena rolu gmenovanu pul druhég mecze, leziczy za humny mezi susedi z horni strany Josepha Bednarika z dolny strany Guro Nevrlé, kteru kupila ze swim manzelem roku 1781 od Juro Kobzina za sumu hotowich bernich penez mezi sebu zmluwenich zlatich dwaczet* (zápis z 29. januára 1786).

Sloveso *dvihnúť* (v spojení *dvihnúť peniaze*) je z hľadiska významu rovnocenné s výrazmi: *prijat'*, *vziať* alebo *brať* peniaze. Prijatou sumou peňazí (ktorá teraz bola zároveň dlhom) mohol súčasný vlastník voľne disponovať, peniaze sa mohli použiť na zamýšľaný účel. Pokiaľ dlžník danú sumu peňazí nesplatil, vtedy ju u seba *držal* (užíval, vlastnil); termín *položiť peniaze* je použitý vo význame splatiť, vyrovať dlh, zaplatiť (Doruľa, 1968, s. 344 – 346; HSSJ, 1991, s. 320; HSSJ, 1995, s. 59).

Z pôžičky však dlžník nevracal len sumu v hodnote, ktorú si požičal, ale aj sumu peňazí zmluvne doloženú – úrok (v našich zápisoch sa vyskytuje latinský ekvivalent *interes* alebo z češtiny prevzatý termín *činž*, v starohorno- a stredohornonemčine sa vyskytuje ako *zins*, pôvodne prevzaté z lat. *census*, pozri Machek, 1957, s. 74). V prípade prenajatia časti majetku iného človeka (v našom prípade vystupuje často nedospelý vlastník – sirota) odvádzať (interesoval) nájomca tiež *interes* alebo *činž* vo význame „poplatok za prenajatie a užívanie majetku, árenda“ (pozri význam slova *činž* v HSSJ, 1991, s. 217). Výskyt uvedených termínov dokladáme zápismi *za richtara Pavol Dvora(na) a vradu geho prigal Jakub Walovicz rolu dal sirot Maceg Rokosa, kteru gehu otec bil zalozil Macej Rokosowi ktere penize chce sirota(m) interesovat dokud gim gich nepolozy gak interes ukaze a na to swug firtal podpisuge* (zápis zo 7. apríla 1675); *Krisstoff Polak prygal k sobe penyze syrot Jana Suganskeho od obcze rfl 10. Ktere penyze dluzen czynz dat od roku 1612 až do roku 1629; položil Pavol Dworan sirotne*

*penize Ribkowske, ktore gehu otec bil wzal na ynteres, kterich penezy az do toho-
to času vezinilo rfl 12 (zápis z februára 1677).*

Pomenovanie vlastného „obchodu“, teda realizovania kúpno-predajného procesu, je rozličné, vyskytuje sa ako *frajmok*, *handl*, *handel* alebo *kup(i)a*, *prodaj*, napr. v zápisoch zo 7. marca 1790: *stala sa dobrowolna a chwalitebna kup(i)a, nebolissto prodag mezy statečznimi susedi; stala sa dobrovolna a chwalitebna kupa nebolissto predag mezy statecznimi osobami; stal se handl mezi dobrimy susedi, to gest mezy Michalem Mrwcem a Janem Rasslem mladssim*. Zápis z 11. apríla 1790: *stal se dobrowolny fraimok mezy statecznimi susedy*.

Termíny prevzaté z nemčiny, ako *handel*, *handl*, *frajmok* (z nem. *freier Markt* – slobodný trh, podľa Machka pochádza toto slovo zo stredohn. *vřimarket*: voľný trh; Machek 1957, s. 112) sa oproti slovenskému pomenovaniu (kúpa, predaj) môžu pociťovať ako všeobecnejšie (znamenajúce dobrovoľnú výmenu hnutel'ného a nehnuteľného majetku realizovanú po vzájomnej dohode, čiže obchod), pričom existencia kupujúceho a predávajúceho sa logicky predpokladá, ale priamo nevyjadruje. No napr. v zápise zo 14. marca 1790 je už kupec a predavač priamo vyjadrený v názve obchodnej činnosti: *za času mudreho a opatrneho muze richtara Jana Nevrla a prisaznich gehu niž dolozenich. Stala se dobrowolna a chwalitebna kupa nebolissto prodag mezy statecznimy susedi*. V zápise z 12. marca 1678 sa nachádza od substantívneho základu *frajmark* odvodené adjektívum *prefrajmačený* (v texte: *prefrajmaczenj vinohradek*), ktorému zodpovedá dnešné slovenské slovo „zamenený“, „vymenený“ v súvislosti s uskutočnením obchodnej činnosti (pozri HSSJ, 1995, s. 340).

Záverom by som chcela dodať, že uvedený prieskum je len úvodnou časťou hlbšieho skúmania mestskej knihy Budmeríc, ktorá je nielen z terminologického hľadiska cenným zdrojom poznatkov o jazyku.

Literatúra

- DORULA, Ján: O jazyku administratívno-právnych písomností obdobia predbernoľákovského. In: Slavica Slovaca, 1968, roč. 3, č. 3, s. 333 – 353.
- Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1. zv. 1991. 536 s. ISBN 80-224-0228-1; 2. zv. 1992. 616 s. ISBN 80-224-0385-7; 3. zv. 1994. 654 s. ISBN 80-224-0429-2; 4. zv. 1995. 582 s. ISBN 80-224-0432-2.
- KUCHAR, Rudolf: Niektoré termíny v stredovekej slovenskej právnej terminológii. In: Jazykovedný časopis, 1964, roč. 15, č. 1, s. 53 – 63.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Academia 1968. 868 s.
- Vlastivedný slovník obci na Slovensku 1. zv. Red. M. Kropilák. Bratislava: Veda 1977. 254 s.

Publikované: Administratívno-právne termíny v Budmerickej mestskej knihe
In: *Varia* 6., 1997, s. 133 – 138.

Určenie približnej miery v staršej slovenčine

ALEXANDRA HRÍBIKOVÁ

Názvy merných jednotiek tvoria v historickom lexikálnom systéme slovenčiny pomerne početnú skupinu. Porovnanie s dnes platnými a používanými mernými jednotkami však ukazuje výrazný kvantitatívny úbytok slovnej zásoby tohto typu. Veľká variabilita v minulosti bola spôsobená predovšetkým tým, že i napriek rozličným kodifikačným snahám až do roku 1876 v Uhorsku neexistovala všeobecne platná metrologická sústava, ktorá by zjednocovala miery a jednotky hmotnosti, a teda aj ich názvoslovie.

Z hľadiska sledovanej lexiky za nasýtený textový materiál môžeme považovať písomnosti s lekársko-liečiteľskou tematikou. Zväčša boli určené pre potreby ľudového liečiteľstva a svojpomocnú domácu výrobu liečiv. Obsahujú preto pomerne presné receptúry na ich prípravu, bohaté nielen na botanickú terminológiu, ale i na názvoslovie metrológie.

Vo všeobecnosti môžeme lexiku vyjadrujúcu miery a jednotky hmotnosti rozdeliť na báze protipólu presnosti a nepresnosti, resp. približnosti na dve rámcové skupiny, teda na vyjadrenia 1. presné – štandardizované a 2. približné – komparatívno-opisné.

Prvú skupinu tvoria jednotky hmotnosti a obsahovej miery, ktoré vieme presne číselne vyjadriť pomocou dnešnej metrologickej sústavy (v gramoch a litroch). Ide zväčša o miery a váhy iných sústav, ako je sústava desiatková. Presnej definícii a klasifikácii tejto metrologickej terminológie sa vo svojej štúdií venovali autorky M. Majtánová a J. Skladaná, ktoré štandardizované vyjadrenia množstva rozčlenili na základe funkčnosti na a) váhové jednotky – *funt, libra, uncia, lôt, kvintlík, škrupul, granum* a b) duté miery – *okov, pinta, holba, miera, žajdel/žajdlík, verdúnok, rumplík* (Majtánová – Skladaná, 1965). Frekvencia vyjadrovania kvantitatívneho zastúpenia potrebných prípravkov pomocou uvádzaných jednotiek je v receptároch a lekársko-liečiteľských rukopisoch veľmi vysoká (hoci pri jednotlivých názvoch rôzna), čo vyplýva zo samotného určenia týchto písomností. Je pochopiteľné, že presnosť tu vystupuje do popredia ako typický a charakteristický príznak analyzovaného žánru.

Druhú skupinu predstavuje lexika, ktorá iba supluje metrologické jednotky. Vyjadrenie sa tu realizuje na základe porovnania a často formou širokého opisu,

pričom popri ustálených lexikálnych spojeniach často nájdeme i situačné opisy a prirovnania. K metrologickej lexike radíme však iba lexikálne spojenia, ktoré sú charakteristické svojou ustálenosťou. Stupeň presnosti merania je tu nižší, predpoklad vzniku možných rozdielov a diferencií u rôznych používateľov narastá. Preto lexiku tejto skupiny charakterizujeme ako približne, relatívne vyjadrujúcu miery a jednotky hmotnosti.

V rámci komparatívno-opisného vyjadrenia, rovnako ako pri štandardizovanom vyjadrení, môžeme uvažovať o dvoch funkčných podskupinách – obsahových, t. j. dutých mierach a o hmotnostných jednotkách, hoci ich klasifikácia a diferenciacia už nie je taká jednoznačná ako pri štandardných metrologických jednotkách. Rozsah spomínaných podskupín nie je rovnaký. Určovanie obsahových mier je podstatne jednoduchšie než presné určovanie hmotnosti. Kvantita sypkých látok sa vyjadrovala častejšie v obsahových mierach ako v mierach hmotnostných. Väčšina sledovaných jednotiek preto vyjadruje práve obsahové miery. Im sa budeme venovať v nasledujúcej časti príspevku.

Obsahové miery (duté). Najfrekventovanejší spôsob určovania obsahových mier sa realizoval a dodnes sa vlastne v zdokonalenej forme stále realizuje pomocou rozličných odmeriek a odmerných nádob. Ide o prípady, keď vo funkcii mernej jednotky fungoval dutý predmet určený na prechovávanie tekutých alebo sypkých látok, prípadne akýkoľvek predmet, ktorý mohol plniť túto funkciu. Tieto predmety mali viac-menej štandardizovaný objem a boli všeobecne známe, dostupné a používané. Zväčša išlo o kuchynský riad. Jednotlivé nádoby boli pre svoju rôznorodú veľkosť často ešte bližšie druhovo špecifikované (napr. *pohár – vínny pohár – pivný pohár*). Dá sa totiž predpokladať, že jednotlivý druh zachovával konštantný obsah, a preto bol ideálnou mierkou. Najfrekventovanejšími odmerkami, čo sa odráža v lexikálnom vyjadrení, boli *lyžice* a *poháre*. Príklady: *lyžica – pridati ružowego medu osem ližyc* HT 1760¹; *wezmi gednu plnu liżycze* RP 18. st;

lyżka [ly-, lo-] – wezmy čtyry liżky terpentinu RT 17. st; *wezmi gednu lossku sselwigowego zaftu* RG 18. st

lyžička – nech wezme za maličku ližičku RT 17. st; *ráno pul lyžičky pryjiti* HT 1760

kávová lyžička – trikrat po gedneg cavoveg ližicte djeteti dawati HT 1760

pohár – toho ma rano y večer po gednom dobrem pohare pity HT 1760; *za tri pohare geg dag wipity* PR 18. st

pohárik – každé rano geden poharik tepleho wypiti RT 17. st

vínny pohár – pi každej rano geden wjny pohar HT 1760

pivný pohár – na noc geden pivnj pohar wypi HT 1760

sklenica – na wecer po gedneg sklenice RT 17. st

sklenička – gednu skleničku wina wliali RT 17. st.

¹ Za citáciou dokladu uvádzame skratku rukopisu, z ktorého doklad pochádza. Použili sme skratky Historického slovníka slovenského jazyka (HSSJ).

Ďalšie pomenovania označujúce predmety s funkciou odmernej nádoby, ktoré fungujú v receptároch ako jednotky obsahových mier, majú podstatne nižšiu frekvenciu výskytu, ako to bolo v predchádzajúcich prípadoch:

findža – *po gedneg findžy užjweg* HT 1760

začierajúca vareška [-ečka] – *gednu weliku začjragicy warecku naleg* RT 17. st

misečka – *ma se po pol misečky na gedenkrať užjwati* RT 17. st

škrupina – *dyumbieru za pol sskrupiny* RT 17. st

orechová škrupina – *pol orechoweg sskrupiny gafru* RT 17. st

škrupina vlašského orecha – *tohoto prassku deg naraz pol sskrupiny wlaskeho orechu* RT 17. st

škrupinka vlašského orecha [škoru-] – *prach z kardu benedictu prigati, čo bj do sskorupinkj wlaskeho orechu wgiti mohel* RN 17. – 18. st.

Hoci vyexcerpovaný materiál doložil len tieto odmerky, nemožno vylúčiť, že podobne fungovalo aj mnoho ďalších predmetov vyhovujúcich požadovaným parametrom. Určovanie množstva týmto spôsobom je totiž nenáročné na manipuláciu, a bolo preto iste populárne.

Okrem spomínaných lexém radíme do tejto funkčnej podskupiny ešte ďalšie lexikálne jednotky, ktoré vyjadrovali duté, resp obsahové miery. Jednou najfrekvencovanejších je *hrst'*. Hoci nie je dutým predmetom, svojou podstatou plní danú funkciu tým, že ohraničuje a vymedzuje určitý priestor. Jej obsah nie je konštantný, najviac podlieha subjektívnym podmienkam zo strany používateľa. Preto tu v zvýšenej miere zaznamenávame úsilie o presnosť vyjadrenú vymedzujúcim atribútom (*maličký, malý, plný, dobrý* – t. j. úplne plný, veľký), resp. deminutívnym tvarom. Deminutívny tvar má vo väčšine prípadov jednoznačne funkčný charakter a expresivita vyplývajúca z deminutívnosti tu funguje až druhoplánovo. Obidva spôsoby tejto bližšej špecifikácie sú príznakové pre celú kategóriu približného vyjadrovania jednotiek mier a hmotností, napr:

hrst' [h(e)r-, har-] – *kwetu dwe hrsty* HL 17. st; *wezmy liliium convallium dwe dobre hrsti* RT 17. st; *do gedne holby wody po pul hrsti wariti daweg* HT 1760; *melise sztyry dobre harstie, majorany gednu harst* RP 18. st; *wezmi za hrst kminu plnu* LR5 18. st; *wesmi herst maku* RO 18. st

hřstka – *wezmy rmenoweho kwetu tri male hrstky* RT 17. st.

Ďalšou obsahovou mierou je *kvapka* alebo *kropaj*. Na jej určenie sa nepoužíva žiadna odmerná nádoba, je vyjadrením najmenšej obsahovej miery, akou možno voľne disponovať, napr.:

kvapka – *dawa se mu naraz niekoľko kwapek* RT 17. st; *kaffrowého spittuse některau kwapku do ucha wpust* TS 1771; *do wody studienej niekoľko kwapky pustit a v ustech na zube drzet* RP 18. st

kropaj [kro-, kru-, -ej] – *try kropeje toho olege* HL 17. st; *oleg jalowcowj, abj 5 neb 6 krupeji s neho s patružlenu wodu rano y na noc pigel* RN 17. –18. st

kropajka [kro-, kru-, -ej-] – *u winnie prylyty nyekolik krupegek (oleja); do wody pustyty gednu kropegku (balzamu)* HL 17. st

kropka – *niekoľko kropek olege syrkoweho pridati* RT 17. st

krapôčka [-ečkaj] – *naleg nan dwakrat tolik po gedneg krápečke* OCh 17. st

Určovanie kvantitatívneho zastúpenia látok pomocou odmeriek a odmerných nádob, ktoré striktné nezachovávajú presný obsah, nezaniklo. Pretrváva dodnes tam, kde sa k požiadavke presnosti pristupuje benevolentnejšie a pripúšťajú sa isté diferencie (kulinária, fytooterapia a pod.), čo sa premieta i do lexikálneho systému.

Trochu iného charakteru sú lexikálne spojenia typu *koniec noža*, resp. *to, čo sa na koniec noža zmesti* a *to, čo možno vziať medzi prsty/palce, prstami/palcami*. Obidve jednotky sú veľmi frekventované, prítomné sú takmer v každom rukopise obsahujúcom receptúry. Vyjadrujú minimálne množstvo akejkoľvek sypkej látky. Z doposiaľ spomínaných merných jednotiek a ich označení majú najširšiu škálu modifikácií, čo je podmienené v prvom rade ich zložitou konštrukčnou stavbou. Príklady:

koniec noža [-ec] – wezmy wainstanoweg solj, co se na konec welikeho nože wezme; prassek od čerwienky daweg za geden aneb dwa konce nožowe; wezmi toho prassku, co na trj dobre konce noža wzjti mužeš RT 17. st; *wezmi kus terpentinj na konec nože* RN 17. – 18. st; *pres deň čtyrikrate w piwe, kolik na konec noža wzjti se muže, daweg; w herbathee, co na konec nože wezmess z toho prassku, užjweg; co na geden konec nože wezmess, w krużmentoweg wode daweg* HT 1760

špic noža – vžjwey každodenni 5 neb 6 sspiců nože z geleniho rohu, z toho na geden sspic nože wzjti; vžjwey z krwe kozlowé púl ližice s žiwým ohnem na 2 sspice nože smýssané TS 1771

medzi prsty/palce – wezmy špicanardoweho kwetu, gak mnoho s petmy palcy wziti se muže; wezmy ruže listkuow, co se mezy 3 palce wzjti muže; wezmy lewanduloweho kwetu, co se mezy čtiri palce wzjti muže; wezmy florum hyperici mezy pet prsty; wezmy solj mezy trj prsty; wezmy swietleg sprosteg fialky, zeliny meliloti, slezu, každého gak mnoho se mezy dwa prsty wezme RT 17. st; *wezmi romančeku, slezu, balssamu, každého čo mezy prsty stisknuti mužess* HT 1760; *kwetu rozmarigoweho, czo mezy sztyrma palczy može wzat; z matierineg duszky kwetu, czo sztyrma palczy može wzit* RP 18. st

Kontamináciou predchádzajúceho spojenia *vziať medzi prsty* a spojenia *vziať štipku niečoho*, ktoré v analyzovaných textoch nie je vôbec prítomné, vzniklo nasledujúce, čiastočne deformované spojenie: *wezmi k tomu soli wareneg, co chceš mezy tri sstipky* RG 18. st. Ako predchádzajúce lexikálne jednotky, aj ono je vyjadrením minimálneho množstva.

Lexikálne jednotky, ktorých typickým príznakom je komparácia, sú ďalšou skupinou lexiky približne vyjadrujúcou obsahové miery. Vyjadrujú vždy len veľmi malé množstvá, a to na báze porovnávania s nejakou konštantou. Najfrekvencovanejším konštrukčným typom sú preto prirovnania a nekomparatívne jednotky, ktoré z nich vznikli. Prirovnávanú časť tvorí meraná látka, prirovnávajúcou časťou je spomínaná konštantá – plod bežne rozšíreného a používaného ovocia, zeleniny, korenia a pod. – pričom rozhodujúca je veľkosť konštanty, jej obsah, napr.:

lieskový orech [lie-, lí-] – *tento lekwar gest dobry w čas mornj stareg osobe za geden lieskowy orech, mlademu neco meneg* RT 17. st; *každú čtvrtu hodjnu gako geden ljskowy orech z toho dawati, dobreho teriaku pol druha kwentla anebo yako lieskowy orech* HT 1760

orech – *wezmy gaffru gako orech, čzerweneg miery pol častky mene; wezmy za pol orecha sprawedliwego benjatskeho midla a dwakrat tak mnoho vitriolu; cukru na noc na gedenkrat gako pol orecha wezme* RT 17. st; *ráno y večer gako geden orech we wjne užjweg* HT 1760

vlašský orech – *lekwar, s ktereho se wecer y rano za wlascky orech ma prigati* RT 17. st

muškátový orech – *to spolu smjssegi a každý den ráno y večer z toho gako geden musskatowy orech užjweg* HT 1760

gaštan – *každý den trikráte z toho gako geden kasstan užjweg* HT 1760

hrach – *kdy nekdo ospanljwu chorobu ma, temu polož geden kusek gako hrach na yazik* OCh 17. st; *gako hrach kusek gaffru; zagečjho sadla za hrach* RT 17. st; *kaffru za geden hrach do bawlly zawiň a do ucha wlož* TS 1771

hrachové zrno – *soly za gedno zrno hrachowe a tak mnoho wlaskeho kminu* RN 17. – 18. st

konopné zrno – *udelat potreba pilulky jak konopne zrno* RO 18. st

konopné zrnko – *tato mast nech se trikrat za den gako konopne zrnko do kutečka oka položi* RT 17. st

bobok [-ek] – *yako bobek muž u wine prygitj toho prachu* HL 17. st

bobové zrno [zr-, zer-] – *nemocznemu jak bobove zrno dat w napoju; day pit ocsarowanemu theriaku jak bobove zerno* RO 18. st

šošovica – *djteti dati čerweneho tergaku na spanj gako gednu ssossowicy anebo y wjc, wedle weku* HT 1760

vajce – *wezmy stareho sadla za trj wagca* RT 17. st

Ako vidieť z uvedených dokladov, nie je vždy možné jednoznačne určiť, či ide o obsahové miery. V prípadoch typu *wezmy stareho sadla za trj wagca* RT 17. st; *soly za gedno zrno hrachowe* RN 17. – 18. st a pod., by sme mohli uvažovať aj o tom, že uvedená lexikálna jednotka funguje ako jednotka hmotnosti. Vzhľadom na to, že používanie obsahových mier bolo podstatne frekventovanejšie, sa však prikláňame k interpretácii, že primárnu úlohu tu zohráva obsah konštanty, a nie jej hmotnosť.

Lexikografická prax ukazuje, že v súvislosti s týmito viacsovnými lexikálnymi jednotkami vzniká problém s ich klasifikáciou. Nie je totiž jednoznačné, či ich hodnotiť ako lexikalizované spojenia alebo frazeologické jednotky.

Ak vychádzame z Mlackovej frazeologickej teórie, potom chápeme frazeologickú jednotku ako slovné spojenie, ktoré vzniklo prehodnotením už existujúceho voľného spojenia. Toto nadobúda nový význam, pričom novovzniknutá seméma sa zafixuje, ustáli (Mlacek, 1984, s. 25). V našom prípade však o procese nadobúdania nového významu hovoriť nemôžeme, takto chápaný proces frazeologizácie tu neprebehol. Podmienky definície frazeologickej jednotky, ktorá fungu-

je ako „ustálené slovné spojenie, vyznačujúce sa obraznosťou a nerozložiteľnosťou svojho významu, ako aj expresívnosťou“ (Mlacek, 1984, s. 46), opisné vyjadrenie miery alebo objemu nespĺňa. Charakterizuje ho len jeden príznak, ustálenosť, čo však je zároveň aj jedným z príznakov terminologickej lexiky. Navyše si treba uvedomiť, že primárnu funkciu tu plní vecný charakter pomenovania, lexikálna jednotka teda prvoplánovo vystupuje ako nominálne pomenovanie notionálneho charakteru vyjadrujúce určitú hodnotu. Preto si myslíme, že dané slovné spojenia sú lexikalizované, nie frazeologické a obrazné, ako také by sme ich odporúčali aj klasifikovať.

Literatúra

- Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1. zv. A - J. 1991. 536 s. ISBN 80-224-0228-1; 2. zv. K - N. 1992. 616 s. ISBN 80-224-0385-7.
- HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956. 148 s.
- MAJTÁNOVÁ, Marie – SKLADANÁ, Jana: Názvy mier a váh v slovenských lekárskech rukopisoch zo 17. a 18. stor. In: Československý terminologický časopis 1965, roč. 4, č. 4, s. 235 – 243.
- MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 159 s.

Publikované: Z historickej metrologie
In: Varia 2, 1993, s. 60–66.

Význam, rozšírenie a pôvod slovka *meru*

IZIDOR KOTULIČ

V našej krásnej literatúre a v stredoslovenských nárečiach sa na súhrnné pomenovanie štyroch desiatok (40) používa nielen všeobecne rozšírená a pôvodná číslovka *štyridsať*¹, ale aj nesklonné slovko *meru*, ktoré svojím pôvodom nepatrí medzi číslovky (sekundárna číslovka). Obidve číslovky – *štyridsať* i *meru* – zaujímajú vo vývine slovenskej slovnej zásoby nerovnaké miesto. Hoci majú rovnaký význam, sú teda synonymné, ich štylistická hodnota nebola vždy rovnaká a menila sa. Kým pôvodnejšia podoba *štyridsať* ako všeobecne rozšírená bola vždy štylisticky neutrálna, bezpríznamová, sekundárna číslovka *meru* menila v priebehu vývinu slovenského jazyka svoju štylistickú hodnotu a platnosť.

V najstarších súvislých textoch slovenskej proveniencie, doložených od 16. stor., vcelku prevažuje bežnejšia podoba *štyridsať* (zapísané ako *sstyriceť*, *cztiricet*, *čtiržiceť* a pod.), avšak v zápisoch, ktoré vznikli na stredoslovenskom jazykovom území, sa častejšie používa sekundárna, nesklonná číslovka *meru*. Máme ju doloženú v písomných záznamoch z Opatoviec 1554 *predal dom za meru zlatých*; Mošoviec 1568 *posllite wicze ness meru ryb*; Hronského Beňadika 1575 *na to ste mi nezaplátili meru zlatých*; Partizánskej Ľupče 1592 *dewet a meru zlatých*; Boce³ 1588 – 94 *dwa a meru zlatich a geden a meru penezi*; 1591: *sedem a meru penezi*; 1598 *sedem a meru*; Liptovských Sliačov 1604 *za dewet zlatych a za meru peňazi*; 1612 *meru zlatych pokuty*; 1675 *sedem a meru zlatych*; Bátoviec 1637 (*kupyl winicu*) *za pet a meru zlatich* atd⁴. Na základe historických dokladov, zoradených chronologicky i zemepisne, možno usudzovať, že slovo *meru* s významom číslovky „štyridsať“ v predpisovnom období slovenského jazyka, t. j. do vystúpenia A. Bernoláka, resp. Ľ. Štúra, vystupovalo ako územne obmedzený variant, lexikálny dia-

¹ Z psl. *čtyři desěti; porov. J. Stanislav, 1967, s. 362.

² Tieto a ďalšie doklady uvádzame z kartotéky pre Historický slovník slovenského jazyka (HSSJ), uloženej v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV.

³ Doklady z Počtových kníh zemianskeho banského súdu na Boci z r. 1588 – 1602; z originálu prepísal P. Ratkoš – uverejnené v práci V. Blanára: Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961, s. 62, 69, 83, 92 a i. V. Blanár s odvolaním sa na dnešný stav v nárečí Boce píše dôsledne *meru* (s dĺžkou). V doterajšej literatúre i v odpovediach na dotazníkovú akciu V. Vážneho (porov. ďalej) sa uvádza temer dôsledne podoba *meru* (bez dĺžky).

⁴ Ostatné doklady čerpáme z kartotéky HSSJ.

lektizmus proti všeobecne rozšírenej a používanej podobe *štyridsať*. Takéto hodnotenie slova *meru* v najstaršom období vývinu slovenského jazyka možno nepriamo podoprieť aj dialektologickým materiálom.

Podľa výsledkov dotazníkovej akcie V. Vážneho⁵, organizovanej v 30. rokoch v rámci Jazykovedného odboru Matice slovenskej, sa nesklonné slovo *meru* vo význame základnej číslovky „štyridsať“ a ako prvá časť zloženej radovej číslovky *štyridsiaty* vyskytuje výlučne iba na stredoslovenskej nárečovej oblasti⁶ (na západe približne po čiaru Zlaté Moravce – Prievidza, na východe zhruba po čiaru Jelšava – Štrba). V odpovediach získaných pri tejto dotazníkovej akcii sa však už veľmi často stretávame s poznámkou, že slovo *meru* sa vyskytuje už len v reči starej generácie⁷. Z toho vyplýva, že v stredoslovenských nárečiach treba dnes slovo *meru* (= 40) hodnotiť ako archaický prvok v porovnaní so štylisticky neutrálnou a bežnejšou podobou *štyridsať*⁸.

Tým sa nepriamo ešte zvýraznil archaický ráz výrazu *meru* aj v dnešnom spisovnom jazyku. Doklady z kartotéky pre Slovník slovenského jazyka totiž ukazujú, že slovo *meru* v krásnej literatúre používajú najmä autori pochádzajúci zo stredoslovenskej nárečovej oblasti alebo tí, ktorí na strednom Slovensku dlhšie žili (Vajanský, Kukučín, Hviezdoslav, Tajovský, Jesenský, Hronský, Kavec, Plávka, Jesenská, Felix, Brtán⁹ a i.).

Do spisovného jazyka sa slovo *meru* dostalo nesporne zo stredoslovenských nárečí, na základe ktorých Ľ. Štúr osnoval a kodifikoval moderný slovenský spisovný jazyk. Ľ. Štúr síce sám výraz *meru* v svojich prácach nepoužíval¹⁰, uvádza ho však ako rovnocenný druhotvar v svojej *Náuke reči slovenskej (Ďalšie počti sú... tricať, štiricať, meru, peďesjať...*, 1846, s. 88). Ako druhotvar (v zátvorke) uvádza slovo *meru* už aj A. Bernolák vo svojej Gramatike 1964, s. 57: *štiricať (meru)*. Do Slovára však už slovo *meru* nepojal¹¹. Už aj z tohto prehl'adu zreteľne

⁵ Dotazníkový list č. 20, otázka č. 7 („Poznáte u Vás číslovku *meru* = štyridsať? Je možné tvoriť i ďalšie číslovky, ako *meru jeden...* atď. alebo *meruprvý...* atď.“).

⁶ V. Vážny získal v tejto dotazníkovej akcii kladnú odpoveď s uvedením sekundárnej číslovky *meru* a ďalších spojení s ňou (*jedonameru; meruprvý* a pod.) z 80 stredoslovenských obcí a z dvoch slovenských obcí v Juhoslávii (Báčka, Petrovec).

⁷ Asi pri tretine kladných odpovedí o používaní slova *meru* a zloženín s týmto slovom sa uvádza poznámka: „tak rátajú len starí“, „používalo sa dávnejšie“, „pred 44 rokmi bola ešte bežná“ a pod. Porov. aj novšie údaje o stave v oravských nárečiach: A. Habovštiak, 1965, s. 221, 263.

⁸ V niektorých odpovediach na dotazník prof. Vážneho sa uvádza iba podoba „*štiricať*“. (Ústie n. O., H. Lehota – informátor mohol pochádzať z mladšej generácie), inde sa zas uvádza staršia i novšia podoba popri sebe: „*meru* aj *štiricať*“ (Badín).

⁹ Predpokladáme, že uvedení autori sa pri využívaní slova *meru* v literatúre opierali skôr o svoje rodné (stredoslovenské) nárečia alebo nárečie blízkeho okolia, než o štúdium a poznanie archaickej vrstvy slovnej zásoby spisovného jazyka.

¹⁰ Usudzujeme tak na základe doteraz vyexcerpovaných dokladov z literatúry štúrovského obdobia, kde sa slovo *meru* nevyskytuje (materiál uložený v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV).

¹¹ V Bernolákovom Slovári sa však uvádza slovo *mera* (s. 1356) i *merka* (s. 1358) a ako ľudové (vulgare) uvádza aj *meru adv. v. meru* (s. 1956), ale na príslušnom mieste, na ktoré sa odkazuje, sa slovo *meru* nenachádza.

vidieť, že slovko *meru* zaujímalo vo vývine slovnej zásoby slovenského jazyka nerovnaké postavenie. Kým v najstarších dokladoch (zo 16.—17. stor.) vystupuje zrejme ako charakteristický prvok stredoslovenského nárečia (lexikálny dialektizmus), v neskoršom období (18. – 19. stor.) sa zjavne hodnotí ako spisovný prvok, lexikálny druhotvar (porov. vyššie), ktorý v súčasnom spisovnom jazyku prešiel do archaickej vrstvy slovnej zásoby.

Pravdepodobne pod vplyvom spisovného jazyka sa potom slovko *meru* vo funkcii číslovky „štyridsať“ prestalo bežne používať aj v stredoslovenských nárečiach, kde prešlo do pasívnej zložky slovnej zásoby a začalo sa tiež hodnotiť ako prvok archaický.

Osobitnú pozornosť si zasluhuje pôvod slovka *meru*. V doterajšej odbornej literatúre sa uvádza, že nesklonné slovko *meru* s významom „štyridsať, štyridsiaty“ pochádza z maďarského *mérő* (Machek, 1957, s. 293). Takémuto výkladu však odporujú formálne, jazykovedné i sémantické a ďalšie fakty. Transformačná rovnica preberania maď. *mérő* > slov. *meru* je úplne nepravdepodobná. Ak by tu malo ísť o prevzatie z maďarčiny, potom by sme očakávali skôr podobu *mirov*, resp. *merov*, ako je to v srbochorvátčine (Machek, 1957, s. 293). Maďarské *ő* (najmä koncové) sa totiž do slovenčiny preberalo temer dôsledne ako –ov (porov. nárečové *belčov* < *bölcső*, *čengov* < *csengő*, *temetov* < *temető* a pod.); nikdy sa nesubstituovalo hláskou *u*. Proti predpokladanému prevzatiu z maďarčiny svedčí aj značne odlišná sémantická stavba maďarského *mérő* („miera“, „merač“, „merica“, „merací“) a slovenského *meru* („štyridsať“). Pritom základ maďarského slova *mérő* (*mér-*) nie je ugrofínsky (Kniezsa, 1974, s. 692), ale je najskôr slovanského pôvodu (Stanislav, 1967, s. 362). No najzávažnejšou námietkou proti výkladu slovka *meru* z maďarského *mérő* je práve jeho rozšírenie len v stredoslovenských nárečiach. Ak by rovnica predpokladaného prevzatia maď. *mérő* > slov. *meru* spĺňala formálne (hláskoslovné) a sémantické podmienky, iste by sa to prejavilo aj na rozšírení slovka *meru*. Prevažná väčšina slov prevzatých z maďarčiny alebo jej prostredníctvom je územne obmedzená na oblasť slovensko–maďarského jazykového susedstva alebo na oblasti, kde boli väčšie alebo menšie ostrovy s maďarským obyvateľstvom (na vých. Slovensku: južný Zemplín, južný Abov, východoslovenské mestá; na strednom Slovensku: južné časti stolice Gemerskej, Novohradskej, Hontianskej; na západnom Slovensku: juhovýchodná časť), kým slovko *meru* je rozšírené takmer po celej stredoslovenskej nárečovej oblasti (vertikálne) a je doložené už v najstarších súvislých textoch (16. stor.), a to najviac v najsevernejšej oblasti stredného Slovenska (Liptov). Už z podoby slovka *meru* (proti maď. *mérő*), jeho významu a najmä zemepisného rozšírenia vyplýva, že tu nemožno v nijakom prípade hovoriť o jeho maďarskom pôvode. Potvrzuje to aj chronologický aspekt. Silnejší vplyv maďarčiny na slovenské nárečie ako celok možno datovať až obdobím násilnej maďarizácie od konca 18. stor. Pred týmto obdobím prenikali do jednotlivých skupín slovenských nárečí jednotlivé slová iba celkom ojedinelé a len na základe priameho, prirodzeného styku maďarského a slovenského obyvateľstva. Pritom je známe, že v počiatoč-

nom období vzniku uhorského štátu maďarčina viac preberala (podliehala vplyvu slovanských jazykov a nárečí), než vplývala na okolité nemaďarské jazyky a nárečia.

Na základe toho, že slovo *meru* je v 16. stor. už pomerne hojne doložené z územia stredného Slovenska, možno usudzovať, že sa v stredoslovenských nárečiach používalo už dávno predtým, a to nielen na južnej, ale aj na severnej časti (Liptov, Orava), kde silnejší maďarský vplyv v staršom období vonkoncom nemožno predpokladať.

Zdá sa, že pri výklade pôvodu slova *meru* z maďarčiny najväčšiu úlohu zohrala jeho nesklonnosť. Pri slovách prevzatých z cudzích jazykov sa totiž s týmto javom stretávame pomerne často v novších časoch (*kenguru*, *kupé*, *resumé* a pod.). Podrobný rozbor dokladov, v ktorých sa slovo *meru* vyskytuje, i jeho porovnanie s inými domácimi slovami so základom *mer-* ukazujú, že podoba *meru* najskôr predstavuje zmeravený akuzatívny tvar od slova *mera* (porov. Habovštiak, 1965, s. 221), ktoré sa dosiaľ ojedinele vyskytuje a používa v stredoslovenských nárečiach i v krásnej literatúre, a to vo význame „väčšia dutá miera bližšie neurčeného obsahu“, resp. vo význame „merica“ (SSJ, 1960, s. 133), napr. *Myjavu mal (Hurban) na ceste a tam známých za meru* (Lacková-Zora); *U nás je mera takých (jablák) za hrivenník* (Gladkov –Jesenská); *Niektu ju (sol') platil sloňacími klami a iný merou koží* (Žáry); *Má pod poldruhasťo mier výsevu. Jačmeň ani broky. Ja ho mám vyše sto mier v stokoch.* (Kukučín)¹². Na existenciu slova *mera* s významom „dutá miera“ ukazujú aj odvodené slová *merica* a *merka*, ktoré sa dosiaľ vyskytujú v stredoslovenských nárečiach (porov. SSJ, 1960, s. 133 – 134). Pravda, feudálna hospodárska roztrieštenosť spôsobovala, že na rozličných oblastiach mali uvedené duté miery rozličný obsah¹³, preto dnes ťažko presne určiť, aký obsah mala *mera*. Ak však prijmeme výklad, že slovo *meru* (= 40) predstavuje zmeravený akuzatív sg. od *mera*, potom možno predpokladať, že stará *mera* označovala dutú mieru s obsahom 40 iných, menších jednotiek. Zo spojenia slova *meru* s látkovými menami (*meru ovsa*, *meru žita*) sa akuz. tvar *meru* mohol preniesť aj ku kusovým menám (porov. vyššie) a zmeraviť tu s novým, abstrahovaným významom „štyridsať“¹⁴. Možnosť takéhoto výkladu priamo potvrdzujú dva doklady zo spomínanej dotazníkovej akcie V. Vážneho, kde sa v odpovediach z Revúcej a Revúčky uvádza, že slovo *meru* (= 40) je tam už neznáme, ale že sa používa slovo *merka* vo význame „40–litrová miera na zrno“. Slovo *merka* tu pravdepodobne nahradilo pôvodnejší, základný (nedeminutívny) tvar *mera*, ktorý sa v ustrnutej akuzatívnej podobe (*meru*) začal na strednom Sloven-

¹² Posledné dva doklady (gen. pl.) môžu byť od subst. *mera* i *miera*.

¹³ Napr. niekde sa pre *mericu* uvádza obsah 30 l (A. Isačenko, 1950), inde 40 – 60 l (4 štvrtky – Krysl, 1942) alebo 90 l (SSJ, 1960, s. 133). Jednotlivé druhy *meric* mali nielen rozdielny obsah, ale aj odlišné pomenovanie, napr. *prešporská merica*, *peštianska merica*, *segedínska merica* a pod. (porov. A. Bernolák, Slovár, s. 1357).

¹⁴ Všeobecne by sa to dalo povedať aj tak, že slovo *mera* zo sémantickej kategórie substancie prešlo v zmeravenej akuz. podobe do sémantickej kategórie kvantity (sekundárna číslovka).

sku používať ako sekundárna (nesklonná) číslovka „40“. Je možné, že pôvodne substantívum *mera* vo význame „dutá miera“ obsahovalo asi štyri štvrtky (Krysl, 1942, s. 218), pričom obsah jednej štvrtky sa na Slovensku pohybuje medzi 7,5 – 10,5 l (na strednom Slovensku je to spravidla okolo 10 l, čo by podporovalo náš výklad).

O existencii slova *mera* v starej slovenčine máme nielen nepriame svedectvo v odvodených slovách *mer-ica*, *mer-ka*, ale aj priame doklady z krásnej literatúry (porov. vyššie) a zo slovníkov. V Bernolákovom Slovári sa slovo *mera* uvádza vo význame „mensura“ s dokladmi: *dolová mera*, *krčmárska mera*, *obilná mera*, *naď (pres) meru*, *starú meru mu nameral* (1825 – 27, s. 1356). Ako na ďalšie významy odkazuje na slovo „merica“ a „mernost“. Pri slove *merica* však uvádza len vulg. *mgera* (teda nie *mera*, porov. 1825 – 27, s. 1357). So slovom *mera* sa v Slovári zreteľne spája aj slovo *merka*, ktoré sa vykladá ako deminutívum k *mera* (1825 – 27, s. 1358), s dokladom *merku brať*.

Ako nárečové slovo hodnotí substantívum *mera* aj Slovník slovenského jazyka s významom 1. „merica“, 2. „kusová miera 40 kusov“ (SSJ, 1960, s. 133). Vo význame „merica“ sa tu však uvádza aj slovo *mera* (porov. aj u Bernoláka). Ostáva nám ešte dotknúť sa kvantitatívnych pomerov slov *meru*, *mera* a ich vzťahu k substantívu *miera*. Ako sme už uviedli, v stredoslovenských nárečiach i v krásnej literatúre sa uvádza podoba *meru*, resp. *mera*, teda s krátkym *e*. Iba v ojedinelých prípadoch, uvádzaných vo Vážneho dotazníkovej akcii, sa stretávame aj s podobou *méru* (Bobrovec, Bobrovček, Jalovec a Žiar v Liptove); podobné znenie uvádza z Boce V. Blanár (1961, s. 104). Je viac ako pravdepodobné, že všetky podoby (*meru*, *mera*, *merka*, *miera*) sa vzťahujú k psl. *měra* s akúťovou intonáciou, ktorá sa v slovenčine prehodnotila spravidla ako krátkosť a iba v menšej miere ostala za akúťovú intonáciu dĺžka (porov. Pauliny, 1963, s. 138 – 139). Pri slovách *mera* – *miera* (< *měra*) mohlo dôjsť ku kvantitatívnej disimilácii podobne, ako je to pri slovách *mesto* – *miesto* (konkrétum – abstraktum), pričom nie je vylúčené, že slovenské slovo *miera* mohlo vzniknúť aj neskôr analógiou podľa náležitého českého *míra*.

Z nášho rozboru formálnej stránky, sémantickej stavby a zemepisného rozšírenia slova *meru* vyplýva, že nesklonná sekundárna číslovka *meru* (= štyridsať), ktorá sa vyskytuje dnes už len ako archaický prvok v spisovnom jazyku i v stredoslovenských nárečiach, predstavuje zmeravený ustrnutý akuzatívny sg. tvar od domáceho slova *mera* (príbuzného s ďalšími slovami: *merka*, *miera*), a nie prevzatie z maďarského *mérő*, ako sa uvádzalo v doterajšej literatúre.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slovár Slowenski Česko-Lat'insko-Nemecko-Uherski. 1. – 4. zv. Budapešť: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827.
- BLANÁR, Vincent: Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961. 340 s.

- Gramatické dielo Antona Bernoláka. Na vydanie pripravil a preložil Juraj Pavelek. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964. 556 s.
- HABOVŠTIAK, Anton: Oravské nárečia. Bratislava: Veda 1965. 543 s.
- ISAČENKO, Alexandr Vasiljevič. Slovensko-ruský prekladový slovník. I. diel. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1950. 591 s.
- KNIEZSA, István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/2. Budapest: Akadémiai Kiadó 1974. 581 s.
- KRYSL, Ladislav: Úvod do poľnohospodárskeho účtovníctva. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius 1942. 218 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Československá akademie věd 1957. 627 s.
- PAULINY, Eugen: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963. 358 s.
- Slovník slovenského jazyka. 2. zv. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1960. 648 s.
- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka. 2. zv. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967. 754 s.

In: Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 2, s. 89 – 94.

Na štítrobu

MÁRIA KOVÁČOVÁ

Pri práci s historickým textom v Lekárskej knižke z r. 1740 sme našli túto zaujímavú radu, uvádzame ju v upravenej podobe: *proti zimnici lekarství: wezmi koper a petruzel i s korením, a to dobre prikry, var pres noc a ráno preced skrze šatu, daj to nemocnemu piti na ščutrobu* KLe 1740.

Význam predložkového spojenia *na ščutrobu* mnohým azda nie je celkom zrejmý ani po prečítaní širšieho kontextu. V minulosti sa však toto predložkové spojenie vyskytovalo pomerne často, a to v rozličných variantoch: *na čtitrobu, na ščitrobu, na ščutrobu, na ščutrovo, na štítrobu, na štítrovo*.

Výklad významu uvedeného predložkového spojenia nájdeme v Historickom slovníku slovenského jazyka (1991, s. 225) pri hesle *čtitroba*¹. Tam sa uvádza, že podstatné meno ženského rodu *čtitroba* je českého pôvodu, vyskytovalo sa iba v predložkovom spojení *na čtitrobu* (vzniklo zo spojenia *na tščú útrobu*) a má význam na „lačný žalúdok, nalačno“. Slovo je doložené z historických textov: *py to* (bylinný odvar) *rano na cžtytrobu* HL 17. st; *na každe gitro wezma korienek geden zhriz na čtytrobu; na zaludek prikladag, wssak na čtytrobu* RN 17. – 18. st.

Vysvetlenie pôvodu predložkového spojenia *na čtitrobu* nájdeme v Etymologickom slovníku jazyka českého od V. Machka (1971, s. 627) pri hesle *štítroba*. Slovo *štítroba* sa v staršej češtine používalo vo význame „lačný žalúdok“. Machek uvádza, že prídavné meno *tščí* znamenalo „prázdny“ a používalo sa aj v spojení *na tščú útrobu* a v skrátenejších podobách *na čtitrobu, na štítrobu* a pod. vo význame „na lačný žalúdok, nalačno“. Machek ďalej vysvetľuje, že prídavné meno *tščí* vo význame „prázdny, lačný“ sa v cirkevnoslovanskom jazyku používalo v podobe *tššty*, v poľštine v podobe *tszczy*, v ruštine *toščij*.

Hodno však spomenúť, že popri spojení *na štítrobu*, sa tak ako aj v súčasnosti, používal príslovkový výraz *na lačno*, teda *na prázdny žalúdok: kdis wodu pigeš na lačno* PR 18. st alebo jednoslovná príslovka *nalačno: woda nalačno neny zdrawa* Kle 1740; *wcasrano nalačno deg gy* (svini) *letňu wodu* PR 18. st.

¹ V 5. zv. HSSJ (2000, s. 673) je heslo *štítroba* s dokladmi *jejunitas: hubenost, chatrnost, chudoba, sstiroba* WU 1750; *dag to nemocnemu pyty na ssczutrobu* Kle 1740.

Popri význame „lačný žalúdok, lačnosť“, malo slovo *štítroba* aj význam „chudoba, chudosť, podvyživenosť“, ktoré vlastne aj s lačnosťou nejako súviseli, či boli jej dôsledkom: *jejunitas: hubenosť, chatrnosť, chudoba, sstitroba* WU 1750; *jejunitas: tenkosť, churavosť, hubenosť, nedostatok, chatrnosť, chudoba, sstitroba* KS 1763.

V minulosti sa v slovenčine spojenie *na štítrobu* vyskytovalo pomerne často, veď *na štítrobu*, nalačno sa brali nielen lieky a prijímalo sa Telo Pánovo, ale aj prísahey sa robili *na štítrobu*, nalačno. Dnes už toto zvláštne spojenie pôsobí archaicky a bez kontextu, prípadne bez bližšieho vysvetlenia je pre nás významovo nepriežračné. Pripomína nám však dávny jazyk našich predkov.

Literatúra

Historický slovník slovenského jazyka. 1. zv. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991. 535 s. ISBN 80-224-0228-1.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1971. 868 s.

Publikované: Ako sa v minulosti užívali lieky

In: Kultúra slova, 1994, roč. 28, č. 3, s. 174.

Kútnice, postel'nice a postel'kyne

MÁRIA KOVÁČOVÁ

Historické dedičstvo reči nás každodenne sprevádza, používame slová späť s minulosťou v nezmenenej alebo i zmenenej podobe. K takým slovám patria aj slová *šestonedelie*, *šestonedielka* (lat. puerperium, puerpera), ktoré nachádzame v historických písomnostiach už zo 16. stor. (podľa pramennej základne Historického slovníka slovenského jazyka a historickej kartotéky Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV). O význame a výklade týchto slov dnes vari nikto nepochybuje: šestonedelie je v živote ženy obdobie šiestich týždňov po pôrode, ktoré potrebuje na to, aby sa jej organizmus po namáhavom fyzickom výkone vrátil opäť do pôvodného stavu, teda obdobie šesť týždňov trvajúcej „rekonvalescencie“. Žena, ktorej sa šestonedelie týka, je šestonedielka. Takýto výklad nájdeme aj v Slovníku slovenského jazyka (1964, s. 402) a v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987, s. 441).

Oproti v súčasnosti jednotne používaným spisovným pomenovaniám *šestonedelie*, *šestonedielka* sa v minulosti tieto slová vyskytovali vo viacerých podobách.

V lekárskejších textoch už od 16. stor. nachádzame tvary *šestonedelie*, *šestinedelie*, *šest'nedelie*, *šest'nedelí*, ale často je toto slovo použité aj v množnom čísle ako *šestonedelia*, *šestinedelia*, *šest'nedelia*. Slovo *šestinedelie* nájdeme však aj v jednotnom čísle: *lysty pod hlavu (žene) klasy pre strachy nočny, duchy zle vyhany a zle trapyeny odjima w šestynedely* HL 17. st; *puerperium: šest'nedelí* KS 1763; *wyz šestonedelí chudeg matky, chude porodila chude se zložila pokorne sklonila w sprostem chlewe* ZL 18. st.

V množnom čísle sa výraz *šestonedelie* ako *šestonedelia* a jeho varianty vyskytoval ešte častejšie ako v jednotnom čísle. Tvar *šestinedelia* možno doložiť príkladmi: *item eodem die chodila fojtowa z meščzkami k jej milost'panijej, kdy w šestinedelych byla w Teplicz* ŽILINA 1586; *Pane Bože, dekugeme tobe, že sy mne take w tichto šestynedelich mich milostiwe opatrowal* AgS 1708. Podobu *šestonedelia* nachádzame aj v doklade: *zatym pak w postel'j aneb w šestonedel'jach gsaucy, gu nyekolko raz dawylo* KRUPINA 1672 alebo *kdy žene w šestonedel'jach život wen vychazj* RT 17. st, či *remenarka neboha w šestonedel'jach ležela* KRUPINA 1745). V textoch nájdeme i tvar *šest'nedelia*: *moja dcera w šest'nedelich ležíci, jest nemocna* PUKANEC 1790.

Na pomenovanie ženy v šestonedelí, t. j. šestonediel'ky, v historických textoch nachádzame podoby *šesťnedel'ka*, *šestinedelka*, a to v Kamaldulskom slovníku z r. 1763 pri heslách *puerpera: ssestinedelka; infantaria: ssestinedelka* KS 1763 a aj v iných prameňoch: *goralka ma se take dopustit poddanemu palit k svadbe aneb když mu manželka zlehne, tolko co bud pro svadebny dum anebo-lišto pro šestinedelku potreba ukazuge* VRŠATEC 1683 alebo *studene flusy se rozmáhaji, tehotnym a šestinedelkám nebespečny čas* LEVOČA 1729. Nájdeme i podoby *šestonediel'ka*, *šestonedelka: kdy šestonedielka ma zacpany žiwuot, že nemuže míti stolice; kdy šestonedielka weliku bolest w hlavu ma a nemuže spatí* RT 17. st alebo *aby mura dite nesala že ta baba rano prygde tu, kdež ta šestonedelka ležy a oznamy se ta mura* KLe 1740.

Popri podobách *šesťnedelka*, *šestinedelka*, *šestonedielka* a *šestonedelka* sa zachovali i tvary, ktoré sa dnes už nevyskytujú: *šestonedielkyňa*, *šestonedelkyňa*, i *šestinedelkyňa*. Napríklad v texte: *od vázení šestonedelkyň sedlacky slepka a kolacž* RADVAŇ 1609 alebo *takowi smeji syce maso jesti jakžto y šestonedelkyne* TRNAVA 1702 a aj *co se pak običegných, ma krsti a vádzky učiněných nákladu dotýče, tehdy šestinedelkini se nedopúští, aby ona y precne y confekt svým kmotrám rozdávala* B. BYSTICA 1723; *infantaria: ssestinedelkine* KS 1763; *po porodu žaluge se šestinedelkyne na welikú bolest* ZK 1778.

Popri podstatných menách *šestonedelie*, *šestonediel'ka* sa v historických textoch vyskytujú i prídavné mená *šestonedel'ný*, *šestinedel'ný*, *šesťnedel'ný*: pri hesle *puerperalis: šestnedelny* KS 1763 vo význame trvajúci šesť týždňov, ako aj pri hesle *puerperium: šestnedelny plod* (plod starý šesť týždňov), či pri hesle *puerperio cubare: na šestnedelnej posteli ležati* (postel', na ktorej leží šestonediel'ka) a *puerperus: šestnedelny, k šestnedelnej posteli náležity* KS 1763. Prídavné mená odvodené od podstatných mien *šestonedelie*, *šestonediel'ka* nájdeme i v spise Zpráva o kunštu babském, v ktorom sa zachovali zaujímavé spojenia: *šestinedelny dom* vo význame „nemocnica, pôrodnica“ a *šestinedelná pramota* vo význame „výtok šestonediel'ky, ktorý má očisťujúcu funkciu po pôrode, očísky (lat. *lochía*)“: *we wjdenskem obecném šestinedelním dome dosti naleznau* (pôrodné baby žien), *pri jejichžto porodu pomáhati mohau a matka slaužj k odcházenj mesýčnyho kwetu a šestinedelní pramoty* ZK 1778.

Šestonediel'ku pomenúvali i slovom *kútnica*, *postel'nica*, *postel'nička* a *postel'kyňa*. Dnes tieto slová možno pochopiť väčšinou iba v kontexte, mimo kontextu by sme si ich mohli aj inak vysvetľovať: *máme doma kútnicu, nevesta sa zliahla* NÁVOJOVCE, okr. Topoľčany. V Slovníku slovenských nárečí (1994, s. 917) sa pre slovo *kútnica* uvádzajú tieto významy: 1. žena po pôrode, šestonediel'ka 2. vyšívaná plachta, zavesená okolo postele šestonediel'ky: *nat postel' sa zavesila kútnica* MARTIN 3. vyšívaná plachta, do ktorej sa zabalilo dieťa pri krste STARÁ TURÁ 4. výklenok v maštali na lampáš: *kávu máš f kútnici, pri lampáši* MY-JAVA.

Pomenovanie *kútnica* je motivované skutočnosťou, že žena by počas šiestich týždňov po pôrode mala ležať, byť v posteli, niekde v kúte, kde by bola chránená

pred možnými chorobami, prípadne by mala byť oddelená i kútnou plachtou, ktorá by jej zabezpečila pokoj a pohodu. Vysvetľuje to text z okolia Hontu: *v čase pôrodu a šestonedelia sa posteľ rodičky oddelovala zavesenou plachtou, kútnicou*. Na pomenovanie šestonedielky ako *postelnica*, *postelkyňa* máme viacero dokladov. Slovo *postelkyňa* má však popri význame „šestonedielka“ aj iné významy, ktoré možno doložiť. *Postelnica*, *postelkyňa* vo význame „šestonedielka“ nájdeme napríklad v Buľovského preklade diela J. A. Komenského *Ianua linguae latinae resertata aurea* z roku 1666: *postelnica za šest nedel neb tidnou w tagnem mjste ležety podle zakona židowskeho gest powinna KoB 1666* alebo v texte: *aby paleneho se zdržowaly, zwlasst ditkam a postelkinam takowe nedawali PONIKY 1784*.

Pri tvare *postelkyňa* nachádzame okrem významu „šestonedielka“ i význam „konkubína“: *mám za to že k výkladu tomuto ten jistý duch který telo, krew y kosti má ho přiwedel, totižto Kateryna de Bore, swatokrádežná mniška, jeho (Lutherova) postelkyna a spolu matka trech synůw, Jána, Martina, Pawla a nekolik dcer PE 1764*. Pomenovania *postelnička* spolu s variantmi *postelnička*, *postedelnička*, *postedlnička* nachádzame aj s významom „placenta“: *ma take pilne se warowati toho (pôrodná baba), aby postelničku rukama neodlaučila; wedomost, twárnosti, barwy, sformowání a mnohonásobného zrústu postedlničky, pupkové šnúrky, dáwá bábe welmi zretedlná znamení, zdáž porod bude lehký aneb těžký; neyhlawnejší mezy silnými gest článek o oddelení postedelničky ZK 1778*.

Zaujímavé slová *šestonedelie*, *šestonedielka*, v ktorých dnes cítime nádych minulosti, sa zo začiatku písali ako dve slová: *a proto nemuže se na tom diwity, gestly množši ženske osoby zemirajú w šesty gak rikají nedelech BRATISLAVA 1784*. Z pôvodného tvaru lokálu v šiestich nedeliach a v iných prípadoch tvaru genitívu žena *šestich*, *šiestich*, *šesti nedelí* vznikli univerbizáciou (zjednoslovnéním) i dnes používané slová *šestonedelie*, *šestonedielka*.

Literatúra

Historický slovník slovenského jazyka. 1. zv. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991. 536 s. ISBN 80-224-0228-1.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1987. 592 s.

Slovník slovenského jazyka. 4. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied 1964. 760 s. ISBN 80-224-0183-8.

Slovník slovenských nářečí. 1. zv. Bratislava: Veda 1994, s. 917. ISBN 80-224-0183-8

In: *Kultúra slova*, 1996, roč. 30, č. 4, s. 209 – 212.

Zlattenica, žltáčka, žltenica

MÁRIA KOVÁČOVÁ

Hepatitída je infekčný zápal pečene, ktorého typickým príznakom je ikterus, zožltnutie kože a očných bielok – *žltáčka*. Toto ochorenie sa v súčasnosti vyskytuje často aj vo formách, aké v minulosti možno ani nejestvovali alebo sa iba nedali presnejšie diferencovať.

Podľa Slovníka cudzích slov (1997, s. 388) latinský lekársky termín *ikterus* prešiel do latinčiny z gréčtiny a označuje sa ním žlté sfarbenie pokožky a slizníc vplyvom bilirubínu (bilirubín je prirodzené žlté farbivo vznikajúce rozpadom červeného krvného farbiva), ktorého hladina v krvi presiahla fyziologickú hranicu. Ako domáci ekvivalent sa tu uvádza slovo *žltáčka*. Toto ochorenie sa označuje aj ako *hepatitis epidemica* (z gréckeho *hepar*, genitív *hepatis* = pečeň), *infekčná žltáčka*, *zápal pečene*, *hepatitída* (druhov je viac).

Pri žltáčke žľč nemôže voľne vytekať z pečeneového otvoru, žlčovodu, preto žlté farbivo putuje do krvi a sfarbuje pokožku a sliznice nažltlo. Základom motivácie slova *žltáčka* sa stali nápadné príznaky, ktorými sa ochorenie prejavuje, pričom sa uplatnila zásada významovej priezračnosti. Pomenovanie tohto ochorenia bolo v minulosti často aj dvojslovné: *žlutá nemoc* HT 1760. Toto pomenovanie nájdeme napríklad v populárnej zdravotnej Trifolium sanitatis medicum¹ z roku 1760 od oravského župného lekárnik J. G. Heilla.

Z latinských východísk pomenovaní tejto choroby nájdeme doložené: *arquatus morbus*: *žlutenica*, *zlatenica*, *žlutáčka*; *aurigo*: *žlutenica*; *icterus*: *žlutenica*; *suffusio fellis*: *žlutáčka*, *pod kožu rozléti žlti*; ako aj adjektívne tvary: *auriginosus*: *žluteničny*, *kdo žlutenicu na sebe má*; *ictericus*: *žlutnaty*, *kdo má žlutenicu* KS 1763.

Pomenovanie *zlatenica* nájdeme aj v iných historických zdrojoch: *flavabilis cholera*, *zlatenica* NP 17. st.; *aurigo*: *zlatenicza*, *icteros*: *zlatenicze* DSL 18. st.

Stretneme sa aj s dvojslovným združeným pomenovaním: *černá žlutenica* TT 1745. Adjektívum sa tu stáva prostriedkom, ktorý v združených pomenovaniach so zhodným prívlastkom radí pomenovaný pojem do širších súvislostí, a tak presnejšie vyjadruje vzťah k pomenúvanému pojmu.

¹ V edičnej úprave Marie Majtánovej vyšlo roku 1987 vo vydavateľstve Tatran v Bratislave pod názvom Trifolium sanitatis medicum aneb O zdraví zprava lekarska.

Už v 18. stor. sa rozlišovali už tri typy žltacky (v hláskovom variante *žoltačka*): *lekarstwy wibornje proti w zoltacse, ktera jest trojaka: zlata, czerna a zelena* RO 18. st; alebo v trojslovnom združenom pomenovaní: *czerna žluta zlatenicze* Kal 18. st. Išlo o prípad komplikovanej žltacky: *ku konci leta a podzimku bude mnoho nemoci nebezpečnych a skoro moru podobnych, frisle, sslaky, dichawicznosti, czerne žlute zlatenicze, kassle, krku bolenj a tym podobne, ktere ze studenych flusu pochazegi* Kal 18. st.

Výklad významu lexikalizovaného spojenia *zluutenicze černá* je v pramennej základni Historického slovníka slovenského jazyka doložený takto: *czerna zluutenicze: gelyny gazyk žlutenicy černu a zacpane sleziny hogj* HL 17. st; *proti černe žlutenicy prassek: potreby gest proti černe žlutenicy 3 qvintliky uzjtj* HT 1760.

Popri dnes už nejestvujúcich pomenovaniach *zlatenica, žlutenica* nájdeme v 18. stor. doložené aj hláskové varianty podobné tým, ktoré sa používajú v súčasnom jazyku: *žoltačka: lekarstwy wibornje proti w zoltacse, ktera jest trojaka: zlata, cerna a zelena* RG 18. st.

Možno si všimnúť, že v staršom období sa častejšie vyskytovala podoba *žlutenica, zlatenica* a súčasný názov *žltáčka*, hoci aj v rozličných hláskoslovných variantoch, sa vyskytoval menej. Hláskový variant *žoltačka* sa však už od 18. stor. vyskytoval pomerne často.

V 17. stor. sú časté podoby *žlutenica, žlutenyca: pelynek zacpany y zastawy otwira, žluteny y wodnotedlnost hogy, čerwy mory* HL 17. st. V Herbári liptovskom nájdeme množstvo rád na liečenie tejto ťažkej a zdĺhavej choroby: *proty žluteny dobre warty u wodie koreny kosatcowo, potom zlytj a w tom cycer čerweny warty a daty pyty* HL 17. st alebo *žlutenica: rada proty zluutenicy: woda z kuor gasenowich palena gest welmy dobry kus proty kamenu a žluteniczy* LR1 17. st.

V latinsko-slovenských slovníkoch z 18. stor. sa vyskytujú rozličné názvy: *icterus: zluutenyce, zluta nemoc* ASI 1740; *icterias: žluty kamen proty žlutenicy, icterus: žlutenica* KS 1763 aj adjektívna podoba *žluteničny: auriginosus: žluteničny, kdo žlutenicu na sebe má*, a aj dvojslovné pomenovanie žltacky: *arqvatus morbus: žlutenica, žluta nemoc* KS 1763.

V diele *Taxa pharmaceutica* od Jána Torkoša z r. 1745: *trank proti žlautenicji* TT 1745 alebo *Ján wihleda, gakbi mel zlatenicu a nezdrawi bil* PUKANEC 1788. Doklady z 18. stor. hovoria o tom, že žltáčkou netrpeli iba ľudia, ale choroba sa vyskytovala aj v živočíšnej ríši: *žlutačka ge negobecnegssj nemoc hedbabnych chrobáku* HRANOVNICA 18. st.

Keď roztriedime dostupné doklady z pramennej základne Historického slovníka slovenského jazyka, môžeme konštatovať, že najčastejšie je doložená podoba *zlatenica*. Motiváciou tohto pomenovania je príznak choroby, žltá farba, ktorej sa často hovorilo *farba zlatá*, z čoho vzniklo jednoslovné pomenovanie *zlatenica*.

Na liečenie tejto choroby nájdeme v Receptári nitrianskom množstvo rád, proti chorobe mali pomôcť spravidla rozlične upravené byliny: *polny rutka u wode warena a pita wihanj žluč skrze urinu, otwira jatra y slezinu, uzdrawuge zla-*

*teniczu a snima prassiwini; woda repičkowa, agrimonia pita lechčj kassel, rozde-
luge speklj sskaredi flus, zahani zlatenicu, dobre prospriwa dluchim zimnicem; spi-
kinard a lewandule su dwe usslechtile bilini, kterež sluzi k otewreni jater a slezini,
odnimagi zlatenicu a počinagici wodnotedlnost; hromowe bilyni koreny, aspara-
gus z winem wareni a piti otwira zacpane jatra, zahani zlatenicu RN 17. – 18. st.
Aj iný doklad hovorí o tom, že v minulosti sa proti tomuto závažnému ochoreniu
skúšali mnohé prostriedky: ssafran w pokrmich aneb w napogich poziwanj otwi-
ra zacpane jatra, rozhanj zlatenicj, zenye y ženske mesične kweti RN 17. – 18. st.
V Herbári liptovskom nájdeme aj tieto rady: geleny gazyk w wine take dobre gest
warytj a to pyty, žlutenicy černu a zacpane sleziny hogj HL 17. st alebo proti
černe žlutenicy prassek s pjžma a s ambry TT 1745.*

V siedmom zväzku Historického slovníka slovenského jazyka sú heslá *zlate-
nica* a *žltáčka*, *žltenica* spracované takto:

zlatenica ž med choroba žltáčka Icterus: *flavabilis: zlatenica* NP 17. st; *sisko-
rice s tiži gedne čtwtce a teplim winem pita otwira zacpani w zlateniczi a zakla-
dagici sa wodnotedlnost* RN 17. – 18. st; *morbis arqvatus: zlatenica; morbis
regius: zltáčka, zlatenica* KS 1763

žltáčka, žltenica [žlu-; žol-] ž med

1. choroba pečene prejavujúca sa žltým sfarbením pokožky: *rada proty zlute-
niczy: woda z kuor gasenowich palena gest welmy dobry kus proty kamenu a zlu-
teniczy* LR1 17. st; *icterus: žlutenica; morbis regius morbis: žltáčka* KS 1763;
lekarstwy wibornje proti w zoltacse RG 18. st.

K tomuto významu je priradené lexikalizované slovné spojenie *čierna žltáčka*
označuje žltáčku spojenú s nepriechodnosťou žľčových ciest: *geleny gazyk žlute-
nycy černu a zacpane sleziny hogj* HT 1760; *proti černe žlutenicy prassek* TT
1745; *potreby gest prassku proti černe žlutenicy 3 qvintliky wzjtj* HT 1760.

2. choroba rastlín al. hmyzu prejavujúca sa žltým sfarbením postihnuteľného
miesta: *žltáčka ge negobecnegssi nemoc hedbabnych chrobáku* HRANOVNI-
CA 18. st.

Prídavné meno *žltnatý* [žlu-] je spracované takto: ten, kto má žltáčku, je žltý
od choroby žltáčky: *ictericus: žltunaty, kdo ma zlutenicu* KS 1763.

Slovník česko-nemecký od J. Jungmanna (1839, s. 863) uvádza: *žlautenice
černá – náčernice – icterus melanchlorus – weliký stupeň žlutenice.*

Z jednoslovných pomenovaní tejto choroby nájdeme doklady na podoby *zla-
tenka, zlátka, zlatnica, zlátenica* (Kálal, 1923, s. 1012).

Medicínsky termín *zlatenica* prechádza v podobe *zlatica* aj k botanickým po-
menovaniam. V citovanom Kálalovom slovníku (1923, s. 871): *zlatenica, zlatica
je vrba žloutková, forsythia – zlatý dážd.*

Žltáčka nepostihuje iba ľudí a živočíchy, ale aj rastliny: slovo *žltáčka* vo svo-
jich rozličných podobách a obmenách má teda aj botanický význam. Pomenova-
nie sa vyskytuje pri chorobnom blednutí zelene niektorých rastlín. Pri mrazoch sa
môže vyskytnúť napríklad žltáčka zemiakov. V botanickom význame je *žltáčka*
ochorenie rastliny fyziologického pôvodu, ktoré sa prejavuje blednutím až žltnu-

tím zelených častí rastliny – *chlorosa*: *blednička*. Historický slovník slovenského jazyka o tejto chorobe rastlín hovorí v hesle: *bledivosť, blednosť* (1991, s. 136): *bledosť, blednička, choroba (rastlín): pallor: blednosť AP 1769; abi bledivosti, zimnice nepanowali ZS 1795*. Slovník slovenského jazyka uvádza aj termín *žltáčka* vo význame hlinistá pôda žltej farby.

Pri tvorení medicínskych lexém bola aj v minulosti motivovanosť bežným, zaužívaným prostriedkom na pomenovanie mnohých chorôb a na ich rozlíšenie, ako to vidno pri pomenovaniach *zlatenica, žlutenica* a ich variantov.

Literatúra

Historický slovník slovenského jazyka. 1. zv. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991. 535 s. ISBN 80-224-0228-1.

IVANOVÁ ŠALINGOVÁ Mária – MANÍKOVÁ Zuzana: Slovník cudzích slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 991 s.

KÁLAL, Karel a KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: Slovenská grafia 1923. 1012 s.

Slovník slovenského jazyka. 5. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied 1965. 820 s.

Trifolium sanitatis medicum. Ed. M. Majtánová. Bratislava: Tatran 1987. 136 s.

Publikované: O zlatenici

In: *Kultúra slova*, 2003, roč. 37, č. 5, s. 278 – 282.

Praslovanské *tatъ* a slovenská príslovka *potatmo*

ELENA KRASNOVSKÁ

1. V slovnej zásobe slovenčiny sa zachovali starobylé zmeravené gramatické formy; napr. zvyšky participia prítomného aktívneho sa zachovali v predložke *konča*, v spojke *sťa*, západoslovenské *vida*, *hledza*, *ida*, *buda/budza* sú tiež zmeravené tvary tohto participia. Pôvodná koncovka 1. osoby singuláru tematických sloviac (*-ǫ>-u*) sa zachovala v častiach *bist'u*, *reku*, staré typy privlastňovacích prídavných mien na *-jb*, *-ja*, *-je* sa udržali v osadných názvoch *Radvaň*, *Ždaňa* a pod. (Stanislav, 1956).

V lexikálnej oblasti je nadväznosť na praslovančinu zrejme najmä zo základného slovného fondu. Jednotlivé slová však menili svoje významy, nadobúdali významy nové, vznikali nové slová, časť slov zanikla. Možno uviesť celú sériu príkladov poukazujúcich na zánik slova v súvislosti so zánikom reálie (Stanislav, 1956). Zánikom reálie nemusí vždy zaniknúť aj slovo. Niektoré slová ostávajú v ľudovej reči aj po zániku svojho nominatívneho významu tým, že sa rozšíri, prípadne zúži rozsah ich významu, dostanú sa do frazeologických spojení, nadobúdajú nové prenesené významy, prenikajú do odbornej terminológie alebo petrifikujú sa ako staré slovné základy v zemepisných názvoch (Blanár, 1957, s. 65).

2. Zaujímavú históriu má príslovka *potatme/o* s variantmi *potutme/o*, *potuťme/o*, i bez prefixu *tatme/o*, *tutme/o*; *tut'me/o*; medzi podobami s *a* a s *u* nemusí byť priamy súvis, významová zhoda mohla vzniknúť neskôr¹.

Príslovku *potatmo* s významom „tajne, potajomky“ poznáme z okolia Zvoleňa² a z Turca (Necpaly, Mošovce), z Turčianskej Blatnice aj podobu *poťat'me*³. Podoba *poťat'me* je zachytená aj v Súpise slovenských rozprávok od J. Polívku (1924). Príslovky *tatme*, *potatme* uvádza vo svojom nárečovom rukopisnom slovníčku z r. 1864 Samo Chalupka s nemeckým ekvivalentom *ingeheimen* (*tajne, potajomky*) a s poznámkou porov. *tat* = *zlodej*⁴. V Kálalovom slovníku sú po-

¹ V podobách s *u* sa vidí súvis so slovami *tutlat'*, *potutel'ny*. Blízke sú aj slovenské slová *tut'mák*, *tut'moš*, *tut'ko* (v chodských nárečiach češtiny *tůťa*, na Morave *tut'a*).

² Informácia dr. M. Majtána.

³ Rukopisný materiál Turčianskeho slovníka V. Vážneho, uložený v nárečovom oddelení Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV.

⁴ Slovník je uložený v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine, fond Jazykovedného odboru MS, č. 799.

doby *potatme*, *potutme*, *poťuťme*, *ťuťme*, slovo *tat* uvádza Kálal ako rusizmus (1923, s. 511). Z ostatných starších slovenských slovníkov podobu *potatme* nemáme doloženú, podoba *potutmu* ako moravský prvok sa uvádza v slovníku J. Palkoviča 1821, s. 1683). Variant *potutme* sa vyskytuje v nárečiach z okolia Levoče, Piešťan, Trenčína a Nitry tiež s významom „kradmo, tajne, potajomky“⁵. Slovník slovenského jazyka uvádza varianty *potatme*, *potutme*, *poťuťme* (1963, s. 361) s rovnakým významom a kvalifikuje ich ako nárečové, expresívne. Expresívnosť v podobách *poťuťme*, *potutme* sa môže pociťovať najmä preto, že základ *ťuť-* má v istom zmysle onomatopoický, expresívny charakter a expresívny charakter majú aj príbuzné slová *ťuťmák*, *ťuťmoš*, *ťuťmat*, *ťuťmat' sa*. V kartotéke slovníka sú doklady na podoby *potatme* zo Zátareckého zbierky prísloví, *potutme* od M. Urbana, *potutme* i *poťuťme* od M. Figuliovej, z Dobšinského zbierky rozprávok a od A. Lackovej – Zory⁶.

V slovnom základe tejto príslovky sa zachovalo starobylé slovanské slovo *tatъ* (zlodej). Pôvodne motivované slovo *potatmo* (po zlodejsky, tajne) sa stalo po ústupe slova *tatъ* zo slovanskej slovnej zásoby nemotivovaným, významovo nepriezračným. Strata motivácie mohla zapríčiniť i vznik ďalších hláskových variantov.

3. Slovo *tatъ* má celoslovanský charakter, je to pozostatok praslovanskej slovnej zásoby z oblasti právnej terminológie. Pôvodný význam slova *tatъ* bol „zlodej“⁷. Z cirkevnej slovančiny sú doložené (Slovar' cerkovno-slavjanskago i ruskago jazyka, 1867, s. 570): základné slovo *tatъ* (zlodej) i odvodené *tatstvo*, *tatъba* (zlodejstvo, krádež), *tatъbina* (ukradnutá vec). Ďalšie odvodené slová sú zo starej ruštiny *tatebnyj*, *tatinyj*, *tatskij* aj *tatstvennyj* (zlodejský), *tatski* (po zlodejsky). V súčasnej ruštine sa slová *tatъ*, *tatъba* hodnotia ako zastarané (Slovar ruskogo jazyka, 1961, s. 467), *tatъ* je doložené aj z bieloruštiny 17. stor. (Sudavičene, 1968, s. 71). Z južnoslovanských jazykov sú doložené v slovinčine (Tomšič, 1966, s. 1033): *tat* (zlodej), *gôzđni tat* (hôrny zlodej), *kónjski tát* (konský zlodej), *kúrji tát* (zlodej sliepok), *tatica* (zlodejka), *tatínski* (zlodejský), *tatínska sódrğa* (zlodejská banda), *tatvina* (krádež, zlodejstvo), v srbčine (Tolstoj, 1958, s. 933): *tat* (zlodej, zbojník), *tatica* (zlodejka), *tatski* (zlodejský). Zo srbskeho a slovinského prostredia sú doložené aj osadné názvy *Tatinec*. V macedónčine a v bulharčine sa slovo *tatъ* nevyskytuje ani v apelatívnej slovnej zásobe, ani ako vlastné meno (Šmilauer, 1970, s. 180).

Z apelatívnej slovnej zásoby západoslovanských jazykov slovo *tatъ* vypadlo, ale so slovom *tatъ* sa spája z polabského, resp. pomoranského územia osadný názov *Tatkow*, v Poľsku *Tatów*, v Čechách osadné názvy *Tatobity* a *Všetaty* (Šmilauer, 1970, s. 180). Traduje sa, že obec, v ktorej bývali samí zlodeji, mala názov

⁵ Doklady sú z nárečovej kartotéky Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV.

⁶ Doklady sú z kartotéky Slovníka slovenského jazyka, uloženej v Jazykovednom ústave E. Štúra SAV.

⁷ Slovo *zlodej* malo v minulosti širší význam ako dnes. Vzniklo zo slovného spojenia *zlo dějati* ako aj české slová *dobroděj*, *koloděj* (kolár) a jeho význam bol bližší k dnešnému slovu *zločinnec*: zlodej = ten, kto pácha zlo.

Všetaty (všetci boli *tati*), obec, v ktorej žili ľudia, čo bili zlodejov, sa volala *Tatobity*. So slovom *tatъ* sa spájajú aj české osadné názvy *Tatce*, *Tatiná*, *Tatinná* (prv *Tatinné*), *Tatouňovice*, ktoré však môžu súvisieť aj so slovom *táta* (otec – Profous, 1957). Osadné názvy súvisiace so slovom *tatъ* sú doložené aj zo Šomodskej stolice a zo Zadunajska (*Tát*, *Tata*, *Táton* – Stanislav, 1948, s. 523). Neistý je súvis substantíva *tatъ* s dolnolužickými slovami (Šwjela, 1963, s. 428) *tataň* (pohan), *tataňka* (pohanka), *tataňski* (pohanský), *tataňstvo* (pohanstvo).

Z dokladov zo slovenských nárečí a z rozprávok možno usudzovať, že príslovka *potatme* (resp. jej varianty) bola oddávna súčasťou slovnej zásoby slovenčiny. Menej frekventovaná bola azda preto, že stratila súvis so základným slovesom a nebola významovo priezračná. Na označenie spôsobu činnosti, ktorá sa robila tajne, ukradomky, sa v staršej slovenčine (v 16. – 18. stor.) používali najmä príslovky *ukradomky*, *ukradomne*, *pokradomne*, *kradmo*, *okradomne*, *potajomky*, *potajemne*, *potajomne*, *pokryjome*⁸. Do okruhu týchto prísloviek patrila aj príslovka *potatme/o* ako ich synonymum.

Z apelatívnej slovnej zásoby väčšiny západoslovenských jazykov slovo *tatъ* ustúpilo a vypadlo, zachovalo sa iba v toponymii. Z dnešného slovenského jazykového územia toponymium utvorené zo slova *tatъ* nemáme doložené, ale toto starobylé slovo sa dodnes zachovalo v apelatívnej zložke slovnej zásoby. V spisovnej slovenčine sa príslovka *potatme* pokladá (najmä podoby *tuťmo*, *poťuťmo*) za expresívnu a hodnotí sa ako nárečový prvok. Tým sa stále viac vysúva na okraj slovnej zásoby národného jazyka.

Literatúra

- BLANÁR, Vincent: K zániku slov v ľudovej reči. In: Jazykovedné štúdie. 2. Dialektológia. Red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1957, s. 65.
- JURANČIČ, Janko: Srbsko–hrvatsko–slovenski in slovensko–hrvatskosrbski slovar. Ljubljana: Cankarjeva založba 1970, s. 235, 516.
- KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: nákladom vlastným 1923. 1069 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha: Academia 1968. 868 s.
- PALKOWITSCH, Georg: Böhmisch–deutsch–lateinisches Wörterbuch. T. 2. Presburg: Gedruckt bey den Belnayschen Erben. 1821, s. 1683.
- POLÍVKA, Jiří: Súpis slovenských rozprávok. 1. – 2. zv. Martin: Matica slovenská 1924.
- PROFOUS, Antonín: Místní jména v Čechách. sv. 4. Praha: Nakladatelství ČSAV 1957. 864 s.
- Slovar' cerkovno–slavjanskago i ruskago jazyka. T. 4. Sankpeterburg: Tipografija imperatorskoj Akademii nauk 1867, s. 570.
- Slovar' ruskogo jazyka. T. 4. Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej 1961, s. 467
- Slovník slovenského jazyka. 3. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963. 648 s.
- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka. 1. zv. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956. 707s.

⁸ Doklady sú z kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka v Jazykovednom ústave E. Štúra SAV.

- STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. 2. zv. 1. vyd. Martin: Matica slovenská 1948, s. 523.
- SUDAVIČENE, Lilija Vasilievna: O sudebnoj terminológii v moskovskom perevode–redakcii litovskogo statuta. In: Russkaja istoričeskaja leksikologija. Red. S. G. Barchudarov. Moskva: Izdatel'stvo Nauka 1968, s. 71.
- ŠMILAUER, Vladimír: Příručka slovanské toponomastiky. Praha: Academia 1970, s. 180.
- ŠWJELA, Bogumił: Dolnoserbško–němski słownik. 2. vyd. Budyšin: Ludowe nakladnistwo Domowina 1963, s. 428.
- TOMŠIČ, France: Slovensko–němski slovar. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1966. 1033 s.
- TOLSTOJ, Il'ja il'jič: Serbsko–chorvatsko–russkij slovar. 2. vyd. Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo inostrannyh slovarej 1958, s. 933.

In: Slovenská reč roč. 39, č. 6, 1974, s. 355 – 358.

Z histórie slova *požiarnik*

ELENA KRASNOVSKÁ

Vo všeobecnosti sa traduje, že slovo *požiarnik* je v slovenčine rovnako ako v češtine nové, že iba v ostatných desaťročiach preniklo k nám z ruštiny a nahradilo staršie slovo *hasič*, ktoré dostalo akýsi pejoratívny významový odtieň a vysúva sa na okraj slovnej zásoby. Jazykový materiál však ukazuje, že slovo *požiarnik* má v slovenčine bohatšiu históriu.

V Etymologickom slovníku jazyka českého od V. Machka (1968, s. 72) sa slovo *požiar* uvádza v pôvodnom význame „lesný požiar“ a *požiarnik* ako pomenovanie človeka, ktorý sa usídlil na pôde skultivovanej požiarom, žiarením. Miestami sa na Slovensku ešte podnes odlišujú výrazy *oheň* (v dedine) a *požiar* (v lese).

Doklad na slovo *požiar* vo význame „požiar v lese“ môžeme uviesť aj zo staršej slovenčiny. V denníku výdavkov mesta Krupiny z r. 1706 sa píše: *Dali zme meskim mladencom, kdi w Stauki (názov lesa) požiar hasili 14, dali zme im (vína) žagtlou 15.*

V dokladoch z konca 17. stor. nachádzame slovo *požiarnik* v opačnom význame, ako má dnes, t. j. vo význame „podpaľáč“. V účtovnom denníku z Krupiny sa r. 1690 spomína: *Mladencom, ktorý požiarnikou lapali, čo hory palily, dalo se gim piwa.*

Ale v dokladoch z toho istého prameňa z r. 1734 sa uvádza, že mesto malo šiestich platených požiarnikov, hasičov. V účtovnom denníku sa píše, že z rozkazu urodzeného pána richtára, *kdy prisahu zlozily poziarnicj, dal sa gim aldomass wina sex(tarios) 6.* Krupinskí požiarnici dostávali od mesta aj deputát, každý dostal v spomenutom r. 1734 po štyri štvrtne pšenice. O plate v peniazoch sa v týchto účtovných dokladoch nepíše. Úlohou požiarnikov mohlo byť okrem hasenia požiarov aj chytanie podpaľáčov.

Ďalšie doklady na slovo *požiar* máme až z minulého storočia. Význam slova sa rozšíril na zhubný oheň vôbec. Z Ribayovho rukopisného slovníka (Idioticon slovacicum) môžeme spomenúť heslo *požgar* (Feuerstätte, Feuerwähr), ďalšie doklady by bolo možné uviesť od Sládkoviča, Hodžu, z Orla tatranského, zo Sokola atď.

Slovo *požiarnik* (tüzoltó, Feuerwehrmann, Bompier) zo starších slovníkov zachytáva iba Slovník slovenskej, maďarskej a nemeckej reči od J. Loosa (1871,

s. 416). Nenachádza sa v Bernolákovom Slovári, v Jančovičovom Slovensko-maďarskom slovníku, v Diferenciálnom slovensko-ruskoni slovníku od E. A. Mičátka, v Zovrubnom slovensko-maďarskom slovníku. od J. Hvozdzíka a i.

Ako teda vidno, slovo *požiarnik*, ktoré sa začalo v ostatných desaťročiach hojnejšie používať najmä vplyvom ruštiny, bolo známe už v staršej slovenčine. Štúdium starších jazykových pamiatok z predpisovného obdobia a ďalších prameňov zo starších období vývinu spisovnej slovenčiny a ľudovej reči prináša okrem iného aj zaujímavé zistenia o osude jednotlivých slov.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slovár Slowenský, Česko-Laťínsko-Ňemecko-Uherský. 1. – 6. zv. Budač: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827.
- HVOZDŽÍK, Ján: Zovrubný slovník slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský. 1. – 2. zv. Praha – Prešov: Nákladom československej grafickej unie 1937.
- JANČOVIČ, Štefan: Noví slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský slovník. Szarvas: Nákladom vydavateľa 1848. 417 s.
- LOOS, Jozef: Slovník slowenskej, maďarskej a nemeckej reči. Pešť: W. Lauffer 1871. 652 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakladatelství ČSAV 1968. 868 s.
- MIČÁTEK, Ľudovít A.: Diferenciálny slovensko-ruský slovník. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarstvo-účastníarsky spolok 1900. 332, 114 s.
- RIBAY, Georgius: Idioticon Slovacicum. (rkp. z r. 1807-1808, ftk. v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV).

In: Kultúra slova, 1972, roč. 6, č. 2, s. 57 – 58.

Slová *barbier*, *lazobník*, *kúpeľník* v slovnej zásobe predspisovnej slovenčiny

ELENA KRASNOVSKÁ

Štúdium jazykových javov z minulosti tvorí súčasť poznania našej národnej histórie. Staré slová, historické jazykové spojenia a iné jazykové fakty dokresľujú historický obraz života minulosti. Tak vznikla aj myšlienka preskúmať z materiálu, ktorý slúži ako pramenná základňa Historického slovníka slovenského jazyka koncipovaného v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV, okruh slov súvisiaci s názvami povolání liečiteľov a ukázať, kto ošetroval, liečil ľudí a ako, a najmä prečo sa medzi ne začlenili termíny súvisiace s povolaním kúpeľných liečiteľov ako *barbier*, *kúpeľník*, *lazobník*, *lazník*, *bradiholec*.

Primitívne spôsoby liečenia nevykonávala špeciálna vrstva ľudí, ale priamo postihnutý človek liečil sám seba, alebo ho liečil človek, ktorý mu bol nablízku (Vojtová, 1970, s. 17 – 18). Liečebné praktiky z najstarších období boli založené najmä na empirii, mágii a náboženstve. Dokazujú to starobylé názvy liečiteľov doložené napríklad v starej ruštine: *volchv* – ide o slovo doložené aj v staroslovienčine s významom „čarodejník, mág“. Zo starej ruštiny preniklo slovo do finčiny (fin. *velho*) s významom „mág“ a do estónčiny (*volu*) s významom „vedomec“. Slovo *volchv* sa vyskytuje aj v bulharčine.

Podľa názoru etymológov (porov. napr. Vasmer, 1964, s. 346) slovo *volchv* súvisí so slovesom *vlosnosti* (lat. *balbutire* „nejasno, nezrozumiteľne hovoriť“). Aj slovo *vrač* (vyskytuje sa dodnes vo význame „lekár“ v ruštine, bulharčine, srbochorvačine, chýba len v západoslovanských jazykoch) je utvorené príponou č od slova *vrat* = hovoriť (nezrozumiteľne). Spoločný základ so slovesom hovoriť má aj sloveso *vorčat*. Hovoriť nezrozumiteľne, *vrčat* a *zaklínať* sú slovesá s blízkym významom. Pôvodne išlo teda v oboch prípadoch o význam „zariekajúci čarodejník“, „mág“ (Vasmer, 1964, s. 361).

So slovom *vrač* sa kladú do etymologickej súvislosti aj miestne názvy *Vrakuňa* (maď. *Verekyne*) a *Vrakuň* (maď. *Várkony*). J. Stanislav (1948, s. 567) nachádza v uvedených prípadoch ten istý základ, ktorý nachodíme v slove *vrač* – pôvodne „čarodej“, potom „lekár“. J. Stanislav ďalej uvádza, že v slovenčine je sloveso *vračať* „čarovat“ (Kálal, 1923, s. 780). V ruských nárečiach a v Daľovom slovníku (Daľ, 1955, s. 688) je doložené slovo *znachar* vo význame „lekár-samouk“. Etymologický pôvod tohto slova väzí v slovese *znat* (teda ten, čo vie

– vedomec). V dnešnej spisovnej ruštine sa na pomenovanie lekára používajú spisovné neutrálne výrazy *vrač*, *doktor*, hovorové je slovo *medik*, ľudové hovorové *lekar*, žartovný výraz *eskulap* (motivovaný antickým vplyvom od gréckeho neskôr aj rímskeho boha medicíny Aeskulapa) a ironický výraz na pomenovanie zlého lekára *konoval* (ľud. liečiteľ koní). Stav v súčasnej spisovnej slovenčine azda netreba na porovnanie uvádzať, je všeobecne známy. Žiada sa len pripomenúť, že v slovenských nárečiach dožíva výraz *znachor*, ktorý má expresívny charakter a označuje malého buclátého chlapca; zlé, nezbedné dieťa, šarvanca (Gemmer, Hont, Orava, Nitra). V Kálalovom slovníku (1924, s. 877) sa uvádza slovo *znachor* vo významoch 1. nadprirodzene nadané dieťa; 2. netvor; 3. bájoslovná postava – chlapec, škriatok, zmok; 4. šarvanec, vetroplach ale uvádza sa tu tiež slovo *znacharstvo* majúce v Kálalovom slovníku význam podľa Kotta „ľudové lekárstvo, zelinkárstvo“ (doložené z Moravy), čiže význam, ktorý súvisí s významom činiteľského ruského slova *znachar*. Pri slove *znachor*, ktorý uvádza SSJ (1965, s. 660) je ako prvý uvedený význam „v ľudovom bájosloví nadprirodzená bytosť podobná malému chlapcovi, robíaca rozličné čary“ použitý u S. H. Vajanského, ďalšie dva významy sú podobné s nárečovými (veľmi nadané dieťa, ná dávka šarvancovi) (p. kartotéka nárečí v JÚLEŠ SAV). Význam deverbatíva *znacharstvo*, ktoré uviedol M. Kálal, ako „ľudové liečiteľstvo“, bol motivovaný významom slovesa *znať* – vedieť. *Znachor*, *znachar* bol teda „ten čo vedel – vedomec“.

Niektoré prvky mágie sa od najstarších čias zachovali v ľudovom liečiteľstve dodnes, hoci ľudové liečiteľstvo bolo založené najmä na uplatňovaní prírodných liečivých zdrojov (bylín, kúpeľov a pod.). Liečenie chorôb sa na našom území od čias raného feudalizmu pokladalo za osobitné odvetvie ľudskej činnosti, ktoré bolo na takej úrovni, na akej hospodárskej, sociálnej a vedeckej úrovni bola v danom období spoločnosť (M. Bokesová-Uherová, 1973, s. 8). Tak ako Rimania pokladali lekárov (obyčajne išlo o zotročených Grékov) za spoločensky menej hodnotných ľudí, bolo ešte v 12. stor. ošetrovanie chorých pokladané za opovrhovanú prácu. Študovaní lekári prichádzali na naše územie v tom čase najmä z Talianska (Salerno, Bologna), Francúzska, Holandska. Vzdelanie na zahraničných školách v Európe bolo dožičené väčšinou vyšším duchovným osobám. Liečiteľskú prax uskutočňovali v čase raného feudalizmu najmä neštudované osoby, často členovia kláštorných reholí. Medzi lekármi bolo aj dosť židovských lekárov, nazývali ich „arabskí lekári“ (porov. Vojtová, 1970, s. 106). V období od 14. stor. pribúdalo vzdelaných lekárov nielen z vysokých škôl, ale aj z tzv. partikulárnych škôl, napr. takúto školu viedol v Čechách v období J. Luxemburského (od 1310) jeho osobný lekár majster Walter (porov. Němec, 1980, s. 58). Lekárov s univerzitným vzdelaním bolo málo a ešte v 15. stor. si ich mohli dovoliť len bohatšie mestá, napr. Bratislava, Trnava, banské mestá (tu pôsobili tzv. banskí lekári). Z prvej polovice 15. stor. sú zmienky aj o lekároch v Bardejove, Kremnici a v Košiciach. Ešte aj v 16. stor. boli lekári univerzitne vzdelaní na našom území väčšinou cudzieho pôvodu (podrobne o tom Bokesová-Uherová, 1973, s. 69). Lepšie

to už bolo v 17. a najmä v 18. stor., keď začala fungovať lekárska fakulta trnavskej univerzity, ktorá okrem lekárov poskytovala odborné zdravotnícke školenie aj ostatným zdravotníckym pracovníkom. Organizovala kurzy pre chirurgov, ktorí dovedy získavali výučné listy ako remeselníci (Bokesová-Uherová, 1973, s. 198). Lekári boli začlenení organizačne do hierarchickej štruktúry. Z liečiteľov bez univerzitného vzdelania sa *barbieri* a *felčiar*i pridružovali k cechu holičov (Spiesz, 1972, s. 269). Na lekárskej fakulte trnavskej univerzity sa školili aj pôrodné asistentky.

Sémantickú skupinu názvov zdravotníckych pracovníkov možno roztriediť podľa rozlišujúceho príznaku „vzdelanosť“ na tri skupiny: 1. liečitelia majúci vysokoškolské vzdelanie; 2. liečitelia vzdelaní v partikulárnych školách, pri kláštoroch, v cechoch alebo v odborných kurzoch; 3. liečitelia, ktorí získali vedomosti od rodičov, alebo aj vlastnou skúsenosťou.

Pre prvú skupinu sú najfrekvencovanejšie názvy *lekár*, *doktor*. Slovo *lekár* odvodené od celoslovanského základu *lěk* – *lěčiti* bolo v praslovanskom období prevzaté z góťčiny, v ktorej je doložené *lěkéis* = *lekár*, *lěkinon* = *liečiť* (Machek, 1968, s. 325). V starej češtine a v nárečiach sa vyskytuje sloveso *lekovati* s významom „liečiť zariekavaním“ (Bělič, 1978, s. 126). Slovo *lekár* malo ešte v predpisovnej slovenčine slovotvorné motivovanú priezračnosť. Išlo vlastne o liečiteľa vo všeobecnosti. Substantívum *lekár* fungovalo v slovnej zásobe predpisovnej slovenčiny vlastne v troch významových odtienkoch.

Najstarší význam slova *lekár* bol „radový liečiteľ, samouk“. Tento význam je doložený napr. aj v češtine 14. stor. V slovenčine 17. stor. sa na pomenovanie nevzdelaného *lekára* – empirika používal termín: *skusseni lekar* TC 1631. Ďalšie spojenia: *lekar podle skusseni hogici* DSL 18. st; *na rynku kričící lekár* KS 1763 boli najpravdepodobnejšie len opisné preklady latinských ekvivalentov *empiricus* a *circumforaneus*, netvorili živú súčasť slovnej zásoby predpisovnej slovenčiny. Živou súčasťou slovnej zásoby bolo spojenie *lekár sedlácky*, ktoré uvádza Kamaldulský slovník z r. 1763 pri latinskom *empiricus*, vyskytuje sa aj v ďalšom slovníku (ML 1779) s maďarským ekvivalentom *paraszt orvos*. Význam „ľudový liečiteľ, samouk“ korešponduje s významami, ktoré majú v predpisovnej slovenčine lexémy *korenár*, *olejkár*, spojenie *lekár s masťou*, *zelinkár*, *bylinár* KS 1763, patriace do skupiny názvov liečiteľov, ktorí získali odborné vedomosti dedením alebo skúsenosťou.

Druhý význam slova *lekár*, odborne ale nie univerzitne vzdelaný liečiteľ, zaraďuje lexémy s týmto príznakom do inej skupiny názvov. Do tejto skupiny názvov by sme mohli zaradiť slovo *lekár* v kontexte z Liptovského Hrádku z r. 1715: *magerka magie bolawe nohi a na nich weliké rani, ta od wsselikad pohledawagice lekarov, tich len sirom a maslom panskim wiplacza*. Išlo tu najskôr o *lekára* – *barbiera*, *hojiča rán*, nie o vysokoškolsky vzdelaného doktora, ktorý mal stabilný plat a vymedzenú funkciu (Bokesová-Uherová, 1973, s. 148). Aj doklad z KS 1763: *sanator: lekár*, *hogjtel* poukazuje na význam „liečiteľ“ bez vysokoškolského vzdelania. Z historickej literatúry je známe, že zverolekári, liečitelia očí, trha-

či zubov mali nižšie odborné vzdelanie (Bokesová-Uherová, 1973, s. 149). Slovo *lekár rán, lekár očí, hovädský, konský lekár* (*chirurgus: barwyr, lekár ran; ophthalmicus: lekár očúw; veterinarius: koňský lekár, veterinarius: lekár howadsky* KS 1763) malo význam „liečiteľ“ a dostalo sa týmto svojim významom do synonymného vzťahu so slovami *barbier, felčiar, ranár, chirurg, očný lekár*. Prechýlená podoba v ženskom rode – *lekárka* (že sa bil porubal, nemohol lekarkj nagyti LI-KAVA 1591) význam „liečiteľ“ potvrdzuje. Vo význame „liečiteľ“ sú v historickom jazykovom materiáli doložené aj synonymné slová *hojec, hojič, hojitel: medicator: lekár, hogec* KS 1763; *chirurgus curat vulnera: hogič rán hogj rany* OP 1685; *chirurgus: bradýr, hogič rán* AP 1769; *chirurgus; hogytel ran, barbyr* ASL 1740.

Pre tretí význam slova *lekár* je určujúcim komponentom vysokoškolské vzdelanie. O univerzitnom vzdelaní nositeľov názvu *lekár* svedčia najmä doklady, v ktorých sú doložené slovné spojenia s určujúcim adjektívom, doklady zo slovníkov a samozrejme doklady, v ktorých je poukaz na vzdelanie vyjadrený explicitne: *Andreas Scipiades kupil od Geho M(ilos)ty p. doctora Matthaeusa Palumbiny, na ten czas slawneg stolice Trenczianskeg poradného lekare dwa kusky zeme* ŽILINA 1699. Spojením *slávnej stolice poradný lekár* sa v doklade označuje funkcia stoličného lekára, ktorá bola ustanovovaná na Slovensku nariadením z r. 1736, ale už aj pred týmto nariadením stoliční lekári fungovali, aby organizovali zdravotnícku starostlivosť, ako to ukazuje náš doklad (prvý súpis zdravotníkov si vyžiadala uhorská miestodržiteľská rada, ktorá sídlila v Bratislave, v r. 1724; Vojtová, 1970, s. 306; Bokesová-Uherová, 1973, s. 136). O vysokoškolsky vzdelaných odborníkov ide v dokladoch: *mysli sobě człowěče, gak bys guž na smrtedlneg posteli ležal a o twém žiwobití doktoré, lékary a apatekáré gužby nie netrufaly* SSt 1742; *archiater: nagwyžssy lekár neb doctor* KS 1763; *že pán stoličný doktor aneb lekár častegj wedle powinnosti na gjne dediny a místa odcházeti prinucen bywa* PONIKY 1786; *má baba tau wěc yhned lékárovi oznamiti* ZK 1778; *baron Storck Gegj Gasnosti cýsařské dworanský lékař* ZK 1778; *poliater: mestský lekár* KS 1763 – podľa nariadenia Uhorskej miestodržiteľskej rady (Generale normativum in re sanitatis zo 4. októbra 1770) *mestský lekár* musel mať dokonca diplom nostrifikovaný na Viedenskej univerzite (Bokesová-Uherová, 1973, s. 143). Slovo *lekár* zaradené do tejto skupiny názvov je v synonymickom vzťahu s názvami *doktor, fyzikus*.

Na označenie univerzitne vzdelaného liečiteľa sa v jazykovom materiáli z predpisovného obdobia používa aj názov *doktor*. Toto slovo fungovalo v slovnej zásobe v troch významoch:

1. učenc, vedec, učiteľ, vykladač Písma, exegéta: *kdekolwek ussy twe nakloniss, nicz gineho, gedine rotržitosti uslississ, a to netolyko mezy sprostimy lidmy, ale také y mezy ucitelmy, doctormi a wikladačmy Pisma swetoho* TC 1631; *gak wikládagu Pjsma doktore* MP 1718; *ktery gsau to doktorowe, z kteryh knih takowau znamost duchownych wecj nadobrywati mame?* LK 1736; *(Kristus) w chrame geruzalemském mezy doktormj* CS 18. st

2. lekár: *doktor meg sestře toliko po pol quintliku čerweného hyacinthoweho prassku dawal* RT 1679; *yako dobry a skussenj doktor budto lekar* PS 1641; *David Viectoris – stoličný doktor* PREŠOV 1784; *prissel y doctor a occulowal v ten czas uczny, ktery nahle umrel* ŽILINA 1714

3. vzdelaný človek, vo všeobecnosti: *wihledám uczeného doctora, pod gen pred panj doctory, aby nás rozsúdił, geslj gsy ti mne máss wzitj* SNS 1786.

V dnešnej spisovnej slovenčine sa lexéma *doktor* používa vo význame „lekár“ v hovorenej oblasti jazyka, pretože význam „lekár“ je podmienený kontextovo alebo situačne (používa sa najmä pri priamom oslovení). Na túto skutočnosť upozornil už aj A. Bernolák, keď slovo *doktor* (s. 430) pokladá za hovorové, ľudové, označujúc ho hviezdičkou. Spojenia z historického materiálu *doktor lekárstva*, *lekársky doktor* nasvedčujú, že v staršej slovenčine fungovali všetky tri spomenuté významy tohto substantíva: *nekterý lekársky doktor* MP 1716; *lekarstwj doktor* SO 1785; *doctor: učitel; doktor lekársky* KS 1763.

Najviac dokladového materiálu slova *doktor* z predspisovnej slovenčiny sa vzťahuje na význam „lekár“, potvrdzuje to kontext z r. 1736: *lekarowe telesny, kterjch običegne Slowakowe nazjwagj doktormj* LKa 1736.

Sémantický príznak „vysokoškolská vzdelanosť“ má v štruktúre názvov zdravotníckych pracovníkov aj lexéma *fyzikus*. Slovo latinského pôvodu (z gréčtiny) označovalo komitátneho úradného lekára, ktorý sa mal starať o všetky otázky verejného zdravotníctva na území stolice (Bokesová-Uherová, 1973, s. 148). V staršej slovenčine máme naň doklady od r. 1736: *phisici dokladagj, že každé telo zložené gest z čtir žiwluw* LK 1736; *lekár de Swieten* (píše) *k pánu komornému fizykusowy* ŠkD 1775.

2. Do druhej skupiny názvov liečiteľov so stredným vzdelaním, alebo dokladom o vyučenosti v cechu zaraďujeme názvy *barbier*, *bradyholec*, *felčiar*, *chirurg*, *hojec*, *lazobník*, *láznik*. Sem sa zaraďuje aj slovo *lekár* vo význame „liečiteľ“.

Ako dokazujú doklady od 16. stor., išlo o remeselne vyučených ľudí, ktorí boli vyskúšaní pred majstrami svojho odboru, alebo ktorí ako sme už spomenuli, najmä v 18. stor. u nás na Slovensku získali vzdelanie na školeniach nariadených štátnymi orgánmi. Spočiatku bolo ich povolanie pokladané za nečisté (niekedy chirurgické úkony napr. amputácie vykonávali aj kati), lebo sa starali o údržbu a liečenie povrchu tela, kým študovaní lekári liečili najmä vnútorné choroby (porov. Vojtová, 1970, s. 163 – 167).

Barbieri a *lazobníci* pracovali pôvodne v kúpeľoch (liečivých, termálnych alebo hygienických – mestských). Z 15. stor. sú v tomto zmysle zmienky aj o bardejovských kúpeľoch (Bokesová-Uherová, 1973, s. 69). Ak porovnáme frekvenciu slova *barbier* s názvom *lazobník* v slovnej zásobe predspisovnej slovenčiny môžeme konštatovať, že slovo *barbier* je frekventovanejšie, je naň viac dokladov. Na okraj slovnej zásoby predspisovnej slovenčiny sa dostalo slovo *lazobník* od druhej polovice 18. stor. a neskôr, keď ho A. Bernolák označil za bohemizmus a odporúčal ho nahradiť slovom *kúpeľník* (*kúpeľník: balneátor syn. kúpač, ťepličár, boh.*

lazebník; 1825 – 27, s. 1132). SSJ už lexému *lazobník* neuvádza. Postoj A. Bernoláka k slovu *lazobník* vychádzal z poznania jazyka a reálií. Na začiatku 19. stor. bola už totiž taká situácia v organizácii zdravotníctva, že *barbieri*, *lazobníci* a *felčiar* boli ako liečitelia postupne nahradzovaní univerzitne vzdelanými lekármi. Preto už v Slovári A. Bernoláka nachádzame heslo *barbier* zaradené k vulgárnym slovám (u Bernoláka má termín vulgárny latinčinou motivovaný význam ľudový) a vo výkladovej časti hesla *barbier* nie sú uvedené očakávané synonymá *lekár*, *felčiar*, *chirurg* a pod. Iba pri prechýlenej podobe – *barbírka* je uvedené synonymum *felčerka*. V slovníku A. Bernoláka je vlastne zachytený počiatok ústupu slova *barbier*, *felčiar* vo význame „liečiteľ“ na okraj slovnej zásoby a základ prehodnotenia významu „ránhojič“ k dnešnému významu „mastičkár, šarlatán“.

Slovo *barbier* sa v slovnej zásobe predbernolákovskej slovenčiny vyskytuje v rozličných hláskových variantoch svedčiacich o cudzom pôvode slova (*barbier*, *barvier*, *barbír*, *barvír*, *barbér*, *barbier*). Pôvod slova je v latinskom *barba* – fúzy, chlpy, štetiny, vlasy na brade a do slovenčiny sa dostalo prostredníctvom nemčiny (Machek, 1968, s. 46). Svojimi významami sa v predpisovnej slovenčine dostalo slovo *barbier* do synonymického radu 1. so slovami *holec*, *holič*, 2. *bradyholec*, *hojec*, *ranár*, *lazobník*, *lazník*, *lekár* (vo význame „liečiteľ“). *Barbieri* okrem svojej funkcie kúpeľníkov vykonávali aj chirurgické zákroky, odstraňovali kožné choroby, liečili povrchové rany, naprávali zlomeniny. Slovo *barbier* je doložené už od r. 1541: *obrazen sem w nohu, lezim u barbire* BUDÍN 1541 SLL. O liečiteľsko-chirurgickej činnosti *barbiera* hovoria doklady zo 17. stor.: *mura-rowy Hanesowy, ktery z meského muru byl spadol lanského roku, rucze obe byl zlamal, dano na pomocz barbiera fl 3* ZVOLEN 1651; *kdy potem geste w ten wečzer barwyera prywedly, wydel sem smrtedlné rany nebosstykowy na hlawe* NITRA 1654; *ya sem welmi truchli a obrazen sem v nohu, lezim u barbire* L. MIKULÁŠ 1690. *Barbieri* v kúpeľoch robili aj preventívne práce a opatrenia, prikladali banky a púšťali žilou, podávali lieky a masti: *barbyere sem k nam vypravyly, roskašte gemu, aby sebov prynesl dbanky, spuštadla a y mast k temu prynalezycy* NECPALY 1585; *balvir ma teké pozorowati, aby oprawdowu časowu žilu sekal* RT 1679. Vo význame „kúpeľník, masér“ je použité slovo *barbier* aj v dokladoch z r. 1739 z obce Necpaly: *od barwyera tepliczkeho kupany lidy wjbranich; w tepliczach pry hornieg teplicy barwyer od hospody*. Ešte v 17. stor. neboli *barbieri* v úcte, často túto funkciu vykonávali Židia: *pod prysahow powedel pan Israel Holczal – barbír z Prawna* N. PRAVNO 1631. Dobrú povesť mali novokrstenský habánski *barbieri*: *ani nowokrsstensky barbier neumie trefftiti, odkud bi bila ta bolest* TRENČÍN 1654. Povesť o vedomostiach habánskych *barbierov* spomína vo svojej monografii Habáni na Slovensku F. Kalesný (1981, s. 31, 62). Vynikali ako ránhojiči, lekári a ženy ako pôrodné asistentky, napr. v r. 1583 sa spomínajú novokrstenský lekári, ktorých prizvali liečiť zraneného moravského šľachtica do Viedne, spomína sa tiež, že anabaptistický lekár bol pozvaný k lôžku cisára Rudolfa do Prahy. V 18. stor. nadobudlo remeslo *barbiera* vážnosť a úctu, získanú odborným vzdelaním: *mnohé ženy pro nedostatok balbjře a lekaře přinu-*

cené býwajj bábu za pomoc žádati; abys na tele zdraw byl, zanecháwass seba lekarowi, duwerugess barwyrowy, aby teba wázal, sekal, páлил ZK 1763. V spojeniach so slovom *barbier*, ktoré uvádza KS 1763 možno ukázať, ako slovo *barbier* vstupuje do synonymických radov s názvami *lazobník* a *lekár*: *vulnerarius: barwj; lekár raň; chirurgus: barwyr, lekár rán; iatraliptes: barwj; lazebnjk, lekár z masti*. Slovo *chirurg* je však s názvami *barbier*, *lazobník* len čiastočne synonymné, nemá význam, aby: *z dworanskyma doctorem y chirulgom swe zle preopacity dal* NHi 1791. Tento doklad dosvedčuje, že chirurgovia stáli na spoločenskom rebríčku vyššie ako barbieri.

V diele J. I. Bajzu je zmienka o funkcii bradyholca. Podľa slovotvornej významovej motivácie slova by mohol vzniknúť dojem, že ide o význam „holič“. Toto slovo je však ako dokazuje doklad, v obidvoch významoch synonymné so slovom *barbier*: *bradiholec do swetnice vkročil. Začuduval sa Van Stiphout, čo bi takový tam chcel, či sa neb holiti dá nemocný, anebo nejakú zevnitrnú bolesť, ranu ukáže, ktorú by tento wazati musil, ponevadž neomilně znal tenž Van Stiphout, že jsú prece někeri všade, jenž pomimo strúhaňá bradi aj k zevnitrnému tela obňaženú sa rozumá* (a že tento bradyholec) *jako turecký hekim i barwira i felčira i lekára i apothekára službu sám jedinký odbawuval bradiholci všecko, čo na a v človeku nezdravé jest, hojiti musejú*. O úplnej synonymite výrazov *bradyholec – barbier* v 18. stor. svedčia aj doklady z Kamludského slovníka: *tonsor: strihač, holec, bradoholec, barwj; barbator: bradoholec, barwj*. Ďalší synonymný výraz k slovu *barbier* je názov *bradier*, *bradič*: *bradyč: barwj: striže wlasý* OP 1685; *Scheerer Barbierer: holič, bradyr* AP 1769 a vo význame „rán-hojič“: *bradjr hogj rany fflajstrem* OP 1685; *chirurgus: bradir* HD 1706 – 07.

Lazobník. Toto slovo je v slovnej zásobe predpisovnej slovenčiny doložené od 16. stor. s významom „liečiteľ, barbier“. Z dokladov vyplýva, že išlo o kúpeľníka, ktorý robil v kúpeľoch, láznach, tepliciach preventívne zdravotnícke a liečiteľské úkony: *lazebnjk takowy má se drzety, czo by umel zily sekaty* B. BYSTRICA 1506; *lazebnjk pusta krew bankamy* KoB 1666; *lazebnjk seka zelizkem a postawuge banky, wytahuge krew podkožnj* OP 1739. Aj doklady z Kamaldulského slovníka ukazujú, že slovo *lazobník* malo význam „liečiteľ v kúpeľoch, masér, natierač olejov v kúpeľoch“: *scarifikator: lazebnjk, pusstač banek; reunctor: mazač, alij lazebnjk*. V Komenského diele *Orbis pictus* z r. 1685 sa vyskytuje slovotvorný variant slova *lazobník – láznik* so synonymom *barbier: laznyk (barbyr); seká železkem a postawugje banky, wytahuge krew podkožnj*.

V porovnaní s češtinou, v ktorej substantívum *lazobník* bolo úplne synonymné so slovom *barbíř*, v predpisovnej slovenčine začalo (najmä v 18. stor.) toto slovo spolu s apelatívom *lázeň, lázne* zo slovnej zásoby ustupovať. Z poznania slovnej zásoby teda vychádzal A. Bernolák, keď slovo *lazobník* s označením bohemizmus vysunul zo slovnej zásoby. V SSJ sa slovo *lazobník* nenachádza, uvádza ho však Slovník spisovného jazyka českého ako archaické vo významoch „kúpeľník, holič“. Tento stav v jazykoch sa odrazil aj pri preklade názvu opery G. Rossiniho v češtine – *Lazebník sevillský* a v slovenčine – *Barbier zo Sevilly*.

Felčiar. Názov *felčiar* je odvodený z nemeckého slova *Feldscherer* – poľný, vojenský chirurg (Machek, 1968, s. 141). Slovo *felčiar* malo v predpisovnej slovenčine význam „chirurg“. O tom svedčí aj doklad zo Žilinskej knihy z r. 1561: *ffelczar Kowacz, przysaznij z mesteczka Bycze*. Nešlo teda o význam „vojenský chirurg“, lebo títo síce mohli poskytovať pomoc aj obyvateľstvu v mestách, kde sa zdržovali, nesmeli sa však tam natrvalo usadiť (porovn. Bokesová-Uherová, 1973, s. 144), kým v doklade zo Žilinskej knihy ide o prísažného mesta. Aj spojenie *feldtzar woganský SKALICA 1773* dokazuje, že ide o apelatívum, ktoré samo o sebe nemá význam „vojenský chirurg“, lebo ho treba bližšie špecifikovať určujúcim adjektívom vojenský. Felčiari a chirurgovia sa združovali do cechov s kúpeľníkmi, lazobníkmi a barbiermi (Bokesová-Uherová, 1973, s. 309).

Spojenia *mestský felčiar* a *slobodný tovariš felčiarsky* dokazujú tiež, že išlo o ľudí, ktorí boli usadení v meste, mali cechy: *Andreas Hegedús, zenatý messtyan a mestický felčer, Ernestus Tillman, slobodný towariss felčersky, try čtwrcy roka tu prebywa PREŠOV 1784*. Ďalší špecifikujúci prívlastok rany *hojaci felčiar: rany hogicího felčire nalezek bil ŠD 1784* potvrdzuje chirurgické povolanie felčiara. Sociálne zaraďuje *felčiara* do úctivého stavu. Doklad: *od takoweg nohy odpilenga a zahogenga sem tricet rimskih zlatih s panom felčezrom LIPTOV 1736*. Dva doklady z rozličných prameňov a storočí ukazujú, že *felčiar* vykonával aj prácu holiča: *ad Michaelem Kossela, knezowy a regimenth quartirmagstrowj, kdy se dalj felcezerovi holit, dano piwa, den 5 ŽILINA 1693 – 94; na čo ti felčer dva towarisse na zimu, geden ti holj, druhi ti morj gazdinú KC 1791*. Svojimi dvoma významami sa teda slovo *felčiar* dostáva do synonymných vzťahov so slovom *chirurg*, *ranár* (*ranár – felčír BE 1794*), *barbier*, *bradoholec*, *lekár*, *hojič* vo význame „liečiteľ rán – chirurg“, ale aj so slovom *lazobník* a *holič*.

K tretej skupine názov liečiteľov, ktorí získali odborné vedomosti dedením alebo skúsenosťou, možno zaradiť slová *korenár: botanicus: bylinár, korenar KS 1763; olejkár: agirta: olegkar NP 17. st; w klasstorskem držanj olegkaruw mnoho neylepe milugj basenowske piwo VS 18. st, zelinár (zelinkár i slovo dryáčnik)*. V slovnej zásobe slovenčiny sa toto slovo nezachovalo ani v nárečiach (porovn. nárečová kartotéka dialektologického oddelenia), neuvádza ho ani slovník M. Kálala. Nachádzame ho však v Slovári A. Bernoláka (1825 – 27, s. 495) vo význame *negotiator theriacarius: Theriakskrämmer – predavač teriaku*. Ako synonymá uvádza A. Bernolák k uvedenému významu slova *klebetár, pletkár*. Ako sa uberal vývoj významu od významu „ľudový liečiteľ – predavač teriaku“ k významu „klebetník“?

V predpisovnej slovenčine máme doklady na slovo *dryáčnik* z viacerých prameňov: *kramary, dryačnjcy a prekupcy, chcej tež zwanj byti kupcy OP 1685; therionare: trygačnjk alij dryačnjk KS 1763; unquentarius: Salben-Macher: dryáčnjk AP 1769; stentor: zubúw trhač neb garmarečnj krjklawy dryáčnjk GrP 1771; dryačnjcy (olejkári) mnoho lidj uwalili giž do bjdy RPM 1795*. Slovtvorné súvisí toto slovo so základom *dryák*, ktoré má etymologický pôvod v gréčtine a v latinskom *theriaca* = protijed zo zvieracích jedov (Machek, 1968, s. 130). Tento liek sa podľa zachovaných receptov pripravoval z rastlinných súčastí (porov. Němec, 1983,

s. 65), medzi ktorými nechýbalo ani trochu ópia, bol to akýsi všeliek slúžiaci rovnako proti moru i proti dne. Od názvu tohto „všelieku“ dostali názov jeho predavači a vlastne aj ľudoví liečitelia, ktorí ho predávali na jarmokoch.

V staršej češtine bol známy frazeologizmus: (klevety) *jako dryák roznáseti* (Kott, 1978, s. 316). V Slovníku spisovného jazyka českého sa uvádza slovo *dryáčnik* vo dvoch významoch: 1. křiklounský, chvástavý prodavač, který dělá svěmu zboží nezřízenou reklamu; nepoctivý tláchal, chvastoun, šarlatán vůbec. 2. (označený ako archaizmus) prodavač dryaků, mastičkář (1960, s. 413). Význam „klebetník“ má oporu v materiáli z predpisovnej slovenčiny v doklade *stentor: garmarečnj, krjklawý dryáčnj* GrP 1771. Išlo teda o predavačov všelieku, ktorí si robili reklamu vykrikovaním o jeho účinnosti a popritom určovali záujemcom ich diagnózy. Vo význame ľudový „liečiteľ“ však slovo *dryáčnik* zo slovnej zásoby slovenčiny celkom vypadlo. K tejto skupine názvov patria už spomenuté názvy *sedlácky lekár* a *empirikus*.

Záver: V príspevku venovanému problematike názvov liečiteľov v predpisovnej slovenčine sme sa pokúsili odhalením významovej štruktúry spomínaných názvov ukázať, aké boli lexikálne vzťahy medzi jednotlivými slovami a aké miesto mali tieto názvy v slovnej zásobe predpisovnej slovenčiny.

Aj tento príspevok dokazuje fakt, že poznanie slovnej zásoby predpisovnej slovenčiny môže pomôcť pri historickom pohľade na spoločnosť.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slovár Slowenský Česko-Laťínsko-Nemecko-Uherský. 1. – 6. zv. Budapešť: Typogr. Univers. Hungaricae 1825–1827.
- BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária: Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1973. 348 s.
- DAE, Vladimír Ivanovič: Slovár ruského jazyka 1. – 4. zv. Red. S. G. Barchudarov. Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovaroj 1958 – 1961.
- KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatury aj nářečí. Banská Bystrica: Nákladom vlastným 1924. 1065 s.
- KALESNÝ, František: Habáni na Slovensku. Bratislava: Tatran 1981. 374 s.
- KOTT, František Štěpán: Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. Díl 1. Praha: J. Kolář 1878. 1097 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakladatelství ČSAV 1968. 866 s.
- NĚMEC, Igor: Slova a dějiny. Praha: Academia 1980, 324 s.
- Slovník jazyka českého. 1. – 6. zv. Red. B. Havránek. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960 – 1971.
- Slovník slovenského jazyka. 1. – 4. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.
- STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. 2. zv. Martin: Matica slovenská 1948. 673 s.
- ŠPIESZ, Anton: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1972. 341 s.
- VASMER, Max: Etymologičeskij slovar ruskoga jazyka. 1. – 4. zv. Red. O. N. Trubačev. Moskva: Progres 1964 – 1973.
- VOJTOVÁ, Marie: Dejiny československého lékařství. Praha: Avicenum 1970. 382 s.

In: *Balneologický spravodajca* 1987. *Balneohistoria Slovaca*. 26. Red. P. Hrnčír. Bratislava: Alfa 1987, s. 71 – 78.

Významy slova *žriedlo*

RUDOLF KUCHAR

Pri výskume slovnej zásoby v predpisovnom období slovenského jazyka sa stretáme so slovami, ktoré sa už dnes vôbec nepoužívajú, pretože zanikli ich reálie, napr. *porkoláb*, *fojt*, celý synonymný rad pojmu, ktorý obsahuje slovo *prisažný* (sudca, člen rady mesta alebo obce, ktorý prisahal a na základe tejto prísahy sa zaväzuje konať podľa práva – Kuchar, 1964, s. 57 – 60), ďalej *príš* (ktorákoľvek zo sporných strán zúčastnených na súdnom procese), *litkup* (oldomáš), *vicejšpán* (podžupan) a pod. Na druhej strane sa zasa stretáme s výrazmi, ktoré mali isté významy, napr. *svedomie* (1. svedok, 2. svedectvo a 3. oldomáš – Kuchar, 1966, s. 163 – 169), *priateľ* (príbuzný), *roztržitosti* (roztržka, hádka, svár), *boženik* (to čo prisahá), *poriadok*¹ (testament), aké dnes už v slovenčine nepoznáme. Takýmto výrazom je aj slovo *žriedlo*. Náš príspevok, ktorý má byť akýmsi doplnením informácie o sémantike slova *žriedlo*, pokiaľ ide o historické doklady, nadväzuje na štúdiu K. Palkoviča *Pomenovanie prameňa a sémantika slova žriedlo* (Sborník Filozofickej fakulty UK, 1964, s. 53 – 57).

Autor medzi pomenovania „prameňa“ začleňuje tri skupiny názvov. Jedným z nich (najrozšírenejšie sú názvy odvodené od slovesných koreňov *ger-/žer-*, *ver-/vor-* a *tek-/tok-*, teda od sloviess *žrať*, *žrieť*, *vrieť*, *víriť*, *vyvierat*, *tiecť*, *vytekat'*) je už spomenutý výraz *žriedlo*.

Okrem menej rozšírených názvov na pomenovanie „prameňa“, ktoré vznikli prenesením významu na prírodný zdroj vody (názvy *studnička* a *kladeneč* pôvodne mali a niekde ešte majú význam „umelo vyhlbený zdroj vody“ – slovenské *studňa*, ruské *kolodec*), vznikli mnohé názvy metonymiou (*prúd* – v spisovnej slovenčine „tok rieky“, *prameň* – najprv iba „voda vytekajúca zo žriedla“ a tento význam metaforou z pôvodného významu „lúč“ a pod.). Metonymiou vznikol zo staršieho významu „hrdlo“ aj názov *žriedlo*.

Podľa K. Palkoviča slovo *žriedlo* „je v slovanských jazykoch i v slovenských nárečiach medzi pomenovaniami „prameňa“ najčastejšie, ale je sémanticky diferencované“. My sa dotkneme iba významovej diferencovanosti tejto lexikálnej

¹ Pri tomto ako aj pri ďalších slovách sa opierame o dokladový materiál pre chystaný Historický slovník slovenského jazyka, ktorý je uložený v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV.

jednotky. Táto diferencovanosť slova *žriedlo* spočíva v tom, že pôvodný význam „pažerák“ (trubica, ktorou prúdi potrava a tekutina do žalúdka) sa zúžil, označoval iba otvor do pažeráka, teda „hrdlo“, potom otvor (hrdlo) prameňa, z toho sa názov rozšíril na celý prameň, potom sa potôčik vytekajúci z prameňa a napokon na veci potôčiku podobné. Tento výklad K. Palkoviča by sme chceli doplniť údajmi o ďalšom spôsobe prenesenia významu, o ktorom sa doterajšia slovenská jazykovedná literatúra nezmieňuje. Ide o význam „miesto, v ktorom tečie voda, koryto potoka, rieky.“

Tento význam môžeme ilustrovať zo slovenskej jazykovej pamiatky z Turca zo 16. stor.: *nes to wedy, ze / ta woda, o / keru se pryssowya haday, ze ak mohu (?) pow(edeti)², wzdyckzy, acz ne / wsseczka, nes kolko tolko tyekala mezy Domankamy a / Suchaczowym dwory; nekdy netyekala za malý czas. Nes aby do roka netyekawala starim zryedlom, to newedy.* Aby bol uvedený význam jasnejší, uvedieme z tej istej pamiatky ďalší doklad so širším kontextom: *Nes o wodu gednostayne taktu powedely, ze ta woda, nykdy newedy, zeby bola nessla a / netyekala tudy mezy dworom Domanczynym a Suchaczynym, nes že wssydzcky (!) tyekawala. A / ze i/ to wedy, ze prwey wsseczka ta woda tyekala tim starym zryedlom mezy Suchacze a Damanczynym duuormy, nes kdy mlin vdelal Sstefan Myklen, potem tak tu wodu na/ swoy mlin odrazel.* Z kontextu vyplýva, že ide tu o význam „koryto potoka, rieky“; v druhom doklade *wsseczka ta woda tyekala tim starym zryedlo*; keď Štefan Myklen *tu wodu na/ swoy mlin odrazel*, urobil jej nové „žriedlo“, t. j. nové koryto.

Novšie doklady na uvedený význam slova *žriedlo* máme z Horného a Dolného Jasena z 29. mája 1726 v podobách *žridlo* aj *žriedlo*: *wje-lyže y to swedek, že to mysto, ktere swedek očzite widel a kadje wčzil wikopaly pany Nyžnyjeszcency žrjdlo yarku a hrazu učinily, že ge to sprawedliwy chotar welkojeszcensky?; ten yarek tade, kade wčilegssjho času od panou Dolnjch Yasenanou wikopanij a nprawenij gest, žrjdla sweho nemel, než tak aspon na 15 kročagi sem k/ strane chotára dolnoyaszenskeho od Kalnjkou tjekawal, a to sycze nje gednjm žrjedlom, ale dwema. Takže kdy predtjm člowek k Beleg na Hrb na chodník ssjel, prez dwa yarky prechodity musel; že to mjsto, kade wčjl pany Nižnojaszcency žrjedlo yarku wikopaly.*

Na tento starší význam nás nepriamo upozorňuje ešte dnes doložený výraz *žriedlo* z obce Teplá pri Banskej Štiavnici s významom „jarček, ktorým odteká voda z močidla“ (Zborník Filozofickej fakulty UK, 1964, s. 56).

Slovo *žriedlo* má okrem významov uvedených K. Palkovičom a významu „koryto potoka, rieky“ ešte ďalší význam. V novohradských nárečiach sa používa slovo *žriedlo* vo význame „žihadlo včely“. Výraz sa vyskytuje v dvoch variantoch *žriedlo* a *žriadlo*³. Súčasne sa používa tento výraz aj na pomenovanie prameňa.

² Časť slova v okrúhlych zátvorkách je v rukopise nečitateľná.

³ Podľa ústnej informácie E. Jónu, G. Horáka a M. Urbančoka.

Uvedené významy slova *žriedlo*, ktoré dopĺňujú a spresňujú informáciu o významovej stavbe tohto slova v slovenských nárečiach v minulosti (historický, listinný materiál) i v prítomnosti (nárečia), ukazujú, že sémantická bohatosť istej lexikálnej jednotky nemusí byť, zrejme, ešte ani našimi dopĺňujúcimi významami vyčerpaná. Tak ako sme zistili uvedené významy, ktoré obohacujú a dokresľujú pohľad na túto zaujímavú lexikálnu jednotku, tak sa môžu novšou excerpciou v listinnom materiáli aj v nárečiach zistiť ďalšie významy, ktoré sa v nárečiach petrifikovali a dotvárali. Nárečový materiál i historický materiál teda bude ešte dlho bohatým zdrojom pre postupné objavovanie skutočného významového bohatstva istých starých lexikálnych jednotiek.

Literatúra

- KUCHAR, Rudolf: Niektoré termíny v stredovekej slovenskej právnej terminológii. In: Jazykovedný časopis, 1964, roč. 15, č. 1, s. 57 – 60.
- KUCHAR, Rudolf: Slovo svedomie v historickom vývine slovenskej právnej terminológie. In: Československý terminologický časopis, 1966, roč. 5, č. 3, s. 163 – 169.
- Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica 16 (A). Red. E. Pauliny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964, s. 53 – 57.

Publikované: K významu slova *žriedlo*
In: Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 2, s. 99 – 101.

Pôvod slov *driek*, *driečny* a ich významy

RUDOLF KUCHAR

S výrazom *driek* a jeho odvođeninami (*driečny*, *driečik*, *driekový* a i.) sa stretáme v slovenčine už od najstarších čias. Podľa V. Machka bolo slovo *drěkъ* pôvodne pravdepodobne prídavným menom s významom „pretiahnutý, vyťahnutý“ (Machek, 1968, s. 99). Rovnako ako v slovenčine aj v niektorých iných, slovanských jazykoch a v maďarskom jazyku má pomerne bohatu členenú významovú stavbu. Tu si okrem vysvetlenia významov v slovenčine všimneme kontakt slovenčiny s maďarčinou.

Vieme, že slovo *driek* je slovanského pôvodu. Svedčí o tom i jeho rozšírenie. Je v časti záposlovanských a južnoslovanských jazykov (i v dakotých nárečiach: v hanáckom nárečí, moravskoslovenskom nárečí, lašskom nárečí, slovinčine, srbochorvátčine a slovenčine) a má súvislosť s lit. *driekiú*, *driekti* (Berneker, 1908 – 1913, s. 223; Miklosich, 1886, s. 50). Problematickým môže sa však zdať pôvod niektorého z významov (Sima, 1967, s. 36 – 37). Z blízkeho kontaktu dvoch susediacich jazykov (slovenčina – maďarčina) totiž možno predpokladať vzájomné pôsobenie oboch jazykov na slovnú zásobu, najmä však na významovú stavbu slov. V istom období preberá sa viac, inokedy zasa naopak, blízky jazyk vyvíja tlak na významovú stránku jednotlivých slov susedného jazyka. Takto sa nám javí z historického aspektu i kontakt maďarčiny so slovenčinou (iná situácia je však v prípade tohto slova).

V začiatkoch utvárania uhorského štátu preberalo sa veľa zo slovančiny (záposlovančiny) do maďarčiny (10. – 12. stor.). Preberala sa predovšetkým štátna, administratívna a právna terminológia, taktiež kresťanská terminológia (Pauliny, 1961, s. 6). Možno predpokladať, že asi v tom čase sa prevzalo do maďarčiny aj slovanské slovo *driek* (SSJ, 1959, s. 330)¹. V. Machek nás upozorňuje na pravdepodobný základný význam slova *driek* (spomenutý vyššie). Význam slova *driek* „pretiahnutý, vyťahnutý“ sa realizuje dnes pri označovaní reálií, ktoré istým spôsobom súvisia.

---

¹ F. Sima v cit. štúdiu vychádza pri hodnotení jednotlivých významov tohto slova zo skutočnosti, že po prevzatí slova *driek* zo slovenčiny do maďarčiny vznikajú na základe významu „pars corporis superior“ ďalšie významy, ktoré podľa neho slovenčina (historicky doložené?) nemá a nepozná. Ak ich pozná, tak len z maďarčiny. Skutočnosť je však iná.

Nachodíme ho pri označení 1. „časti tela bez hlavy a končatín“ (*Ked' sa postavil na nohy, bol prekvapujúco vysoký, lebo mal ukrutne dlhé nohy a krátky driek* – Jégé, 1937, s. 44; *Bol to krátky chlapík, taký ostarok, s pomerne dlhým driekom* – Tatarka, 1950, s. 8), 2. „tela“ (*Pobil drakov, ich drieky vyhádzal za múry* – Dobšinský, 1921, s. 68), aj prenesené na 3. „telo lode“ (*I stará loď, čo prišla z Viedne, driek do vody si omáča* – Mihálik, 1950, s. 34), 4. „strednej časti tela, pásu“ (*Tenká v drieku, že by ju mohol preštiknúť.* – Záturecký, 1896, s. 64; *Zrazu ju zlomilo v drieku, potom si rozopála krátky baraní kožuch.* – Bednár, 1954, s. 64), 5. „strednej časti rozličných predmetov“ (*Strom má driek* – Štolc, 1949, s. 99; *Sú tu sosny tuho zelené s červenavými driekmi* – Mináč, 1959, s. 56; *Rohy, driek (pluhu), os, oje, jarmo sú zlaté* – Dobšinský, 1872, s. 14; *Ocelový skrutkovač má driek zhotovený z hladkej rúrky* – Technické noviny, 1965, s. 51 – 52), „časti šiat v páse“ (*Stan na ženských šatách, teraz driek* – Dobšinský, 1921, s. 48), a konečne 6. súvisí aj s pomenovaním (prenes., dnes len v nárečiach) „kapitálu, istiny“ (*Pozdvihnutie spoločenského a domáceho stavu svojich spoločenov napomáhať majú a síce založením drieku akciami po jednom funte šterlingov* – Sokol, 1867, s. 178).

Okrem uvedených významov, máme doložené zo starších písomných jazykových pamiatok (i slovníkových prác) viacero významov. Spoločným znakom všetkých významov slova *driek* a jeho odvodenín (a teda aj reálií) je, že sa ním označujú len také reálie, ktoré majú „súmerný pozdĺžny, pretiahnutý tvar alebo dajako s touto vlastnosťou súvisia“. Takou reáliou je „potok, rieka, tok vody“ a aj samotné „miesto, v ktorom tečie potok, rieka, koryto potoka, rieky“. Prenesením pôvodne základného významu „pretiahnutý, vytiahnutý“ v slove *driek* na reáliu (reálie), ktorá vecne dajako súvisí s inou reáliou a neskôr metaforou (na základe podobnosti) nadobúda slovo *driek* ďalšie významy. Neprekvapuje potom, že sa v slovenčine využil tento výraz najprv na označenie „potoka, rieky“, a neskôr aj na pomenovanie „miesta, v ktorom tečie potok, rieka“. Teda k základnému významu slova *driek*, ktorý uvádza V. Machek (pozri vyššie), sú blízke ďalšie významy, s ktorými sa stretáme v písomných slovenských jazykových pamiatkach administratívno-právnych zo 17. stor. Uvedme aspoň niekoľko dokladov na význam „potok“ zo súdnych protokolov výpovedí svedkov z Liptova: 5. *Nobilis Matias Lehoczky de Kyrál Lehota Compro: Anor[um] 70, Citat[us] jur[at]us et Examinat[us] fatetur immediato sicuti praecedens. Hoc addito, že stari driek Pod brehy tekawal za Skalku. 30. Prouidus Michael Rak de Pribilina fatetur, kterak on pred timi velikimi powodniamy chodil na plty po dreku wody Beley Pod brehy; že on dobre wye, sprawedliwy stari driek wodi Beley Pod brehy tekawal* L. PETER 1643. V ostatných dvoch dokladoch môžeme pozorovať sémantické prepletanie sa jedného významu: „potok, rieka“ s druhým významom „koryto potoka, rieky“. Svedčí to o tesnej spätosti týchto reálií. S významom „potok“ významovo súvisí aj doložené adjektívum *driečný* z teže pamiatky z Liptova: 37. *Prouidus Joannes Holwad de Pribilina fatetur, že on chodieval po plty po driečney wode Beley/ Pod brehy.*

Podľa F. Simu (1967, s. 37) význam „potok“ slova *driek* je maďarského pôvodu. Náš výskum ako aj doklady, ktoré tu uverejňujeme, odporujú tomuto názoru. Nielen samotné slovo *driek* je slovanského pôvodu (a staré slovenské slovo), ale aj význam „potok, rieka“ v slove *driek* pokladáme za slovenský pôvodom. Možno tu len predpokladať (ako aj pri ďalších významoch) neskorší paralelný vývin s maďarčinou. Tento význam sa nevyskytuje iba vo vymedzenom priestore, ktorý uvádza Sima (povodie riek Nitry a Žitavy), ale z historických písomných dokladov ho môžeme dobre doložiť aj zo stredného Slovenska (Liptov, Turiec). Výskyt slova *driek* s významom „potok“ aj na strednom Slovensku je dobrým svedectvom o slovenskom pôvode tohto i iných významov.

Naše zistenie, že ide o slovenský pôvod významu „potok, rieka“ v slove *driek*, sa opiera aj o ďalší s ním úzko súvisiaci už spomenutý slovenský význam slova *driek*, označujúci „miesto, v ktorom tečie voda, potok“. Doklady máme opäť z Liptova a z Turca: *po druhé. Wye-ly, ktori/bi byl sprawedliwy driek wode Bely? L. PETER 1643; undecim[us] Testis Agilis Petr[us] Marczek fass[us] est. Wye, žebj se nikdy o to nehadaly pany Lehotsky a že wladaly gedem z gedneg strany a druhy z/druhey strany wody, a ze y wodu sobe pomahaly naražaty do dryeku, kdy se zwodnyla. MARTIN 1648; do mogeg wlasneg luky Pod sady rezczeneg w chotary Welkeg Stiawnyce dobytok wohnaly, a kdy mug gospodar gyh chcel zagat odtut, geho dobyly a dokrwawyly, na/tom esste neprestaly, ness uolenter ssetsse, wodu spoloczneho drgeku wyrazyly a do chotara nasseho wpustyly ČEMICE 1651; wiznawagu tež, že we/dwoge yarek predtjm tjekawal tjm spusobem, gako wisse doložene, ale drjek wody wźdjczky s/timto yarkem od strany pulnočneg chodjewal s. 1. 1726.*

Týmto významom slovo *driek* je tesne späté aj so slovom *žriedlo*. Vidíme, že stará slovenčina mala na vyjadrenie významu „miesto, v ktorom tečie voda, potok“ viac pomenovaní. Upozorňuje nás na to aj zápis z už citovanej písomnej pamiatky z Turca (Martin), v ktorom sa strieda pre uvedený význam slovo *žriedlo* s výrazom *driek*: *septim[us] testis agilis Martin[us] Matula fass[us] est, žebj slobodne užywal chalupu y placz, kde pyowar biwal wsseczek, a/že ho nikdy žaden nebantowal, než o cestu newy žebj biwala yakowa, ponewacz woda hubyla wzdyczky a daleg biwalo zryedlo wody nežly teras; decimus testis agilis Georgius Nemezc fass[us] est, žeby swedek biwal w tey [cha]lupe nekolyk rokuw, a že slobodne wzdyczki d[omi]n[us] instans wladal a y cestu slobodnu wzdyczky prez wodu mel, a zadny ho w/tom nebantowal, y woda kdy se bila rozwodnyla a zahnal dryek, slobodne kopal swedek s/panom swym toho času a odražalj od chalupy do toho dryeku, yako teras gyde, a žaden proty tomu nebil.*

Preukaznejšie nám túto súvislosť dokladá slovenská jazyková pamiatka zo 17. stor. (1664) z Turčianskeho Petra: *wye-ly swedek, že kadje wčylye potuoček teczie w/dolyne we Dbale zwrchu doloženeg, že ten dryek anebo zryedlo powoden sobe urobila, a/kadeg prweg tyekol, s toho zryedla I. potučzek wen wjrazily y kamenjm zahaczely a do toho žryedla, ktere powoden učinila, w/chotary soczowskem odrazily; 4. testis p[ro]vidus Joannes Steklač sub jur[amen]to exam[inatus] fa-*

*ss[us] est ad 1. Že ta mecza, keru I. wirubaly a wykopaly, k chotaru soczowske-
mu prisluchala a/bila, a/že jarok tade nechodil, jako terás I. ho odrazily, nss
toliko to bila powoden tade zryedlo urobila, kade teras yde, než ta daleg, jako
stary driek znatj, chodil.*

Význam „miesto, v ktorom tečie potok, rieka“ uvádza M. Kálal v hesle *drieka* (říční koryto, řečiště) bez bližšieho udania lokality (Kálal, 1924, s. 114).

Podobne ako v dnešnej spisovnej slovenčine sa používa adjektívum *driečný*, aj v minulosti sa uplatňovalo v slovenskej konverzácii. Keď vyjdeme zo základných (uvedených) významov, je jasné, že aj významy odvodeného slova *driečný* (od slova *driek*) treba pokladať za domáce.

Pokiaľ ide o pravdepodobný psl. význam adjektíva *drękъ* s významom „pretiahnutý, vyťahnutý“, tento bol v starej slovenčine (aj dnes je) obsiahnutý v slovenskej adjektívnej podobe *driečný*: *ale len kde byly pažitki ay hori dryečne a w ten čas že priniesli Prssanci badinskim woljarom sira a chleba* ZVOLEN 1676.

Adjektívum *driečný* s významom „pekný, dobrý, vysoký, dobre opatrovaný“ nachodíme v starých slovenských jazykových pamiatkach zo 17. stor.: *bratya daly* (J. Kubínymu) *a/to yak mager tak y komornikow zo wssetkmi gegich użytkj (:et piscatura:) z uwratyamy, s polom oraczym y z/luczkmamy medzj oraczynamy suczyny, ostatnie pak dryeczne luky, kteressto su w/gednom tractu w tom že wrban chotary, tye magu spoloczne bit* BOBROVNÍK (asi 17. st); *dostalo sa geg W/dryecznych lukach. 1. Luka pazytna. 2. Luka Dyelnycze* s. 1. 1600.

Hanlivý zmysel má adjektívum *driečný* v slovenskej jazykovej pamiatke z Turca (18. stor.). Slovo *driečný* má tu význam „nepodarený, prefikaný, prešibavý“: *wie-lli swedek, zdaliss rečmy sspatnimy, neprohlidagicze žebi z uradu bily a na pana služnodworskeho rozkaz prissy, tymyto pan Jeszenszky György gich nezarutil: Kurwu lileczku, mater wy wiete, driebczny ste wi mne ludia, nedam ja nisst na dedinu?; p. instans p. služnodworskeho (!) uherskim yazikem powedal: Pane sluznodworskj, podme my len precz, tu nebudu losy tahat, anj tu nycz nebu-
de z pratjelskeho konanja. Czo slissicze pan Jeszenszky György, rowne promlu-
wil: Driebczny si ty jurista.* MARTIN 1731.

V slovenskom preklade diela J. A. Komenského (KoB, 1666, s. 56) sa vyskytuje prídavné meno *driečný* vo význame „hlavný“: *Driebčne* (vetry) *gsau: wjchodnj, polednj, zapadnj a pulnočnj. Pobočne gsau...*

Zo 17. stor. máme doklad na ďalší význam slova *driečný*: je ním „prostredná časť predmetu“: (na založenom dome) *newolny gest driebczny pokrow* PLIEŠOV-CE 1694.

So slovami *driek*, *driečný* a ďalšími odvodeninami ako aj slovnými spojeniami a ľudovou frazeológiou zo Slovenska sa stretáme v rozličných prameňoch.

Tak u A. Bernoláka (1825, s. 488, 489) sa vyskytuje v slove *driek* okrem bežných významov „kmeň, peň, trup“ i význam „sila“ a v hesle *dręčni* sa uvádza popri „spanilý, švárny“ a „bystrý“ aj „zavalitý, silný“. U J. Palkoviča (1820, s. 250 – 251) a u J. Jungmanna (1835, s. 476 – 477) sa v podstate stretáme s tými

istými významami (čerpajú z Bernolákovho Slowára) len s tým rozdielom, že J. Palkovič uvádza aj význam „istina“ 3. sl. gistina, (kapitál) ako slovenský. S týmto významom slova *driek* sa stretáme i v Medveckého monografii Detva (Medvecký, 1905, s. 125). Stretneme sa s ním i v beletrii: *Otázka je, keby vtedy, keď narodila sa Susanna, jejjej krstný otec bol len 10 zlatých dakde do sporitelni uložil, a úroky vždy k drieku prirážal, aký kapitálik by Susanna mala teraz po hromade?* (Sokol, 1863, s. 70a). V krásnej literatúre sa vyskytuje slovo *driek*, *driečny*, *driečnik* v 19. stor. v ľudovej reči bežne. V Kollárových Zpiewankách (Kollár, 1834, s. 88, 293) sa spieva *Máte dobrú drjčnú d'atelinu alebo Povez že mi, moja milá čo ťa bolí? Či hlavička, či ručička, či biely driek?* Na označenie náprsníka, vesty (muž. kroj) a živôtika, stanu (stánky), bruclaku (žen. kroj) sa používa výraz *driečnik*: *Na posteli protipostavenej rozprestrená sukienka a k nej priložený driečnik hlasité zvestovali, že sa jich majiteľka kamsi do zábavy stroji* (Sokol, 1868, s. 121) i *driečik* (Kálal, 1924, s. 114.) Zborník *Od Šumavy k Tatrám* nám poskytuje slovné spojenie *driek džžavy*, v ktorom ide o prenesený význam „telo džžavy“: *Aby zachránil driek džžavy*. V Dobšinského zbierke obyčajov (Dobšinský, 1880, s. 106) sa dokonca stretáme s frazeologickou jednotkou *na driek mať*. Ide o ľudovú frazeologickú jednotku, ktorou sa označuje menštruácia: Z reči ľudu značím napred mená jemu známych chorôb: *na driek mať, menstruum*.

Skutočnosť, že v maďarčine nejestvuje v 17. stor. význam „koryto potoka, rieky“ v slove *driek*, a skutočnosť, že tento význam nachodíme práve v stredoslovenských nárečiach (Liptov, Turiec) nasvedčuje tomu, že význam „potok, rieka“ je slovenský a že v slovenčine ide v ďalších prípadoch o samostatné tvorenie nových významov. Významy dnes v slovenčine bežné (aj význam „kapitál, istina“)² a v minulosti používané („potok, rieka“ a „priestor, v ktorom tečie potok, rieka“), ako aj ďalšie významy výrazov odvodených od slova *driek* pokladáme za slovenské. Pokiaľ ide o jazykový kontakt s maďarčinou, možno tu hovoriť iba o paralelnom tvorení novších významov.

Literatúra

- BEDNÁR, Alfonz: Sklený vrch. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1954, s. 34.
 BERNEKER, Erich: Slawisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung 1908 – 1913, s. 223.
 BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenski Česko-Laťinsko-Nemecko-Uherski. 1. zv. Budapešť Typogr. Univers. Hungaricae: 1825, s. 489 a 488.
 DOBŠINSKÝ, Pavol: Prostonárodné obyčaje, povery a hry slovenské. Martin: nákl. vl. 1880, s. 106.
 DOBŠINSKÝ, Pavel: Slovenské povesti. 2. zv. Ružomberok: Párička 1921, s. 48
 DOBŠINSKÝ, Pavel: Slovenské povesti. 5. zv. Ružomberok: Párička 1921, s. 68.
 DOBŠINSKÝ, Pavel: Zlatý pluh. In: Orol, 1872, roč. 3, s. 14.

² F. Sima ho pokladá za kalk z maďarčiny.

- JÉGÉ NÁDAŠI, Ladislav: Adam Šangala. 4. zv. Turč. Sv. Martin: Matica slovenská 1937, s. 44.
- JUNGMANN, Josef: Slovník česko - německý. 1. zv. Praha: We kněžecj arcibiskupské knihtiskárně u Josefy wdowy Fetterlowé 1835, s. 476 – 477.
- KÁLAL, Miroslav – KÁLAL, Karel: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: Slovenská grafia 1924, s. 114.
- KOLLÁR, Ján: Národné Zpiewanky. 1. zv. Budín: Král. univ. tisk. 1834, s. 293 a 88.
- KOMENSKÝ, Jan Amos: *Ianua lingvae latinae reserata aurea sive Seminarium linguae et scientiarum omnium.* (Slovenský rkp. preklad F. Buľovského z r. 1666). Levoča: L. Brewer 1649, s. 56.
- KRIŽKO, Pavol: Dobronivské a pliešovské starožitnosti. In: Slovenské pohľady, 1893, roč. 13, zošit 10, s. 626.
- KUCHAR, Rudolf: K významu slova žriedlo. In: Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 2, s. 99 – 101.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV 1968, s. 99.
- MEDVECKÝ, Karol Anton: Detva. Detva: nákl. vl. 1905, s. 125
- MIHÁLIK, Vojtech: Plebejská košľa. Turč. Sv. Martin: Matica slovenská 1950, s. 34.
- MIKLOSICH, Franc: Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien: Wilhelm Braumüller 1886, s. 50.
- MINÁČ, Vladimír: Živí a mŕtvi. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1959, s. 56.
- Od Šumavy k Tatrám. Sborník československý. Ružomberok: Vyd. K. Salva a K. Kálal 1898, s. 159.
- PAULINY, Eugen: Začiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. In: Jazykovedné štúdie 6. zv. Štúdie a pramene k dejinám slovenskej národnosti. Red. E. Pauliny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961, s. 6 a 13.
- PALKOVIČ, Juraj: Böhmisch–deutsch–lateinisches Wörterbuch. 1. zv. Praha: gedruckt bei den Belnayschen Erben 1820, s. 250 – 251.
- PALKOVIČ, Konštantín: Pomenovanie prameňa a sémantika slova žriedlo. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského — Philologica 16 (A). Red. E. Pauliny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964, s. 53
- SIMA, František: Two Cases of a Slovak-Hungarian Lexico-Semantic Transfer. In: Slavica Slovaca, 1967, roč. 2, č. 1, s. 36 – 37.
- Slovník slovenského jazyka. 1. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959, s. 330.
- Sokol 1863, roč. 2, s. 70a.
- Sokol 1867, roč. 6, s. 178.
- Sokol 1868, roč. 7, s. 121.
- ŠTOLC, Jozef: Nárečia troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava: Štátne nakladateľstvo 1949, s. 99.
- TATARKA, Dominik: Prvý a druhý úder. Bratislava: Pravda 1950, s. 8.
- Technické noviny, 1965, roč. 13, č. 51 – 52, s. 22.
- ZATURECKÝ, Adolf Peter: Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1896, s. 64.

In: Slovenská reč, 1968, roč. 33, č. 1, s. 32 – 37.

Slovo *právo* v slovnej zásobe slovenčiny predspisovného obdobia (Postavenie a významová stavba)

RUDOLF KUCHAR

Príspevok približuje dnešnému čitateľovi slovenských administratívno-právnych písomností významovú stavbu slova *právo* v predspisovnom období. Rekonštrukcia významov tohto dôležitého slova v slovnej zásobe starej slovenčiny sa deje na základe ustálených a typických spojení termínu *právo*.

Slovo *právo* je celoslovanského pôvodu (Machek, 1968, s. 481). Patrilo v starej slovenčine (ďalej sts.) a patrí i dnes ako jedno z dôležitých a frekventovaných slov do slovnej zásoby slovenského jazyka (Slovník slovenského jazyka, 1963).

„Právo“, ako hovorí J. Osváth (1921, s. 8), „je pôvodne úzkou doplňujúcou súčiastkou mravov. Úplné oddelenie práva od mravov vo zvykoch sa javiacich – nastúpi len vtedy, keď v podobe zákonov vynorujú sa určité právne normy“. Uviedli sme túto definíciu pojmu právo preto, lebo materiál, ktorý tu zverejňujeme, je v istom zmysle zrkadlom prechodu feudálnej spoločnosti (hoci nie úplného) od zvykového práva k právu fixovanému v právnych normách.

Otázkam o pôvode a o pojme práva venovalo pozornosť už viac, bádateľov (Brandl, 1871, s. 188; Vaneček, 1942, s. 131; Machek, 1968, s. 481 a i.). Terminologický obsah tohto slova v slovenčine je dnes ustálený. Pri zisťovaní významov slov zo staršieho obdobia slovenčiny môže byť aj pre odborníka prekážkou jeho dnešné jazykové povedomie. Usilujeme sa preto v tomto príspevku osvetliť históriu slova *právo* a jeho významové členenie v slovenčine, ako nám to dovoľujú slovenské písomné pamiatky z polovice 15. – 18. stor.¹ Slovo *právo* sa nám v nich javí ako viacvýznamová lexikálno-sémantická jednotka s bohatou rozvinutou frazeológiou, dnešnému čitateľovi neznámou.

So slovom *právo* stretávame sa v starých písomnostiach zo Slovenska najmä v súvislosti s dajakou neprávosťou. Neprávosť, krivda, resp. nárok boli obyčajne príčinou súdneho konania, ktorým postihnutá strana bránila svoje záujmy. Obrana právnych nárokov sa začínala podaním žaloby na príslušnú súdnu inštanciu. Písomné pamiatky slovenského jazykového charakteru nám uvedený právny akt umožňujú náležite sledovať na rozličných typoch slovných spojení.

¹ Opieram sa o dokladový materiál k spomenutému chystanému dielu, ako aj o vlastnú excerpciu (stav začiatkom roka 1974).

Ide o tieto slovné spojenia: *pustiť, uložiť právo na niekoho; zdvihnúť, pozdviho-
vať právo (práva) (na) proti niekomu (strany niečoho); žiadať, pýtať (od nieko-
ho na niekoho/na niečo) právo (a spravodlivosť), práva (a spravodlivosti); dať
sa, vziať sa, brať sa, odvolať sa na právo; utiecť sa, hlásiť sa, tiahnuť sa k prá-
vu; hľadať, vyhľadávať, pohľadávať, dobývať niekoho (zriedkavo niečo) (s)
právom, pred právom, v práve. Nimi sa všeobecne vyjadroval význam „podať
žalobu na niekoho pre niečo, začať sa súdiť s niekým pre niečo“. Priebeh najmä
dlhšie trvajúceho súdneho konania, súdenia sa nachodíme v spojeniach *držať*
(*trimať*), *vystáť právo*.*

Doklady: *toho na tobie (kráľovná) zadáme dle sprawedlnosti, zie tyz miess-
tianom nassym prawo na/nie (na zločincov) pustiss BRATISLAVA 1526; protoz
sem ya na/mogeho pana chudeho czloweka prawo sem vlozel ŠÁŠOV 1578; ta
časka, o kteru pan Pawel prawo zdwyhol, neslužyla nykomu D. MALATÍN
1663; pru aneb prawo potomcy niekdy Laczlawa, syna niekdy Janka Dawka
skrze krčmj wizdwihlj bilj protj gehu milostj p. Michaelowy Szelessinimu
VRÚTKY 1674; żaden take nema v slawny swatek zadnu žalob[ui] neb sudne
prawo dwihati MB 1759; pritel naproti pritelowi swemu pozdwihuge SF 18. st;
praczele na nieho prawo zadaly y malo bycz prawo POŁANOVCE 1548; Ste-
ffan Gloz, służnidworsky chodili sme do dedjny Piechowa k /urozzenemu panu
Lytassy Istwanowy prawa pitat na služebnikow a na poddanich gehu TREN-
ČÍN 1619; a/tak Gregor zase sie na/p[ra]wo dal a s/ni[m] sie sudil ŽK 1501;
nam se to (rozhodnutie) nezdalo, než vzali jsme sie na wyssie prawo; my jsme
tehdyz na vasse cztne p[ra]wo se brali BECKOV 1508; yakž se ktery na prawo
odwola, techdy gemu dosty vdelatie take ŽIAR n. H. 1578; predgmenowana
syrota wyzwedela, žieby stryk gehu Jurczō Koza premarhav/al statky, a proto se
k/prawu vtekla a náprawy zadala P. ĽUPČA 1589; a potom ony se k wyssimu
prawu hlasyly k/nam do Czechicz ČACHTICE 1562; muoz se wedle obiczega
a zwyklosti k wisse(m)v prawu tahnuti a swu przy przed nymi westi B. BYS-
TRICA 1544; g[es]tlybi pak Mihal neyaku prziczinu miel proty Schimcko Gra-
manowi, mel won ge[h]o przed ge[h]o richtarom a prawem obželowaty aneb
hledaty B. ŠTIAVNICA 1549; žiadny z/mych syruot nykdy meno foratra Marty-
na o žiadny statek nykdy neupomynal aneb od neho czo prawem dobywal ŽILI-
NA 1566; (Puchala) luk a zahrad nema, any chce zadnym prawem wyhledawat
anebo z/neyaky[m] nowym sudom potahowat P. ĽUPČA 1578; tu wecz (že syna
richtárovho zabili) od panow Doczyow s/prawem wyhledewaly OSTRIHOM
1594; ya ge[h]o wassim prawie abich gehu hledal KRAČŮNOVCE 1580; kdy-
-bi dobrj pan brata pochledawal anebo y s /prawom pochledawal, abi gak pan
richtar tak y celi magestrat swedomi bili ŠTÍTNIK 1739; pre ktere luky prawo
sme držali a vystali dvanast rokuv z dedinu Malatina PROSIEK 1773; stolicu
slavnu na na vyvodili a prava trimali v mizernych Orkucanoch ORKUCANY
1733.*

Uvedenému právnomu aktu mohlo však predchádzať bežne rozhodnutie po-
stihnutej strany spor riešiť dvojakým spôsobom. Išlo o riešenie sporu mimosúd-

nou cestou², alebo spôsobom, ktorý sa vyjadroval v sts. slovným spojením *pravé, spravodlivé právo*. Označoval sa ním spravodlivý, riadne ustanovený súd (súdna inštancia) a súdne konanie podľa predpisov a náležitostí (t. j. nesprostredkovaný iba tzv. dobrými ľuďmi, jednačmi — porov. Slovenský historický slovník, 1973, s. 234 – 236): *a chczeli sme prawy[m] prawem to dokonati, než dobrý lide su se zato wzali a my chudi mosily smyna tom przestati* VARÍN 1405; *wyslyssawsse pak Andris reczy gehu nepodobne, vtekl se k/na[m] k mestu pocziwemu, žadagice na/neho prawa praweho na Jana Ffabyana* s. l. 1565; *na kterežto tri kusy sprawedliwe[h]o prawa zadaly* HLOHOVEC 1592.

Súdne riešenie sporu v sts. výrazne vyjadrujú ustálené spojenia *obchodiť s, obchádzať sa (s) právom: neakowa poputka se stala, lebolicz bitka meczy dwema chudimi lydmi. w/hagi; wolagi se k/prawu a prawom se chcegi obchoditt* D. ŠTUBŇA 1566 KL; *žaden z/dwoma prawy nema obchazet, aneb bez wuole pana rychtara k panu gyt žalowat* ŠTÍTNIK 1610.

Ak podanie žaloby bolo oprávnené (čo sa predbežne zisťovalo), súd určil termín súdneho konania. V sts. sa vyjadrovala uvedená skutočnosť ustálenými spojeniami *uložiť právo* (na istý deň), *termínovať právo* alebo *uložiť deň, prefigovať, impendovať termín (k) právu*. Uvedené spojenia mali význam stanoviť termín súdneho konania: *czo se ge[h]o weczy dotycze wiete W. M., že ste ge[m]v byly v pravu den vložily* H. MIČINÁ 1573; *pane rychtary, ponewadž na/tento prisstj patek pravo/ste gym o/tu wecz wassem pocziwem meste vložily* ŠÁŠOV 1566; *byussi Nagi Sigmund in flagranti, to gest na skutku ulapenj a k rukám W. Milostya[m], gakozto magistratu oddanj, nicz nepozustawa, než aby na tohoze termin k pravu impendowaly* LADOMER 1655; *napomenuly sme tehoz pana Lytassy Jstwana, aby takemu prawu gisti termin p[rae]figowal* TRENČÍN 1619; *wje-li, že bi ten-že nebossčzik y den k prawu bil uložil, ay sudczow podle obiczege nato zezwal* s. l. 1633; *kdy rabom pravo terminovali, p. Getzejmu wjna, d 24* ŠTÍTNIK 1683.

Určením termínu súdneho konania sa končila ďalšia z náležitostí právneho charakteru. Súdne konanie mohlo sa konať: *my w/nedely zadneho prawa nemame* HLOHOVEC 1562; *pravo bylo strany Myka Hlawky dalo/se tam masa na/tych lidj, czo byly na prawe d 40,* ŽILINA 1599; *kdi do prawa fatensou muž dal citowaty Koziara, pred prawom wizdrawela krawa* KRUPINA 1726.

Žalujúca strana mohla zrušiť, stiahnuť žalobu, t. j. odstúpiť od súdneho procesu. Naši predkovia zrušenie žaloby vyjadrovali ustáleným spojením *postúpiť od práva, pustiť sa, ponechať, zanechať práva*.

Doklady: *Thomas Gnobel mel sud z gedenem (!) miestienym z Warzyna o/neyake brwna; a w/tem g[es]t byl Gnobel od/prawa postupyl* ŽILINA 1463; *potom napomenuty sucze od prawa gednu stranu y druchu, aby obnechawsse sudu a prawa meczy sebuw, radneg se daly dobrym lydem a pratelom naučyty* P. LUP-

² Sporné strany sa v tomto prípade obracali o pomoc na tzv. dobrých ľudí, arbitrov, rozhodnutiu ktorých sa obyčajne podľa starého zvyku podrobili.

ČA 1593; *zanechawsse prawa na-stranu, z Geho M[y]l[os]tj panem Derzffym přátelsky, se porownalj; pustili/sme/se wsseckeho prawa až posawad a priwolili/sme k/teg smluwe, ktera se potom w Žiline medzy namj stala* KRASŇANY 1597.

V staroslovenskej právnej praxi sa občas skúmaním predložených faktov zisťovalo, že obžalovaného treba oslobodiť od súdneho stíhania. Vidieť to v ustálených spojeniach *pustiť*, resp. *spustiť (von) z práva (niekoho): vczinili/ste yako pany dobrotywy a/mylosrdny ze/ste/ho také we[n] pustily sweho pocztyweho prawa* HRADIŠTE 1576; *citowany sem bil do stolicze, tenže pak pan Andrass Borcsiczky pod gistimy conditigamy s/toho prawa mne spustil* BORČICE 1641; *namestnik predgmenowaneho pana Balassa Jmricha, nebossčzika, powstanucze, zadal nas aby sme tich-že obžalowanich poddanich a slobodnikow geho wel[komožno]sti zs/prawa spustily* s. 1. 1663.

Súdne konanie nie vždy sa končilo bez priet'ahov. Z rozličných príčin sa muselo odročiť. Na vyjadrenie týchto skutočností sa používali v sts. typické spojenia *odkladať, zastaviť právo: prawo se odkladalo ze dnia do/dnia, že mu niebylo koncza* POĽANOVCE 1584; *zastawenj prawa, odkladanj na pozaytra* KoB 1666; *comperendinare, reum: odkládati práwo* KS 1763.

So súdnym konaním boli spojené isté náklady, trovy, ktoré niesla strana ktorá prehrala spor. V starých písomnostiach zo Slovenska nachodíme na vyjadrenie nesenia zodpovednosti za súdne trovy spojenia *niešť, podstupovať práva: dum tento, w/kterem swe obidlenj mam, o/ktery sem welike tesskosity, prace y prawa anebo y gey wyplaczanj nesty a/podstupovaty musel* ŽILINA 1665.

Z uvedených dokladov a zistení môžeme uzavrieť, že jedným z významov slova *právo* v sts. bol význam „súdne konanie, rokovanie, súdny proces spor všeobecne“.

Zmenili sme sa už o tom, že sporné prípady rozličného charakteru riešila príslušná súdna inšancia. Táto súdna inšancia popri slove *súd* a iných výrazoch sa bežne označovala slovom *právo*. Vidíme, že slovo *právo* malo v sts. popri význame „súdny proces, spor, konanie“ ďalší význam „súdna inšancia, inštitúcia s právomocou súdiť a vynášať rozhodnutia právneho charakteru (napr. magistrát mesta, obecná rada a i), súd“: *Giryk Huser takto žalobu čynyl pred prawo[m] nassym* TOPOĽČANY 1554; *po cžase swem, kdy se prawo pocztiwe bylo rozesslo* RUŽOMBEROK 1576; *byršagy, ktere za prowinyeny poddanim, bud od prawa a-neho od widjeka sprawedliwe budu nalezene a prisuzene* s. 1. 1716.

Podobne ako v predchádzajúcom význame slova *právo* stretáme sa i pri tomto význame s bohato doloženou sts. frazeológiou.

Ustálené spojenia *osadiť, ustaviť právo* v sts. právnej praxi mali význam „zvolať zasadnutie príslušnej súdnej inšancie“: *mam-li prawo oczadit, wassa milost, dagte snati* D. ŠTUBŇA 1566 KL; *mi/sme mu dali od vtorku do/piatku de[n] a osadili sme mu prawe prawo s/chotarnimy susedmy, s richtarmy tztirmy a z/dewiatmy bozeniky* D. ŠTUBŇA 1595; *w tom pak, že by prawo bily ustawily, neweda* s. 1. 1633.

Sudcovský úrad mohol byť dedičný alebo sa mohol niekomu zveriť (Markov, 1973, s. 32 – 35). Zverenie sudcovského úradu, poverenie, určenie niekoho za sudcu vyjadrovalo sa v sts. spojením *osadiť právo niekým: czo/se doticze o/prawo, czo chce meti pan Nery Peter, ssebich/mu zemeni prawo ozadil* D. ŠTUBŇA 1596 KL; *za richtarstwy Girika Swatomarskeho osyadili pany prawo stranimy mudrimi a oppatrnym lidmi z/Lipscheny y z/domassnymi* RUŽOMBEROK 1571.

Popri spojení *osadiť právo niekým* vyskytuje sa v našom materiáli osobitné spojenie *osadiť právo z niekoho*. Nachodíme ho v zápise z r. 1585: *abi/ste Wa[ssa Milos]tty z/swjch sluzebnikow a poddanich Wa[ssi Milos]tty w/Streczne prawo osaditj raczilj a ya tez z/swjch poddanich Wa[ssi Milos]tty Warzine aby bilo Wa[ssi Milos]tty polowjcz prawa a meho polowjcz, ty aby spravedlywj rozsudek vdelaly* KRASŇANY 1586.

Príklad ukazuje, že za členov súdneho tribunálu sa pokladali i služobníci a poddaní, ktorí svojím svedectvom akoby plnili istú časť sudcovských povinností. Teda ako svedkovia boli v určitom zmysle spolurozhodovateľmi pri vynesení rozsudku. Môžeme na to hľadiť ako na zvyšky starých demokratických postojov Slovanov v oblasti právnych vzťahov. V dnešnej súdnej praxi svedkovia nie sú začlenení do súdneho tribunálu.

Súdna inšancia po zistení oprávnenia súdneho riešenia istého sporu pristupuje k predvolaniu strán. Úradné predvolanie niekoho pred súdnu inštanciu sa zanačuje v starých písomnostiach týmito slovnými spojeniami: *citovať, rokovať, volať, privolať, povolať, žiadať, porantať, terminovať niekoho na právo, do práva, k(u) právu, pred právo, právom: bvde-li czlowiek ktery obzalowan a bude rokowan ku prawu* ŽK 1473; *gestližbi pak bili odpornjczy nektery, at gjch k prawu rokuge proti gmenowanym Laczkowi a Mikulassowi Yarossom* BRATISLAVA 1559; *yz W. M. raczyl podanych Ye[g]o M[ilo]s[czi] na/ten czas pohamowat y poranczacz ych do prawa* MAKOVICA 1507; *powinny budeme kdykolwek pocitiwe prawo gehu bude terminovat a do prawa zadat, musime gehu juri statuovat* KRUPINA 1507; *než kdi do prawa fatensou muž dal citowaty Koziara* KRUPINA 1726; *sextus Roscius gako negaki zradca otca sweho bil w/podozreni na prawo wolany, abi zradliwost swu hrdlem a žiwotem zapalil* MS 1758; *concire alicui leges: ňekoho na pravo priwolat* KS 1763.

Dostavenie sa strany pred súdnu inštanciu na jej úradný pokyn máme zaznamenané v slovných spojeniach *mať sa, stavať sa, ustaviť sa, ustanoviť sa, ustavovať sa, postaviť sa na právo, k (u) právu: y ponewadz zadny se k/prawu neustawowal, z/czeho/by ho byl winil, dali/ste/ho na/rukomy na/postaweny* STREČNO 1548; *vstupil precz a z panem Krysst[ofom] Kubin[om] se ani gedna, ani k/prawu nassy-mu se neustawil* P. LUPČA 1564; *ten gisty dobrzy czlowek se sem k/na[m] nevstanowil ku/prawu* MOŠOVCE 1565; *a W. M. prikaste wassemu podanemu, abi/se k/prawu mel* BLATNICA 1565 KL; *protoz sem ym dal den a z/wassym spolu chudym czlowekem na/tento pryssty wtorok nech se potom wstawy na/prawo do Hladomerya* ŠÁŠOV 1578; *protoss ten spoluobiwatel wass k/nassemu prawu se nepostawyl, gakz by nasseho potupowal prawa* ŽIAR n. H. 1578; *Balass obwinny byl pred pa-*

nom richtarom od otce sweho, že by ho wen z/domu honyl, kdežto se mu od/panow oznamilo, aby se nebo w tyden k/prawu stawel S. LUPČA 1605.

Starý právny zvyk privedenia niekoho pred súd zachovali nám slovenské písomné pamiatky v slovných spojeniach *priniesť pred právo, postaviť, vziať, ustaviť, pritiahnúť k(u) právu, ustanoviť, predstaviť, vydať, ustaviť, ťahať, statuovať, prezentovať niekoho do práva*.

Doklady: *kdyz geden czlowiek druhého przynese przed p[ra]wo a zaluge naň bez winy a vmrze on wtom, tedy vmrleho kdyz wstawi, bude prazden rukoymie* ŽK 1473; *wssak Wassie Mi[los]t dobrze wiete, zie gsu mnie miely oznamiti, chtiegi/ly geg ku prawu postawiti aneb yakkoly* BRATISLAVA 1531; *hnetkj mne k/prawu wzely, a/tak musel sem ten zlati zaplatiti* BREZNO 1590; *manželka prytiachla ho (Kohúta) k prawu, žalugyce na neho* S. LUPČA 1603; *my gi (:Susannu:) do prawa w/osobe pred slowutnj magistrat predstawiti a ustanowiti chceme* KRUPINA 1689; *my swug vlastny statek slowutneg wrchnosty zawazugeme a obligugeme se, že ho (Jura Mladunického) chceme do prawa slowutnemu magistratu nassemu in persona widatli a do prawa statuowaty* KRUPINA 1692; *zawazugeme gse pod pokutou sto ssesdesat zlatih do takoweho prawa ustawity a praesentowaty* D. KUBÍN 1726; *gisty wogak kdyz pro negaku winnu tazem byl na prawo* MC 18. st.

Dôležitou časťou každého sporu bolo zisťovanie skutkového stavu, ktoré prebehlo ešte pred rokovaním súdu. Táto činnosť súdnej inštitúcie mala svoje vyjadrenie v slovných spojeniach *ohl'adať, opatrit', opáčiť niečo (s) právom*, resp. ich variantoch *právo ohl'adá, opáči niečo: protoz was prosyme, yakozto panow nassich milych, zie tu wiecez prawem swym ctznym znowu ohledate* BECKOV 1508; *liste[m] oznamuge[me], že a-bychme my swogimi hlawami nemohli vhadnut, že wy swogy[m] prawo[m] raczyte wsseczky wecy opatryt* TOPOLEČANY 1554; *pak pany prawo[m] opaczily, že se tey sirote pozustalicy za/gey tall winicze fertalskey namest luk dobra winicze zase namesto dostala* BÁTOVCE 1589; *ny, mila pany, necht ohleda prawo, mame-li my bratia w/tich penizech del mety* ŽK 1454; *prawo wedle duowodu swedomy to wssetko opaczi* D. ŠTUBŇA 1595.

Zistenie skutkového stavu o odôvodnenosti podania žaloby príslušnou súdnou inštanciou a jej rozhodnutie nachodíme v spojeniach *právo nachádza (resp. nájde), našlo ortiel', nalezlo, vydalo sentenciu, odsúdilo: to prawo wedle vprimneho swedomy, ktere tam obedwe strany stawely, ten ortel nasslo y wydalo* P. LUPČA 1549; *y ako prauo nasslo a odsudilo, z/toho W[assim Milos]ttem dekugy* BECKOV 1563; *prawo nachaza, žeby Jančo Messka Madlene a Mathuss take fl 1 daly* S. LUPČA 1603; *prawo pocty[we] nasslo a sententiu wydalo, aby Jano a Matej Antol položyly za/chyssky slawykowske Agniete pre/pamatku fl 6* SLIAČE 1634.

Vo feudálnej triednej spoločnosti, ako bola i stredoveká uhorská spoločnosť, bolo nevyhnutné zachovávať pri sporných záležitostiach presný inštančný postup. Príslušnosť jedinca pod právomoc niektorej právnej inštancie alebo fyzickej osoby sa vyjadrovala v sts. ustálenými spojeniami *prináležať k (istému) právu, sedieť, trimat' v (istom) práve niekoho: kdezto geden czlowiek druhého obzaluge w czu-*

zyem prawie a sedie obadwa w gednem prawie ŽK 1473; *žedagice od nas, abi/ho/ mu* (Jánovi Kováčovi) (: *ponewaž k/prawu nassemu prinaleži:*) *rodni list widali* ILAVA 1594; (Boh) *jich* (biednikov) *trimá v szvėj dráse, v prave szvém* DŽ 1752.

Súdna inštitúcia, ktorou mohol byť i zemepán³ (Rebro, 1959, s. 485 – 505), teda jedna osoba, mohla dočasne zadržať osobu alebo vec. V sts. vyjadruje tento akt typické spojenie *byť pod právom (v práve) niekoho: pod/prawem wassim miel Raffag byty, kteryz g[es]t nektere czasy pomynule zamku me[h]o vtekl* ORAVA 1544; *vassim opatrnostem znamo czinime, ze pred niekterimi czasy bil niekteri czlowek wassem wezeny, wassem poczliwem pravve* ŽIAR n. H. 1586.

V prípade neoprávneného zadržania niekoho fungovala v stredovekom práve inštitúcia uvoľnenia zadržanej osoby do inštančne príslušného súdu Vyjadrenie tejto skutočnosti nachodíme v spojení *prepustiť niekoho do práva* (Luby, 1946, s. 225): *Wassej Mylostj prosym, zebj ste/my daly wedety skrze yakey pryczyny ste/ho yaly, geslj czuo komu powynowat anebo geslj kdo k/nemu prawo yma, wssak se gemu po prawe stane naszej pocztiwey dedjne. Ness prosym Wassych M[filo]stj, zebj/ste raczylj toho panskeho chudeho czlowveka prepustijtj do prawa* SÁSA 1577.

Obchádzanie, nebranie úradnej moci do úvahy bolo v minulosti bežným javom. Poukazujú na to typické spojenia *tupiť, potupovať právo, lomieť, skaziť práva: zadne prawo gim nemucz naddati, ani sam woliti, czim by zemskemu rychtarzowi gehu prawa lomil aneb gehu osud pomenssil aneb powietssil* ŽK 1473; *obtiezowali se sami przede/mnu, ziebych gegich prawo tupil* D. NIVA 1562; *ten spoliubiwatel wass k/nassemu prawu se nepostawyl, gakz by nasseho potupowal prawa* ŽIAR n. H. 1578; *confringere jura: skazyti práwa* KS 1763.

Starobylý právny akt máme doložený zo sts. vo fráze *dať ruku právu*. Ním sa pred súdnou inštanciou dávala právna záruka (podaním rúk): *Walent Gerussa pripustili ho* (Jiríka Hanulu) *k/tomu* (dvoru), *ze giz wice k/tomu statku se doptawati nechcegi ay ruku danj toho potwrdili, dawssi ruku poctiwemu prawu* SLIAČE 1602.

V stredovekom súdnictve bol vypracovaný presný systém súdnych inšancií s vymedzenou právomocou, vyplývajúci z feudálnych výrobnospoločenských vzťahov. Tento systém súdnych inšancií možno dobre pozorovať v starých písomnostiach našich predkov.

V skúmanom období pozorujeme predovšetkým rozlišovanie súdnych záležitostí svetských, ktoré riešila súdna inšancia svetská, svetské právo a súdnych záležitostí vzťahujúcich sa na duchovenstvo, ktoré riešila súdna inšancia nazývaná v sts. *duchové právo: mi mizerni lidé gedneho protywneho slowa wistat nemožeme, nechceme, ale odwolawame se k swedskemu prawu* N. ZÁMKY 1755; *ktery czlowiek obeczny suseda sweho obzaluge na prawie duchowniem pro/dlhý* ŽK 1473.

³ Svoju právomoc mohol vykonávať nad osobami hospodársky jemu podriadenými, t. j. vždy na istom území.

Osoby svetské podliehali všeobecne svetskému právu, spod ktorého sa mohli vymaniť, oslobodiť (napr. vstupom do kláštora⁴). Toto nám dobre dokumentujú slovné spojenia *obdržať svetské právo* na jednej strane⁵ a *vyslobodiť sa od svetského*, resp. *zemského práva* na druhej strane: *knez se dieli a nedieli z bratrem a bylo by dietie w dewiti letech, muoz wystupiti a obdrzy prawo swietske y stoliczne; pakli se odda* (do kláštora), *kdyz przygde k geho rokom on se gest wyswobodil od prawa swietskeho y zemske[ho]* ŽK 1473.

Prechodíme tak k organizácii samosprávy v Uhorsku, k opisu jednotlivých druhov súdnych inšancií.

Súdna inšancia s právomocou pre krajinu má v našich písomnostiach doložené spojenia *zemské právo* a *orsacké právo*. Boli to synonymné pomenovania pre tú istú súdnu inšanciu: *kdyz przygde* (dieťa) *k geho rokom, on se gest wyswobodil od prawa swietskeho y zemske[h]o* ŽK 1473; *toto dokonani wodlowano gest a potwierzeno prawem orsaczky m aldomassem* BÁTOVCE 1618.

Spojeniami slov *vidiecke právo* i *stoličné právo* – sa označovali v sts. súdne inšancie s právomocou pre vidiek, stolicu. Ide teda opäť o synonymné spojenia: *bylo by dietie w dewiti letech, muoz wystupiti a obdrzy prawo stoliczne* ŽK 1473; *magistrat widieczky Koleda Gura do prawa widyeczkého potrzebować bude* D. KU-BÍN 1726; *prvej než by to* (zlorečenie sa) *do meskeho neb vidieckeho práva žalobne doneslo* MB 1759.

Dvojslovné pomenovania *mestské právo*, *mestické právo* označovali zasa v sts. súdnu inšanciu s právomocou pre mesto: *kdo by se mymo prawo meske k/panu nebo kam gynam vtekl, zeby meskany w meste nemel a prawom meskym karany byl a/musel/by dwe hlavy mity* P. LUPČA 1669; *jestli pak ven z mesta ujdu na bane, teda mestické právo nemá zadne moci jich tam lapati* MB 1759.

Rozdelenie uhorskej feudálnej spoločnosti na stavy sa v sts. odrazilo v rozlišovaní jednotlivých stavovských súdnych inštitúcií. Nachodíme tu dvojslovné pomenovanie *panské právo* (pravdepodobne označovalo to, čo *zemepanské právo* – zatiaľ nedoložené). Zdalo by sa, že išlo o pomenovanie pre súdnu inšanciu s právomocou vzťahujúcou sa na panský stav (na zemepánov). Opak je však pravdou. Vyjadrovala sa ním súdna inšancia s právomocou rozhodovať vo veciach nad poddanými (z právneho a historického hľadiska podrobnejšie o tom Rebro, s 49): *prawa a poriad(ky tito) tupitele magy bytj od czechmestrow pred panskym prawom (obž)alowany* MURÁŇ 1585; *poddany, tak y tito waznowe gednim hlasom spoločne zwolaly na panskom prawe, že nechcu d[oimi]nam instantom za swogu panyu daleg uznawat* TURANY 1717.

Spojenie *zemianske právo* označovalo v sts. súdnu inšanciu s právomocou riešiť spory a záležitosti zemanov: *potom pan Geho M[ilos]tji prawo zemanske osadil* P. LUPČA 1594; *ta wecz gesscze neny dokonala, neb/sme/ sa wzaly na/zem[e]n]ske p[ra]wo* HLOHOVEC 1553.

⁴ Tým súčasne strácal nad nimi právomoc i zemský súd, spod ktorého sa istým spôsobom vymanili.

⁵ Ide o prípad, keď dieťa určené na vstup do duchovného stavu sa rozhodne v istých rokoch tento zanechať.

I dedina ako samostatná právna jednotka (v 17. stor.) mala svoju samosprávu a organizáciu. Dvojslovným pomenovaním *dedinské právo*, *obecné právo* označovala sa v sts. súdna inštanca s právomocou pre dedinu: *ad quintum: že sa zbranugu prawu diedinskemu a kdy gich posuda, hnedky sa uteču k panu dedičnemu s. l. 1663; za richtarstwi Kostal Martona postawil se pred nasse obecne prawo nass spoluobiwatel ŠTÍTNIK 1700.*

Niekedy sa prihodilo, že žaloba bola podaná na inštačne nepríslušný súd. Taký súd sa označoval v sts. pomenovaním *cudzie právo: gdezto gedem czlowiek druhého obzaluge w czuzyem prawie a sedie obadwa w gednem prawie ŽK 1473.*

Náprotivkom pomenovania *cudzie právo* bolo v sts. spojenie *domáce právo*. Označoval sta ním inštačne príslušný súd: *kdyby pak nekdo nekoho za swedka potreboval a ten swedek nebyl by v prawe domacim, ale v jinem panstwi mel by sve obydleni MB 1759.*

V spojeniach *právo sedelo, vedno, spoločne, spolu* bolo *právo* sts. zafixovala význam, zasadala súdna inštanca, konalo sa jej zasadnutie: *druhe prawo, mluwil Jan Walko, že/by o to bylo sedielo na zamku Lykawe osadzene pany zemany P. LUPČA 1543; kdy prawo wedno bulo, nesly 5 holby; kdy prawo spoločne bylo, strowylo se; kdežto y prawo wssecko spolu bilo ŠTÍTNIK 1677; 1669.*

Súdna inštanca alebo vrchnosť mala teda právomoc nariadiť, prikázať splnenie niečoho v prospech niekoho. Prinútenie niekoho k plneniu z úradnej moci nachodíme v spojení *dosiliť právom niekoho: prosyte W. Opp., abychme gy (Margarétu) dosylili (: gestli by gy wouola byla :) prawemi, že-by ona ostatnie peniaze za ten pas položyla MOŠOVCE 1596.*

S uvedenými dvoma významami slova *právo* úzko súvisí význam „súhrn právnych noriem, predpisov a zvykov, podľa ktorých sa každé spoločenstvo spravuje, resp. ktoré sa usiluje uplatňovať“: *Matiey Janowicz to gest wczinil a opowiediel wedle prawa miesta nasseho BECKOV 1500 KL; to w prawie nikdy powiedieno neny, aby on v rychtare stawowan byl ČACHTICE 1552; iure peritus: w práwách zbehly KS 1763.*

Uhorské mnohonárodnostné spoločenstvo bolo rozčlenené na stavy, triedy. Zo spoločenskej hierarchie vyplýval pre niektoré stavy celý rad výhod, privilégií. Spoločenskú rozvetvenosť uhorského štátneho útvaru možno dobre sledovať na rozličných ustálených spojeniach.

Spojenia *uhorské, krajinské, zemské, orsácke právo* v sts. označovali súhrn noriem, predpisov a zvykov platných na území Uhorska: *Wass[e Milos]tty racyte pysat, že/bych ya wasse vyna bez-ze/wsseho prawa a dokonany vherskych praw nesprawedlywe zadržal ANTOL 1597; na/potwrzeny pak to[h]o wsseho nalial se z/obydwuch stran aldomass na meskom dome podle orsaczkeho prawa BÁTOVCE 1631; táže I. skrze boske prikázany y skrze kraginske prawo zapowedene telesné skutky páchala ORAVA 1750; (Jakub Klinčák) pokutu w prawe zemskom obsahnutu zaslužil D. KUBÍN 1733.*

Na stavovské rozdelenie uhorskej spoločnosti za feudalizmu nás upozorňuje spojenie *panské právo*, ktorým sa rozumel súhrn noriem, predpisov a zvykov

platných pre panský stav: *Balass Puchala statky prawo[m] nassym meskym y take panskym obrzral* P. LUPČA 1578; *uradnik ma/ho panskim prawom trestat* BUDATÍN 1690.

Významné postavenie v uhorskej spoločnosti malo zemianstvo. Spravovalo sa normami, predpismi a zvykmi, ktoré našli spoločného menovateľa v spojení *zemianske právo*: *dosti sprostá tato deliberatia byla, a to s/příčini teg, ze ne-prohljdagjc na zemansku osobu palicowat richtár priwolil, tu se mel richtár lepssje zemanske prawo naučit* BOCA 1770.

Stavovské právne normy a predpisy platné pre sedliacky stav zisťujeme v dvojslovných pomenovaniach *sedliacke (sedlské)*, *ratajské právo* (Rebro, 1959, s. 272 – 276): *ten, kterizto tu sege nebo orze bez rychtarzowe wuole tak, ze ten rychtarzowu wuoli za to chce hledati a-nebo nagiti, tehdy wedle sedlskeho prawa aneb ratayskeho nemnoz gemu wzeti gehu zdrawi ani gehu ziwot* ŽK 1473.

Mestá mali vlastnú samosprávu (Luby, 1946, s. 193). Na území mesta platil súhrn noriem, predpisov a zvykov. Tento pojem vyjadrovalo dvojslovné pomenovanie *mestské právo*: *wyznawame tiemto pisme[m], kteraz Mykolay Hostek čtnyu pany Orssulu, wedle nasseho miestzkeho prawa gest odbyl* ŽK 1466; *my wedie nasse[h]o mieske[h]o prawa nemožme poznati, že przepomeneny Schimcko Graman skrze teyto weczy smert zashušil* B. ŠTIAVNICA 1549.

V súvislosti s *mestským právom* nachodíme v našom archívnom materiáli istú zaujímavosť. Ak sa totiž niekto stal mešťanom, získal práva vyplývajúce z *mestského práva*. Uvedený obsah sa zafixoval v sts. v ustálenom spojení *prijat' mestské právo*: *Petr Budawedy priyal miestke prawo za richtarstwy Stanislawu Labudy roku panie 1587; Stefan Kowacz wysweczyl se, ze prygal prawo (mestské) za rychtarstwy Yana Czmele*. P. LUPČA 1587.

Samospráva obce, dediny sa zakladala na *dedinskom práve*, ktoré predstavovalo súhrn noriem, predpisov a zvykov platných na území dediny a súčasne bolo súhrnom predpisov pre inštančne najnižšiu samosprávnu jednotku: *ani o zdawcze zadny nemuze wedieti, aby mu swobodil diedinskim prawem* TOPOLEČANY 1552; *wje-li swedek, že bi tiže predgmenowane osoby. od obeczneho richtara tegže dediny swu dependentiu mely, w dlzjeh a w/ginich swich weczeh prawom dedinskim gich trestaly a posuzowaly* s. l. 1663.

Osobitnú samosprávu malo valašské obyvateľstvo. Táto samospráva, založená na *valašskom práve* (Macúrek, 1959, s. 65 – 66), spočívala v dočasnom oslobodení tohto obyvateľstva od robôt a poplatkov voči svetskej i cirkevnej moci a štátu: *z baranuw, ktery prawem walaským gsu owyneny, žadneho pocztu neda-wa* s. l. 1616.

Moc v uhorskom štáte sa členila na svetskú a cirkevnú, Rozdelenie moci na svetskú a cirkevnú sa prenieslo i na posudzovanie rozličných právnych záležitostí právnymi inštančiami, ktoré mali vypracovaný osobitný právny poriadok. Všeobecne sa teda rozlišovalo *svetské právo* ako súhrn noriem, predpisov a zvykov platných v oblasti svetského života: (Révay Matej) *wydal pred namy wedle sweczkyho prawa swedomy* KOŠTANY 1573 a *mnišske, duchowné (cirkevné)*

právo ako súhrn noriem platných pre duchovné osoby: *gestli by pak potrzebował toho kusu duowod aneb swiedomie na/tem mniesse, ko[m]v ten mladenez dan byl, anebo geho pozywal w tom zakonie a zwlascze w geho letech, yakz gest mniške prawo ŽK 1473; regula zakazuge, aby do bratrstwa zaden nebyl prigaty, ktery podle praw bud swetskych aneb duchownych byl wiobcowanj PI 1749.*

Nemeckí kolonisti si prinášali v stredoveku so sebou na Slovensko i svoje právo. Dokumentuje to dobre *magdeburské právo*⁶, ktoré vychodilo v podstate zo súhrnu noriem, predpisov a zvykov obsiahnutých v ustálených spojeniach *saské právo* a *švábske právo*: *sswabske p[ra]wo neoddile se od saskeho p[ra]wa ŽK 1473.*

Osobitným pojmom pre stredoveké súdnictvo bolo tzv. *krupinské právo*. Spojenie *krupinské právo* fungovalo ako pomenovanie pre súhrn noriem, predpisov a zvykov platných v Krupine: *poručom dom rownjm spusobem, abi mogeg manželky dali tretynu wedle prawa krupinskeho KRUPINA 1694.*

Žilina, ktorá získala právo neskôr ako Krupina, sa v sporných prípadoch obracala na ich riešenie v inštančne vyššie postavenom súde, ktorý bol v Krupine⁷.

Súčasťou každého právneho poriadku sú i normy, predpisy a zvyky, upravujúce právne vzťahy medzi dedičmi. Túto stránku majetkovo-právnych vzťahov nám dokumentujú ustálené spojenia *dedičné, spádkové, určité právo* (dnes *dedičské*): *aby takowu částku staromaterinsku nas a potomkou nassjch po predloženenj Marii Justh a Sussanne Pronaj prawem rozdjelnym neb spadkowym neomilne prysluchuaigicu, aneb wedle staleho rozdielu, rownim prawom nassim urečitim od ninegssich založnikuw a wladateluw wimenity, oslobodity, sobe priwlastnity (mohli) STOŠICE 1723; mel (Vendelín) kralem po otcoweg smrtj w/teg kraginie Sskotskeg gistotnie zostatj, nebo prawem diedicnim mu prisluchala KT 1753.*

Povedali sme, že každé spoločenstvo má svoje právne normy. Na základe týchto právnych noriem má jednotlivec isté nároky, oprávnenie na veci, ktoré má vo vlastníctve, alebo mu ináč prislúchajú, resp. sa k nim môže vyjadriť a hlásiť. Tento význam nachodíme v sts. v slove *právo*: *gestli by kto nynie w tito czasy giz chtiel k to[m] v ffoytstwi prawo lepssi miti, nezli on Valent ŽILINA 1472; tato pak kupa (chyže) stala/se z/dowolenym y tych osuob, ktere neyake prawo k/tym chižyam maly SLIAČE 1604.*

Myšlienkový obsah mať právny nárok na niečo sa vyjadroval v sts. spojením slov *mať právo do niečoho, k niečomu*: *ktere prawo k tomu ta žena ma ŽILINA 1485; nernass zadneho prystupu, any prawa do neho AgS 1708.*

Pomenovanie *prírodné právo* označovalo v sts. právne nároky (a povinnosti), vyplývajúce z prirodzenej podstaty, z príbuzenského vzťahu človeka k človeku (Luby, 1949): *Ssteffan Ssroth predal swuoy dom Kassparowi Kozowi y potomkom geho wsseliyakym k/tomu prawo prziroodne magczym P. ĽUPČA 1565.*

⁶ Predstavovalo preklad Zrkadla švábskeho a Zrkadla saského. Podrobnejšie o tom pozri úvodnú časť R. Rauschera v práci V. Chaloupeckého, s. XXII.

⁷ O tom pozri časť R. Rauschera v práci V. Chaloupeckého, s. XXXIV (1954) a prácu P. Križka (1897).

Osobitné postavenie v rodine v minulosti mal prvorodený syn, ako to pozorujeme v spojení *prvorodené právo*. Ním sa vyjadrovali právne nároky, vyplývajúce z titulu prvorodeného (podľa Mojžišovho zákona): *kerému powed'el Yáko: Prodág my prworozene práwo twé* KS 1757.

Právny nárok, vyplývajúci zo získania zákonného vlastníctva zdedením, kúpou, darom alebo z trvalého používania máme zo sts. doložený v spojeniach slov *dedičné, úrečité, večné, večité, stále právo* (Slovenský historický slovník, 1973, s. 182 – 183): (dom a pol dvora) *gedna y druha strana ma vžiwati diedičnym a wečytym prawem; Jano Kusy prodal čtwtirtinu aneb čtwtirtu čziastku domu Janowy Kyssełowy z/geho manželkow y ze/wsseczkimi ditkami za f 111/2 vrecžitým a wiecznym prawom* P. LUPČA 1507; *ostatnu czastku mne stalini prawem prinaležigicy w tiszcz tołlyarech wladaty a užiwaty mohły* BYSTRÍČKA 1742.

Spojenia *uviesť niekoho do práva (iného)*, resp. *vyňať, oslobodiť niekoho z (od) práva* dávali v sts. možnosť prisúdenia, predisponovania niekomu výhod, privilégií, vyplývajúcich z právnych predpisov, resp. poskytnutia výnimky z právnych predpisov: (ten človek) *uwedł zwrchu gmenowanych do panowanj tegož domu a dworu zemanskeho y take do prawa kralowskeho, ktere bi/koli tamž bilo* BRATISLAVA 1559; *pozczitiwi gmieni wložyno, že kdy se gedem s/prawa wynnyme, nema dluhssy slobodu mytj, než od gednehc prawotneho dna až k/druhemu* ŠTÍTNIK 1610; *uber a legibus: oslobozeny od práwa* KS 1703.

Ustáleným spojením *hľadať právo* sa v sts. vyjadroval obsah „domáhať sa, dožadovať sa uplatnenia svojich právnych nárokov“: *kdo bude hľadaty prawo w/meste, wzdiczky hotowuo nayde* BÁTOVCE 1589.

Uplatňovanie právnych nárokov sa dávalo podrobne skúmať osobám na tento účel vyškoľeným, súdu. Jazykové vyjadrenie tohto aktu nachodíme pre sts. doložené v ustálenom spojení *opáčiť právo: komu czuo ma bytt, nechť bude podle swedomy, nebo prawo nemnož opaceno bytt potad, pokud* DEVIČANY 1592.

Právne nároky a s nimi súvisiace povinnosti ako istý komplex javov, ktoré možno nadobúdať i strácať, bolo možné v sta právne preniesť na inú osobu. Na vyjadrenie prenesenia práv sa používali v sta ustálené spojenia *dať, transferovať právo na niekoho: swrchu dotczyeny pán Peter Krabie dal pa[n]v Zygmundowi Kaffunko[v]i prawu swe, kterež ma na arestie Lambercze* BRATISLAVA 1515 SČL; *zeme, s/tou czastkou zahrady bratia familiae Alman tímže bratom familie Nemes rowne weczite pustily a swoge prawo tam sucze na nich transferowaly* LIPTOV 1663.

Stávalo sa, že istý právny nárok sa premlčal. Hovorilo sa v sts. o *strate práva*, resp. premlčanie istej právnej záležitosti našlo svoje jazykové vyjadrenie v ustálenom spojení *stratiť právo: ponewadz Petr Swatko a Anna y Babusse k/tomu (predaju domu) nicz nemluwili, tak mnoho rokov mlczeli, prawo swoye stratili* P. LUPČA 1561; *gestly wisse roka bude mlczet, juxta Tripar[titum], par. 1, tit. 28 wsseczke prawo straty, pak y yaku sprawedliwost k/tomu mel* s. l. 18. st.

Výsledkom, zavŕšením akéhokoľvek sporu (súdneho, či mimosúdneho) bolo jeho vyriešenie. Oznámenie výsledku súdneho konania, rozhodnutie súdu, rozsuz-

dok nachodíme v starých písomnostiach zo Slovenska ako jeden z viacerých významov slova *právo*: *na to my vvyrzekamy nasse miestske prawo, že to ge[m]v any geho zzenie, any geho diediom (!) sskodyti nemoss* ŽK 1457; *na tom prawe y orteli obedwe strane przestaly* P. ĽUPČA 1558.

Pri uvedenom význame slova *právo* zistíme v sts. niektoré zaujímavé slovné spojenia.

V staroslovenskej právnickej praxi sa napr. používalo spojenie *právo sa stalo* (*niekomu*). Vyjadrovalo sa ním, že bol vynesený rozsudok v niečí prospech: *gdie/bie/stie biely wase Wassey Mylosty albo wasz posel dauno praua zadaly, tedye bye/ssie bielo dawno Wasyym Mielosczya[m] albo wassemu posslouw prau stallo* MARKUŠOVCE 1565.

Spojenie *obdržať právo*, ktoré bolo variantom predchádzajúceho slovného spojenia, obsahovalo význam, dostať kladný rozsudok, vyhrať spor: *bylo-li by kuoň neb ginssy dobytek, on sy ho ma w swey stagi dochowale[h]o, musy tym powissiti, p[ra]wo obdrzeti, ktow geho ma w/swey moci* ŽK 1475; *abis prawo obderžel. Witahni gazik z/hada žiweho, poloss pod/nechti do/praweg čizmy* RG 18. st.

Mnohokrát vynesený rozsudok sa mohol zdať neprimeraný. Túto pochybnosť o primeranosti rozsudku pozorujeme v doklade z r. 1692 z Bobrovnika: *acžkolwek prawo mnohe tezssy mel prigat tenže pan Halaczy, wssak tliko abj zeme po fundusj wiss psanemu gsucze wsseczky zasate dnegssy den odewzdał.*

Zisťujeme v ňom slovné spojenie *prijat' ťažšie právo*, ktorého obsahom v sts. je dostať väčší trest, byť prísnejšie súdený.

Nebolo ani v sts. nezvyčajné, že sa rozhodnutie súdnej inštancie nedodržalo. Naši predkovia používali na vyjadrenie uvedeného obsahu slovné spojenie *zrušiť, pohnúť právo*: *ktera strana chtiela by nasse wyreczeny a prawo zrusyiti, aby panu Geho Milost sto zlatých položyla* P. ĽUPČA 1545; *do by to prawo pohnul neboli to pogednany, žeby položyl fl 20 na/prawo* s. 1. 1565.

Slovenské jazykové pamiatky ukazujú, že slovo *právo* vo vývine slovenčiny malo niektoré významy a s nimi súvisiacu frazeológiu, ktoré postupne z neho ustúpili. V starej slovenčine sme zistili v slove *právo* tieto významy: 1. súdny proces, spor, 2. súdna inštancia, súd, 3. súhrn právnych predpisov, 4. právny nárok a 5. rozhodnutie súdu, rozsudok. Usilovali sme sa priblížiť dnešnému čitateľovi starých listín pokiaľ možno vyčerpávajúco nielen významovú stránku tohto dôležitého slova v slovnej zásobe staršej slovenčiny, ale i ukázať jeho fungovanie v kontexte (v rozličných ustálených a typických spojeniach).

Literatúra

- BRANDL, Vincenc: Jakou úlohu má plniť história práva českého? (Úvodní myšlenky k filosofii práva českého.) Právník, 1871, roč. 10, s. 188.
- DORULA, Ján: Niekoľko archívnych dokumentov z východného Slovenska. In: Jazykovedné štúdie. roč. 6. Štúdie a pramene k dejinám slovenskej národnosti. Red. E. Pauliny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961, s. 179 – 197.

- DUBAY, Dezider Anton: Kremnické listy z rokov 1564 – 1669. Bratislava: Slovenská učená spoločnosť 1940. 48, 8 s.
- CHURÝ, Slavo: Niekoľko pamiatok z Oravy a okolia Rajca z konca 16. a začiatku 17. storočia. In: Jazykovedné štúdie, roč. 6. Štúdie a pramene k dejinám slovenskej národnosti. Red. E. Pauliny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961, s.119 – 177.
- Listy poddaných z rokov 1538 – 1848. Ed. P. Horváth. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1955, s. 163 a 168.
- KOTULIČ, Izidor: Z mestských kníh Partizánskej Lupče zo 16. storočia. In: Jazykovedné štúdie. roč. 6. Štúdie a pramene k dejinám slovenskej národnosti. Red. E. Pauliny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961, s. 119 – 177.
- KRIŽKO, Pavel: Stredoveké súdnictvo a krupinská pravda. In: Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. roč. 2. Turčiansky Sv. Martin: Muzeálna slovenská spoločnosť 1897, s. 20 – 21.
- LUBY, Štefan: Dejiny súkromného práva na Slovensku. Bratislava: Nákladom Knihnice právnickej jednoty 1946. 536 s.
- MACŮREK, Josef: Valaši v západných Karpatech v 15. – 18. stolytí. Ostrava: Krajské nakladatelství v Ostrave 1959, s. 65 – 66.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968, s. 481.
- MARKOV, Jozef: Odras politických zápasov v obecnej správe Banskej Bystrice v 16. – 19. storočí. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1973, s. 32 – 35 a 44 – 45; 93.
- OSVÁTH, Július.: Stredoveké právne ustanovizne na Slovensku. Prešov: Molnár 1922, s. 8, 11.
- Protocollum civitatis Zilimensis (Solnensis) ab anno 1403 usque ad 1519. (Slovenské zápisy od r. 1451). Rkp.: OA Žilina, sign. A I (podľa mojej transliterácie). – Vydal V. Chaloupecký, Kniha Žilinská. (O práve magdeburskom v tomto vydaní píše R. Rauscher.). Bratislava: Nákladom Učené spoločnosti Šafaříkovy 1954. 239 s.
- RATKOŠ, Peter: Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku. Red. M. Gosiorovský. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied a umení 1951. 174 s.
- REBRO, Karol: Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 666 s.
- Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. Ed. B. Varsik. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956, s. 100.
- Slovenský historický slovník z predspisovného obdobia. Ukázkový zošit. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1973, s. 182 – 183; s. 234 – 236.
- Slovník slovenského jazyka. 3. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963, s. 428.
- Stredoveké české listiny. Red. Š. Kniezsa. Budapešť: Akadémiai Kiadó 1952. 205 s.
- TÓBIK, Štefan: Artikuly šteliarov Muánskej doliny, 1585. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafaříka v Prešove. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1960, s. 113.
- Urbár budatínsky. In: Sborník Matice slovenskej. Roč. 6. Red. J. Vlček. Martin: Matica slovenská 1928, s. 29.
- VANEČEK, Václav: Historické záhady našeho právnického názvosloví. In: Naše řeč, 1945, roč. 26, č. 5, s.131.

In: Slovo právo v slovnjej zásobe slovenčiny predspisovného obdobia. Právny obzor, 1975, roč. 58, č. 3, s. 238 – 257.

Slovo *svedomie* v historickom vývine slovenskej právnej terminológie

RUDOLF KUCHAR

V starých písomných pamiatkach slovenskej proveniencie, rovnako aj v staročeských pamiatkach, nachádzame slovo *svedomie*, ktoré má zaujímavú obsahovú náplň. V tomto príspevku ju chceme osvetliť a súčasne postihnúť prebratie jednotlivých významov zo stč. do starej slovenčiny (ďalej sts.), prípadne postihnúť samostatný vývin na slovenskom území. Pri spracúvaní problematiky sa opierame o dokladový materiál uložený v historickom oddelení JÚEŠ SAV, o dokladový materiál ÚJČ AVČR¹ a o vlastnú excerpciu.

Slovo *svedomie* (*sv-ved-* starý kalk podľa lat. *consciens, conscientia* Holub – Kopečný, 1952, s. 362)) sa používalo v rovnakom čase v staršom období vývinu slovenského jazyka a češtiny, najmä pokiaľ ide o základný význam „conscientia“: *a swedomi magi miti cziste, neporussene* TC 1631; *proč pak srdce mé wadňe, zdáž swedmú w/tom padňe* CC 1655; *muože-li na swe swedomia powiedat swedok, že pan Tomka Janoss* s. 1. 1731.

Zastavme sa pri tomto význame a pozrime sa, aké synonymá sa používajú v sts. na vyjadrenie spomenutého významu.

Je známe, že na Slovensku, rovnako ako v iných stredoeurópskych krajinách, sa dosť dlho používala na zapisovanie v právnych a iných textoch latinčina (popri nemčine a maďarčine). Toto postavenie latinčiny v kultúrnej sfére sa prejavilo i v textoch písaných slovakizovanou češtinou, v ktorých nie sú ojedinelé prípady, že miesto domácich termínov (a iných výrazov) sa používali latinské ekvivalenty s príslušnou slovenskou pádovou koncovkou. Časté je to napr. aj pri označovaní pojmu „svedomie“: *Nicolaus Barzan annorum trzydczeti-pieth wyznal na swu // costientiu*. NEDEDZA 1577; *coz kdz sem na žadost gegy vczinil a geho sem przed sebe pozwal, mnie pod swogow conscientiow a-neb swedomym powedel, zie/se byli maliczko mezy sebow pohadali* BOBROVNÍK 1587. Na príkladoch

---

V práci používame aj tieto skratky:

lat. – latinčina

stč. – stará čeština

sts. – stará slovenčina

¹ Na tomto mieste chcem poďakovať dr. E. Micháľkovi, ktorý mi poskytol veľkú pomoc zistením stč. stavu.

vidieť, že tu ide o využitie lat. citátového slova, ktoré bolo typické pre administratívno-právny štýl.² Naproti tomu tu uvádzame na ilustráciu doklady, ktoré vyjadrujú tú istú skutočnosť, ale na vyjadrenie uvedeného pojmu sa používa ľudové slovo: *aby on to wyprawil po mne, aby mey dus si nebyla tiezoba* P. LUPČA 1509; *ponižene techda a pokorne prosim Wassu Slowutnost, žeby ste/ho pred sebe zaly a/tak aby na swu dussi powiedal, dal-li mu aneb nie* BREZNO 1609; *trety swedok, Železnyho syn Sstewo, prysahal na swogu dussu, že Čyssmar Andrass wssecko wyce platyl* KOVARCE 1670; *aby len podla dusse tu sskodu ssaczuwały* SRŇACIE 1735. Z uvedených synonymných výrazov (*svedomie*, *duša*), pokiaľ ide o skúmaný význam, zdá sa v právnej terminológii súvekej slovenčiny neutrálnejším slovo *svedomie*. Nahrádzanie slova *svedomie* slovom *duša* hodnotíme ako štylistickú podfarbenosť prenesenú z hovoreného ľudového jazyka. I dnes je bežné (a frekventované) v ľudovej reči spojenie *na môj dušu* (SSJ, 1959, s. 345) no popritom sa vyskytuje aj spojenie *na (moje) svedomie* (SSJ, 1959, s. 359).

Postupne ako sa udomácňovala na Slovensku čeština ako spisovný jazyk, najmä pokiaľ ide o kancelársku prax, dostávajú sa v období feudalizmu do nášho kultúrneho jazyka, najmä do právnej terminológie, ďalšie významy slova *svedomie*, vznikom ktorých sa vytvára homonymia medzi pojmom „conscientia“, (Ge)wissen = (*s*)vedomie na jednej strane a medzi pojмами „testimonium“, „Zeugenaussage“ = „svedectvo“ a „testis“, „Zeuge“ = *svedok* na druhej strane.

Slovo *svedomie* v sts. (aj v stč.) plnilo funkciu právneho termínu s významom

1. 1. „svedectvo“: *pro lepssye swedomie a gistotu vlastnu peczet sem prytyskol* S. LUPČA 1547; *oba gednostayne sswedomy wydaly, ze ta zahrada Homolowy Michelj prinalezly* ZVOLEN 1571; *k/temu na swedomy swuy vlasny peczecz* POLANOVCE 1584; *proč nepotrebugi sulžebniczi slowa božihio listow (?) pro swedomi* TC 1631.

V našom materiáli jestvuje so spomenutým významom rozvitá frazeológia, ktorú si vyžiadala vtedajšia slovenská právna prax. Stretáme sa v ňom so spojeniami *vybrať*, *vyberať svedomie*³ (= vypočúť svedeckú výpoveď na základe prísahy): *letha panie 1562 w tem (!) woutery po s[wa]tem Mathussy swedomy wybrano gest* P. BYSTRICA 1562; *w ten wutery po s. Trogiczzi wbralo se swedomi na stranu mnohomozneho pana* P. BYSTRICA 1576; *geho otec z swedomi wybyral, buducz sluznym dworskim* P. BYSTRICA 1578; *letha pane 1578 na/den swateho*

² Nemožno tu obísť bez povšimnutia ani podobu, v akej sa skúmané slovo zapisovalo. Keď uvážime, že išlo vo všeobecnosti o vypracovaný administratívno-právny štýl, do ktorého len postupne prenikali prvky hovoreného ľudového jazyka (pozri rôzne súdne výpovede, v ktorých tento ľudový jazyk prevláda), zistíme, že zapisovanie slova *svedomie* ako *svedomi* môžeme hodnotiť ako prvok knižnej slovakizovanej češtiny. Pravda, okrem tejto ustrnutej (hybridnej slovensko-českej) podoby vyskytujú sa aj doklady v českej a slovenskej podobe, ako sa s nimi stretneme v niektorých dokladoch nášho príspevku.

³ Dokladov tohto typu v stč. niet. So slovesom *bráti* sa vyskytujú doklady typu *bráti Stvořitele na svědomie* s významom „volať niekoho na svedectvo, za svedka“.

Lukacze ewangelisti w Trnowe wybieralo se swedomy o vdeleny repulssy TR-NOVO 1578

1. 2. „spis, doklad“: *lebo wasseg milosti do/wasesho poczliwego mesta i swedomia prnesol, ze spravodlive kupil to grsno* D. STRHÁRE 1600; *y to wiem, ze osobi w prwneissiem swedomi poznamenane, o kterich zeptauan sem s. 1.* 1664; *gakossto y pred sto-trima rokmy, gako se to da znat z gistieho swedomia pri tegze familii gsuczeho, ze tak gako zemaniam potrebowanj a dolozenj w takowem swedomj gsu* V. KUBÍN 1725.

Špecifické v sts. boli pre spomenutý význam frazeologické spojenia typu *nájsť vedľa svedomia* (= rozhodnúť na základe svedectva, dokladov, svedkov a ich výpovedí), *prisúdiť podľa svedomia* (= prisúdiť, určiť niečo niekomu na základe svedectva), ktoré sa v stč.⁴ nepoužívali. Niekoľko dokladov: *pak ti lide tak nassli wedle swedomy; pravo pak wedle swedomy a spravedlnosti obecney, nasslo, že Balaž zadneho prava dedicneho w tom dome nema; pak my podle swedomy pod prisahu od nas optaneho prisudili sme ten dom* P. LUPČA 1557; 1561; 1579.

V starom slovenskom práve fungovala inštitúcia tzv. *listovné svedomie*⁵ (= písomné svedectvo): *na zadost meho bratra Sstiefana pred panem mogim toto moge listowne swiedomy pro potvrzeny nasseg kupie gemu sem widal* SLIAČE 1580. Spojenie *listovné svedomie* nachádzame v Jungmannovom slovníku (Jungmann, 1938, s. 394), ba aj v slovníku nemecko-českej právnicko-politickej terminológie (Šafárik, 1850, s. 245), v ktorom sú zachytené ďalšie spojenia (*sv. na spise, sv. na písmě*) novšieho ekvivalentu „*vysvědčení*“. Všetky výrazy majú nemecký ekvivalent *schriftliches Zeugnis*. Na základe toho je možný dvojaký výklad uplatnenia tohto spojenia na slovenskom území. Jednak možno predpokladať, že dané spojenie vzniká kalkovaním nemeckého *schriftliches Zeugnis*, ktoré sa dostáva na naše územie vplyvom nemeckej kolonizácie, jednak že sa toto spojenie kalkovaním z nemčiny dostalo do stč. a odtiaľ sa už ako hotový produkt prenieslo na Slovensko.

Uvedený význam „*svedectvo*“ zachytil vo svojom Slováre A. Bernolák (Bernolák, 1826, s. 3249), ktorý upozorňuje na jeho archaický a český charakter. Vo svojom slovníku ho má aj J. Jungmann (Jungmann, 1938, s. 394). Ako zastaraný význam slova *svedomie* ho označuje aj M. Kálal (Kálal, 1924, s. 660).

Ďalej sa slovom *svedomie* pomenúval v starom slovenskom aj v staročeskom práve *svedok (testis)*. Tento význam (i predchádzajúci význam „*svedectvo*“) prenikol k nám zo stč., resp. z českej právnej terminológie a rozšíril významovú stavbu domáceho slova *svedomie*. Napr.: *a ti dobry lide rozkazali, aby to swedomy ktere swedczilo pred pany zemany, pred ne postavil* P. LUPČA 1543; *a/to yakz ste na[m] psali, že bychme wa[m] poswedczylj aneb po/swedomy oznamili* TOPOLEČANY 1544; *druhu stranu do prava pritiehnutu sem take optati roska-*

⁴ V stč. vyskytujú sa doklady tohto druhu: *to jsme na něm obdrželi podlé swědomi; strach podlé swědomi jich, že při ztratíme.*

⁵ Pokiaľ ide o doklady z češtiny, vyskytuje sa bežne spojenie *listovnie svědomie*.

zal, ktorejžto strany swedomi aneb swedkowie predloženy wiznali su na tento sposob S. LUPČA 1547; pan richtar swedomy hogneho wirozumewsse ay sententij nassedse to potwrzuce y ze/wssemy starssimy swimi, aby ta wecz pri/pokogj byla SLIAČE 1611. V dvoch posledných dokladoch slovo *svedomie* plní funkciu kolektíva. Pojmy „*svedok*“ a „*sveductvo*“ sa celkom prekrývali⁶, čo nebolo pre jednoznačnosť textu výhodné, porov. napr. (:*Jakub Mljniář*:) *prosil jest nás, že bychom přeslyšeli jeho swedomie* ŽK 1455; *aby se k/tomu mal a/czuo zleho napowedal tomuto, aby mal na/to swedomie a/toto žeby se nieotahowalo na daleky termin* SITNIANSKA 1602. Preto sa spomenuté substantívum spája v sts. aj v stč.⁷ (Kuchar, 1964, s. 53 – 63.) s adjektívom *živý*. Novovzniknuté spojenie by sme mohli hodnotiť skôr ako hotový, prevzatý jazykový útvar zo stč.: *to nyny ti vrozeny dobry lide na zamku na ten czas prawom osadzeny znowu to swedomy zywe wsseczko wystawiwsse a porozumewsse y z vrozenym panem Waczlawem Zegnaym y z panem Palludskym pochwalili a zwelebili* P. LUPČA 154; *abi ste mne psane swedecztwi widawaly, ponewadz žiwe swedomy mam* TC 1631. V podstate podobná situácia je v spojení *prisažné swedomie* (= *svedok*, ktorý zložil príslahu): *a wedle mnohych dobrych lidy duchownych y swetskich, prisazneho swedomy* P. LUPČA 1543. Význam zachytený vo vyššie uvedených dokladoch A. Bernolák (Bernolák, 1825, s. 3248 – 3249) neuvádza. V 18. stor. ustúpil tento význam, čo bolo podmienené ústupom tohto významu aj v češtine (neuvádza ho vo svojom slovníku ani J. Jungmann, 1938, s. 394 – 395) a začal sa všeobecne vyjadrovať slovom *svedok*.

Okrem spomenutých základných významov, spoločných pre obidva naše príbuzné jazyky, malo slovo *svedomie* v starom slovenskom práve a jeho terminológii aj ďalší, prenesený význam „*oldomáš*“. Ide o formálny akt tradovaný vo zvykovom práve, ktorý mal funkciu spoločenského zavŕšenia právneho aktu a teda aj istú svedeckú silu. Vyjadrenie tohto zvyku je zachytené v spojeniach (ide o záverečnú formulu), ktoré sa vyskytujú v našom materiáli skúpo. Také je spojenie „*svedomia*“ (aj *pitie svedomej – svedomá* – substantivizované adjektívum ženského rodu): *pro pewneyssy pak gistotu a duowod tey kupe pitim swedomi a lidkupem potwrdili* P. LUPČA 1598; *keruzto kupu pitim swedomim a lidkupe[m] pred vplnjm vradem potwrdili* P. LUPČA 1600; *kteryzto dar/a/darowany toto potwrđjly pitim swedomeg* SLIAČE 1611. Ďalšie doklady možno interpretovať dvojako. Môže ísť o spojenie „*naliať svedomú*“ (= *oldomáš*) i „*naliať svedomiu*“ (= *svedkovi*, hlavne pri druhom doklade): *na ta pro lepssy gistotu a duowot pewneyssy teto obedwe strany tak yako prawo meske lypczanske vkazuge, przed prawom lydkup a swedomu naliawssy solemniter sau wypyly*⁸; *na to su y swedo-*

⁶ Priniesť (priviesť) si *svedomie* „*svedka*, ktorý môže vypovedať pred právom, teda je súčasne aj *sveductvom* (živým)“. Konštrukciu so slovesom *priviesť* sme zatiaľ v našom materiáli nenašli.

⁷ vystavil živé *svedomí* jménom Ješka Lajlocha z Kozlovic, Viléma z Šubáčova a ti vyznali, že...

⁸ Spojka a zlučuje tu dva synonymné výrazy *litkup* a *svedomie* (= *oldomáš*). *Svedka* slovo *svedomie* v tomto prípade nemôže označovať vzhľadom na spomínanú spojku. Naš predpoklad sa môže oprieť i o spojenia *naliať oldomáš*, *naliať litkup*, ktoré sa paralelne vyskytujú v našom materiáli.

mu prede wssemy pani prisažnimi naliali P. EUPČA 1571; 1592. V ďalšom prípade môže ísť o spojenie „*pit' svedomie*“ (= oldomáš), ale zároveň i o spojenie „*pit' so svedomím*“ (= so svedkom): *nad to swedomim pili pred vplnjm nassim vradem* P. EUPČA 1599.

Na záver môžeme povedať, že sts. i stč. v právnej terminológii využívali rovnakým spôsobom isté pomenovanie (*svedomie*) na vyjadrenie viacerých významov, ktoré neskôr z daného pomenovania ustúpili (význam „svedectvo“, „svedok“, „oldomáš“), pretože ich nahradili iné pomenovania, terminologický adekvátnejšie. No i napriek tomu, v istých reláciách môžeme v sts. pozorovať v právnej terminológii používanie slovných konštrukcií, ktoré boli v ste. neznáme: *nájsť vedľa svedomia, prisúdiť podľa svedomia vybrať, vyberať svedomie* alebo zaujímavé spojenia typu *pitie svedomia, naliat' svedomú* a pod. Spomínané prípady svedčia o tom, že slovenčina nepreberala v oblasti odbornej terminológie cudzie termíny pasívne, ale často nahrádzala cudzie prvky domácimi alebo ich vhodným spôsobom modifikovala a rozvíjala.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenski Česko-Laťinsko-Nemecko-Uherski. 4. zv. Budapešť: Typogr. Univers. Hungaricae 1826. 3558 s.
- HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1952. 866 s.
- JUNGMANN, Josef: Slovník česko-německý. 4. zv. Praha: We kněžecj arcibiskupské knihtiskárně u Josefy widow Fetterlowé 1938, 844 s.
- KÁLAL, Miroslav – KÁLAL, Karel: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: Slovenská grafia 1924, s. 660.
- KUCHAR: Rudolf: Niektoré termíny v stredovekej slovenskej právnej terminológii. In: Jazykovedný časopis, 1964, roč. 15, č. 1, s. 53 – 63.
- Slovník slovenského jazyka. 1. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959. 815 s.; 4. zv. 1964. 759 s.
- ŠAFARÍK, Pavel Josef: Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Oesterreichs. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei 1850, s. 245.

In: Československý terminologický časopis, 1966, roč. 5, č. 3, s. 163 – 169.

Z vývinu slovenskej príbuzenskej terminológie v predspisovnom období

TATIANA LALIKOVÁ

Pomenovania pokrvných i nepokrvných príbuzenských vzťahov patria vo všetkých jazykoch k najstarším jazykovým termínom. Zaznamenávajú a odrážajú sa v nich premeny, ktorými prešla ľudská spoločnosť od svojho počiatku, od prvotnopospolnej spoločnosti až po súčasnosť, lebo každá zmena v živote ľudí a v spoločenských vzťahoch sa zákonite odráža v ich jazyku. Počas dlhého vývinu ľudstva sa vyvíjal a menil jazyk, a to najmä slovná zásoba, ktorá zo všetkých jazykových rovín reaguje na spoločenské zmeny najrýchlejšie a najcitlivejšie. Mnohé slová, týkajúce sa bežného, každodenného života ľudí, ktoré sa nachádzali v slovnej zásobe našich predkov, sa zmenami v spoločnosti a v spoločenských vzťahoch postupne posúvali na okraj slovnej zásoby, stávali sa menej frekventovanými, menili alebo posúvali svoj pôvodný význam, alebo zanikali úplne a na ich miesto sa dostali iné pomenovania. Takéto zmeny prekonali aj mnohé slová, ktorými sa označovali pokrvné a nepokrvné príbuzenské vzťahy.

Potreba určitým spôsobom označiť, pomenovať vzťahy v rodine vznikla už na prvom stupni vývoja príbuzenských termínov. V systéme názvov členov príbuzenstva tvoria východisko muž a žena, ktorí spolu uzatvorili manželstvo. Týmto spojením vzniká medzi členmi dvoch rodín príbuzenské puto. Vzťahy, ktoré takto vznikli, delíme na pokrvné a nepokrvné a ich pomenovania na nomina consanguinitatis, kam patria pomenovania pokrvných príbuzných a nomina affinitatis, kam patria pomenovania osôb, ktoré sa do rodiny dostali výdajom alebo ženbou, teda pomenovania nepokrvných príbuzných (porov. GrB, 1964, s. 520).

V príspevku sa budeme zaoberať pomenovaniami obidvoch typov príbuzenských vzťahov. V prvej časti to budú pomenovania vzťahov medzi rodičmi a ich deťmi a v druhej časti pomenovania označujúce vzdialených pokrvných i nepokrvných príbuzných.

I. Označenie ženy, ktorá porodila dieťa, patrí vo všetkých jazykoch k najstarším príbuzenským termínom. V historickom materiáli je lexéma *matka* doložená vo viacerých významoch:

1. žena, ktorá porodila dieťa

1.1. „priama pokrvná príbuzná, rodička“: *wiem, ze Kordule, matka Barborzina, prodawssi diedieztwi, ssla gest do Polsky* ŽK 1481; *luda pod prisachow wiznali, že*

(muž) byl splozeny s poctiweho otce gmenem Girik Kowač, matky pak Agniety ILA-VA 1594; swedek, koliko dala pany Maria, matka pana instansa, ze spoločneho duochotku, kdy se pany bratia instansa ženily KLÁŠTOR p. Z. 1673; naučeny ws-seckim matkam, obzlasste plodnym, kdy pod bremenem zustawagy AgS 1708

Tento vzťah sa v mnohých prípadoch zdôrazňoval slovným spojením *vlastná matka*:

matka vlastna tych dwu bratrow gmenem Prisska P. ĽUPČA 1543

Sem zaraďujeme aj náboženské spojenia *Matka Božia, Matka milosti, Matka milosrdenstva*, ktoré označujú Máriu, matku Ježiša Krista: *poruczem k fare kos-tola nasseho Matky Bozey trinast striebornych lyzycz PARÍŽOVCE 1564; Marya, Matko milosti, Matko milosrdenstwý CC 1655.*

Spojeniami *stará matka, veľká matka* sa pomenúvala matka matky alebo otca: *Balass, zadagicz dwa juncze, kere gemu stara matka na testamentu poruczyla SLIAČE 1580; avia: weliká mátka KS 1763; predjmenowane syrotky máji ješte sweho stareho otce y staru matku po swej matery NYÍREGYHÁZA 1759.*

1.2. „žena, ktorá svojím konaním zastupuje rodičku“:

Sem zaraďujeme spojenia:

krstná matka, ktorým sa označovala pokrvná alebo nepokrvná príbuzná, žena, ktorá držala alebo zastupovala dieťa pri krste: *krsnj otec a matka gest rodem z poctiweg dedinj H. KRUPÁ 1681; lustrica mater: krsná mátka KS 1763;*

pani matka, matka čeladná označovala gazdinú alebo majstrovú: *pohled na staw, vred apowolanj twe, gestli sy otec czeledny, matka, pan, pany BAg 1585; dobře také cčiny sami otcowé a matky czeledny BK 1612; ktery towariss na przy-bitku pana otce a pany matky trunkem se obtizil, ma pokutowan byty CA 1669;*

matka mniška označovala predstavenú v kláštore: (bazilíšek) *svím pohlede-nírn mnišku matku zabil BR 1785.*

Lexéma *matka* sa často používala aj ako základ v spojeniach v botanickom, chemickom a zoologickom názvosloví: *matky boży ledek HL 17. st* (kryštalizovaný síran vápenatý); *droga herba anthophyllii: matka hřebjčková TT 1745* (sušené kvetné púčiky klinčeka voňavého); *mater perlarum: perlowá matka TT 1745* (perlorodka riečna *Margaritana margaritifera*).

K tomuto významu zaraďujeme aj použitie lexémy *matka* vo vulgárnych ná-dávkach:

kurwey matky syn TURIEC 1589.

Slovné spojenia, uvedené v odseku 1.2., sú odvodené od základného významu lexémy *matka*, a preto ich nepovažujeme za samostatný význam tohoto slova.

2. „zvieracia samica majúca mladé“: *depellere agnum a matre: beránka od mátki odlúčiť KS 1763; od gedneg matky misšj ag wiše sto se narodi PR 18. st.*

3. „včelia kráľovná“: *wčely se rogy a pridawagj rogowy krале, wúdcе, matku OP 1685; gsau prácné wčely, matka neb kráľowná a traubcowé, aneb traudy GO 1792.*

4. „maternica“: *ruta matki bolest krotы MT 17. st; o nemocy, ktera se latinsky nazjwa suffocatio uterina aneb matricis, to gest zahrdussenj matky RT 17. st; elixyr proty krčú matky TT 1745.*

5. „pôvod, prameň, základ niečoho“: *gest do matky, s ktorej possel, položen RUŽOMBEROK 1605 (do zeme); milowani gest studnicze, matka, fundament a hlawa ginich čnasty TC 1631; (slad) gest matka piwowoj BĀNOVCE n. B. 1730; nebezpečnych rozbroguw matka nečinnost PT 1778; opilstw, kteréhož ohyzdna matka gest teniwost StN 1786.*

V historickom materiáli sa na základný, primárny význam slova *matka*, t. j. „žena, ktorá porodila dieťa“, nachádzajú aj hypokoristické a expresívne tvary odvodené od neutrálnej podoby *mat’ – mati, mater, matenka, matinka, matička* a od tvaru *mama – mamka, maminka, mamenka* a *mamička* a maďarčinou ovplyvnený tvar *mamasonka: mati geho zeny prwnie ŽK 1473; (syn) chodiwal k matincze a tam noczowal SKALICA 1675; Borisska ge zdrawa, službu skazuje rownim spusobem mamazonke y aptussowi BATIZOVCE 1758; syn na mamu a tatu žalostne wolá PeP 1770; naras y otec y mat zemrely BOBROVNÍK 1774; sináček sa tázal: Kam pugdú mamenka ? BU 1795; drahá matenka, prosíme, aby mňa téz pogali BU 1795; už maminka usnula; povedzte mojej materi, nech ma nečaká k večeri AD 18. st; do domúw panskich nechodte, neb tam mistečka matička nemiela, do sprosteho chlewa músela; úwari mamička halússki, abi sa nagedlo dite Pas 18. st; dekugeme wám, mamka s tatikom, za lasku Pie 18. st.*

Z uvedeného rozboru vyplýva, že lexéma *matka* mala v staršej slovenčine pomerne široké uplatnenie s niekoľkými významami a viacerými významovými odtienkami. Táto šírka uplatnenia je zachytená aj v Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 1337) a je dobre doložená aj v slovenských nárečiach a v spisovnej slovenčine. Homonymum slova *matka*, zachytené v Slovníku slovenského jazyka (1960, s. 112) s významom „matica“, ktorý je známy aj v slovenských nárečiach, nie je v historickom materiáli doložený. Rovnako nie je doložený ani význam z nárečí – jednoočková časť viniča na štepenie. Nedoloženosť týchto významov je pravdepodobne zapríčinená neúplnosťou a nehomogénnosťou jazykového materiálu staršej slovenčiny a neukončeným archívnym výskumom.

Lexéma *matka* je starobylá, má indoeurópsky pôvod a vyskytovala sa v praslovančine i staroslovenčine. Pôvodnou, najstaršou neutrálnou lexémou bol tvar *mati*, ktorý má celoslovenský charakter. Tvar *matka* je novší (Machek, 1968, s. 355), pôvodne sa používal ako hypokoristikum. Dnes je lexéma *matka* doložená v západoslovenskej a východoslovenskej jazykovej skupine. V južnoslovenskej jazykovej skupine sa používa tvar *majka* (okrem slovinčiny, kde je podoba *mati*). Vo všetkých troch jazykových skupinách je základný význam slova *matka* „žena, ktorá porodila dieťa, rodička“.

Druhým termínom, ktorý sa používa v slovenčine na označenie príbuzenského vzťahu medzi rodičom a dieťaťom, je pomenovanie *otec*. V historickom materiáli má lexéma *otec* tieto významy:

1. muž, ktorý splodil dieťa

1.1. „priamy pokrvný príbuzný, rodič“: *o tem synowi, kterzyz zenu puoyme wedle rady otcze sweho ŽK 1473; ia chodywal sem do tychto chrasty s otczem*

swym na drwa RAKOLEUBY 1575; powecz otcy memu, nech my possle 12 tolarow PREŠOV 1666.

Na zdôraznenie príbuzenského vzťahu sa používali aj spojenia *vlastný otec*, *rodný otec*: *pozustali statek od pany Margarethy vlastneho otce Petra Offnera* B. ŠTIAVNICA 1609; *naturalis pater: rodny otecz* KS 1763.

Spojením *starý otec* sa pomenúval matkin alebo otcov otec: *wje swedek, že nekdy Jan Tratzko, wczilegssjho pak Eliasse stary otecz, w chalupe tego mnoho rokou biwal* BELÁ 1716; *syrotky maji ještě sweho stareho otce po swej matery* NYÍREGYHÁZA 1759.

Spojenie *otcovia naši* označovalo príslušníkov rodiny, rodu v minulosti, predkov: *patres: predkové, otcowé nassy* KS 1763; *otcowé nassy zwestowali nám prácu, ktorú sy* (Boh) *pracowal we dňoch geych, w dňoch starodawnych* B1R 18. st.

1.2. „muž, ktorý svojim konaním zastupuje otca“:

Sem zaraďujeme spojenia:

krstný otec označujúci pokrvného alebo nepokrvného príbuzného, muža, ktorý zastupuje dieťa pri krste: *kdyz by ditie ostalo zywe po gehu* (otcovej) *smrti a krsný otecz slyssal by, tedy by pomczniczy prazni byli* ŽK 1473; (kazateľ) *w prjtomnosity krsnjch otcuw krstj* KoB 1666.

Spojenia *hospodný, čeladný, pán otec* označovali gazdu alebo majstra: *pohled na staw, vred, na powolanj twe, gestli sy otecz czeledny, matka, pan, richtar* BAg 1585; *kdy nektery towarjss prywandruge, ma se ptaj na pana otcze; na misto hospodneho otca Samuel Stiglitz potwrzeni gest* CA 1717; 1789.

Spojenia *duchovný, spovedný, vyslychajúci otec* sa používali na označenie duchovných, kňazov a boli synonymné s významom „spovedník“: *otče duchowny, prosym was, aby ste mne w meg spowedy wislisseli* BAg 1585; *lépe gest swé hrjchi tagne otcy zpowednjmu wyznati* WK 1779; *nekterá z mníšek po mnohém mišlení, které spovede vislichajícimu otcu ňeoznámila* BR 1758.

Kresťanskí spisovatelia, autori cirkevných spisov boli pomenúvaní spojením *svätý otec* : *nech se primluwý y otcowé swatý, kterých Búch nad gine ráčil milowati* CC 1655; *skrze tego hrozneho Goliassa kdo se ffiguruge ? Učitelowe cirkewny a swati otcovte powidagu a wikladagu, ze pokussitel, diabol pekelný* MS 1758.

Spojeniami sa označoval aj muž, ktorý niekoho ochraňoval alebo mal nad niekým záštitu, ochranca, patrón: *porodila Ada Jábela, ktery byl otec pastýruw; Razyáss, ktery pre lásku otec židowsky sa byl menowal* KB 1756.

2. „samec nejakého živočíšneho druhu vo vzťahu k svojmu mláďaťu“: *beránky budú na wlna a na welikosti podobnejsse otcu, jak matky* VOv 1779; *mnozj* (ľudia) *take buducu farbu* (ovčieho) *plodu poznawagj z gegj otce zilki, kteru pod gazikem swim ma* PR 18. st.

3. v náboženskej terminológii označuje kresťanského Boha: *ve jménu Krista žádajme Otca všemohúcieho* ASL 1532; *wisliss nás Bože, Otče, nad nami smilug se* CC 1655; *chvála Ottzu nyebetzkomu; tis nás Otzetz, ó Bose* HPS 1752.

Základný význam slova *otec*, t. j. „muž, ktorý splodil potomka“, je v historickom materiáli doložený aj expresívnym tvarom *otčik*: *brater Melicher pustil swo gemu bratru mladssemu teg pol čzwtwrtiny dedičné, která gemu prinaležela po otčjku geha a matki* HYBE 1592; *fatens seno hrabawal y domuw wozil, ktere geha otčzik od Babinczu kupowal* KRUPINA 1631; *uboha sirota pozustala po mogorn otczikowy lurowy* LUDROVÁ 1767.

Tvar *otčiček* je doložený len vo význame „kňaz“ a už svojou formálnou podobou je expresívneho charakteru: *Dobry den, pane otčičku, umrela mne žena. Páter: Kdy vám zemrela, dejte si ju pochovat* PV 1793 – 96.

Lexéma *otec*, podobne ako lexéma *matka*, má v staršej slovenčine široké použitie, ktoré je zachytené aj v Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 1981) a zachovalo sa aj v slovenských nárečiach a aj v spisovnom jazyku.

Slovo *otec* má praslovanský charakter, doložené je v staroslovenčine a vo význame „muž, ktorý splodil potomka“, sa používa vo všetkých slovanských jazykoch.

V historickom materiáli sa na označenie muža, ktorý splodil potomka nachádzajú aj pomenovania *tata*, *apa* a *ňaňo*: Lexéma *tata* je v materiáli zo staršej slovenčiny dodožená aj hypokoristickými a expresívnymi tvarmi *tatík*, *tatko* a *tatiček*:

1. muž, ktorý splodil dieťa

1.1. „priamy pokrvný príbuzný, rodič“: *tatjk mnoho rokuw byl uradnikom* P. BYSTRICA 1689; (svedkov) *tatík vlastny na humno pringesel penize* JASENICA 1704; *len nas (deti) pustite k sebe, powime wam o yedneg weczy, čzo nass tatko ma* JASENICA 1710; (syn) *z nedospelú gesste řečy ag na mamu a tatu žalostne wolá* PeP 1770; *dobru noc wam dawam, mog milj tatičku* Pie 18. st.

1.2. „muž, ktorý svojim konaním zastupuje otca“:

Slovným spojením *pán tatík* sa označoval majster: *aby žadny tovariss nelal pred panom tatikom* CA 17. st.

Spojenie *duchovný tatík* označovalo kňaza: *nadelal sem krajčírúv z duchovných tatíkúv* ASL 18. st.

Lexéma *tata* má indoeurópsky charakter (porovnaj Trubačov, 1959, s. 23) a ako jedno z prvých slov detskej reči ho nachádzame vo všetkých slovanských jazykoch.

Pomenovanie *tatík* nachádzame v Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 3285), v slovenských nárečiach je zastúpené hlavne v západoslovenskej časti a v časti nárečí východoslovenských. V súčasnom spisovnom jazyku sa názvy *tato*, *tatko* a *tatuško* vo význame rodič chápu ako hypokoristiká.

Slovo *apa* a hypokoristické tvary *apka*, *apšuč* a *apenko* sa do slovnej zásoby našich predkov dostali vplyvom maďarčiny a používali sa len ako hypokoristiká: *Borisska ge zdrava, službu skazuge rovnim spusobem mamaszonke y aptussovi* BATIZOVCE 1758; *sin powedel: Apo, pogtie wi len preč*; (syn) *otca sweho prosil: Apka muog, podme račej domou, apka, pogtie wi len preč* V. ČEPCÍN 1774; *moge srdecko, ach, apenko negmilegsy* KC 1791.

Tvar *apa* sa v Bernolákovom Slovári nenachádza. V slovenských nárečiach je rozšírený na juhu stredoslovenskej a východoslovenskej oblasti. V spisovnom jazyku sa hodnotí ako hovorový a stojí na okraji spisovnej slovnej zásoby.

V historickom materiáli je doložený aj expresívny výraz *ňaňko*, utvorený zo základného neutrálneho tvaru *ňaňo*: (groše), *ktere som mala za pruslekom wopchane, te som dala memu nankowi* PRIEVIDZA 1789.

Základný tvar *ňaňo* aj expresívna podoba *ňaňko* sú zaznamenané v Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 1583). V slovenských nárečiach je toto pomenovanie rozšírené hlavne v stredoslovenskej oblasti. V spisovnej slovenčine sa slovo *ňaňo* hodnotí ako familiárny výraz, ktorý sa zo súčasného jazyka postupne vytráca.

Pomenovania potomkov, priamych pokrvných príbuzných, sú v každom jazyku rovnako starobylé, ako sú pomenovania rodičov.

V historickom materiáli sa na označenie dieťaťa ženského pohlavia používajú lexémy *dcéra* a *dievča*. Pomenovanie *dcéra* je v staršej slovenčine doložené v týchto významoch:

1. slovo označujúce príbuzenský vzťah

1.1. „priamy pokrvný potomok ženského pohlavia“: *Myklos Polak Dorotie, czere swey, 50 zlatih zaplatil* ŽK 1453; *žena porodila dczeru* BA 1585; *dczera ma, Barbora, dluzna my f. 120* ŽILINA 1617; *se opituwal maliar kremniczky o czéru Pintirkinu* KRUPINA 1736.

Na zdôraznenie blízkeho pokrvného vzťahu sa používali aj spojenia *vlastná, telesná, prirodzená dcéra*: *tito sau vlastny dwie dczery Orssuliny: Zophia a Krzystina* SOBLAHOV 1564; *rodicowe na narozeni swogich telesnych aneb prirozenych dcier welice se radugu* MS 1758.

Vzdialenejšia pokrvná príbuzná sa označovala spojeniami: *bratná dcéra* – ktorá označovala neter, *dcérina dcéra* – vnučku, *dcéra štvrtého kolena* – prapravnučku: *neptis: dcerina dcera* NP 17. st; *Ancza dobrowolne popusta swoim bratnim czeram stwrtinu Twrdossageh* ŽIAR n. H. 1700; *abneptis: dcéra sstwtvého kolena* KS 1763

1.2. „dievča, ktoré niečím pripomína dcéru“:

Dieťa ženského pohlavia vo vzťahu ku svojim krstným rodičom sa nazývala *krstná dcéra*: *filia lustrica: krsna dcera* LD 18. st.

Slovné spojenia typu *dcéra národa, mesta, stavu* označovali mladú ženu, príslušníčku nejakého spoločenstva: *nebudet newestky z dcier yzrahelidskych* BA 1585; *wčil sa spústatjss, dcéro zbognycká; civis: mestka dcéra* KS 1763.

2. v náboženskej terminológii sa lexémou *dcéra* označovala kresťanka vo vzťahu k Bohu: *Kryste, my gsme twogi synowe, dcery* CC 1655; *dufeg, dcero, odpusstegi se tobe hrichowe twogy* CS 18. st.

Základný význam slova *dcéra* „priamy pokrvný potomok ženského pohlavia“ je v materiáli zo staršej slovenčiny doložený aj hypokoristickými podobami *dcérka, dcérečka, dcérička* a *dcéruška*: (majetok) *poruczjam mjm dzerkam* ŽILINA 1561; (rodičia) *dceričku swu Bohu obetowalj* KT 1753; (muž) *mal sedem cereček* GV 1755; *narodila se gim dcérusska* VP 1764.

Pomenovanie *dcéra* sa v Bernolákovom Slovári (1825, s. 356) označuje ako bohemizmus popri bežne používanom tvare *céra* (1825, s. 192). Tvary *dcéra* i *céra* sa s mnohými hypokoristickými podobami udržali aj v slovenských nárečiach. V súčasnom spisovnom jazyku má lexéma *dcéra* zachované rovnaké významy a významové odtiene, doložené z predkodifikačného obdobia.

Slovo *dcéra* má indoeurópsky pôvod, je doložené v praslovančine aj v staroslovenčine a (s menšími hláskovými variantmi) sa zachovalo ako označenie potomka ženského pohlavia vo vzťahu k rodičom vo všetkých slovanských jazykoch.

Pomenovanie *dievča* sa na označenie príbuzenského vzťahu používalo iba druhotne. Prvotný význam tohto slova je „nedospelá osoba ženského pohlavia“. V historickom materiáli sú s významom *dcéra* zaznamenané lexémy *dievča*, *dievčatko*, *dievčica*, *dievčička*, *dievka* a *dievočka*: *porucziam diewczaczu piet zlatih na suknu* ŽILINA 1576; *pan richtar dawal diwku za muss* TRENČÍN 1580; *ponesie ku obetie za syna aneb za deweczku baranka* BAĽ 1589; *Liptak wyprawotyl od Matthiea pol echtle na Petrowu diewssycziu* JELŠAVA 1598; *od pastorka meho diwczatko* PREŠOV 1695; *rowasse dieucziczky, czeri mogeg, platiti prinnuczena biwam* LIPTOV 1772.

Lexéma *dievča* s významom „*dcéra*“ je doložená aj v Bernolákovom Slovári (1825, s. 357), používa sa aj v slovenských nárečiach a je súčasťou spisovnej slovenčiny.

Na označenie potomka mužského pohlavia vo vzťahu k rodičom sa v staršej slovenčine používali lexémy *syn* a *chlapec*. Pomenovanie *syn* malo tieto významy:

1. slovo označujúce príbuzenský vzťah

1.1. „priamy pokrvný potomok mužského pohlavia“: *o rozdielie syna s otczem pred prawom* ŽK 1473; *žena porodila syna* BAĽ 1585; *matka syna chowala, w plenkach obwinula* CC 1655.

Spojenia *rodný*, *spravodlivý* a *vlastný syn* sa používali na zdôraznenie pokrvného vzťahu: *przistupili pred prawo muz Balthazar Koza a syn geho rodzeny Kasspar Koza*; (dom) *nebohiho Kostky vlastnych synow* P. ĽUPČA 1567; 1587; *Don Varlet k Renaitovi: ti ně chowanec, ale opravdřivá má krev, spravedlivý můj sin* BR 1785.

Spojenie *prijatý syn* sa používalo na označenie nevlastného, adoptovaného dieťaťa: *adoptivus: prigaty syn* KS 1763.

Spojením *bratný syn* sa označoval synovec: *Kolar spolu s swimy bratnymi synj* LIPTOV 1579; *kupil od bratniho syna gednu winiczu* BÁTOVCE 1639.

Slovné spojenia typu *syn národa*, *stavu*, *mesta* označovali príslušníkov nejakého spoločenstva: *was drab, Trnka Jano, lizkowszky szyn, tam byl w Lyckowczj* LIESKOVÁ 1575; *Buch sinow yzrahelitskych ze zeme egiptskeg wiwesti racžyl* BAĽ 1585; *civis: mesřtan, mestsky syn* KS 1763.

Ježiš Kristus sa v náboženskej literatúre označoval spojeniami *Boží, jednorodený syn*, *syn človeka*: (Boh), *aby nam (hriechy) odpustiti racžyl pro zaslužený sweho gednorozeneho syna* BAĽ 1585; *synu Božy nagwzácnegssy* CC 1655; *sin človeka, pan Gežiss wass* KT 1753.

Vo frazeologickej jednotke *syn smrti* označuje lexéma *syn* niekoho, kto je odsúdený na smrť, kto musí zomrieť: *windete wen, synowe smrti* VP 1764; *opuští Renaita z dcéru moptiho, jakžto opravdívích sinuv smrti* BR 1785.

2. v náboženskej terminológii označuje slovo *syn* kresťana vo vzťahu k Bohu: *tis (Boh), mi v tvích slyadoch szinove tvé* HPS 1752; *podíte synowé, uslysste mňa* KB 1757; *Buh bičuje každého syna* B1R 18. st.

Základný význam lexémy *syn* je v materiáli doložený aj hypokoristickými tvarmi *synak, synek, synček a synáček*: *mily synku, negsy ty mi nicz wicze dluzen* ŽK 1489; *guz ten synek mohl na rzemeslo se daty* ŽILINA 1594; *meg manželce spolu y z tymy dwoma synčeky wssecko gospodarstvo porucam* MARTIN 1638; *ditky pozustale po nebosstickem Matussowy, geden sinaček, druhe diewčatko* TURANY 1696.

Pomenovanie *syn* má v Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 2935) uvedené podobné významové členenie, aké sme zaznamenali pri skúmaní historického materiálu. Rovnaká situácia je pri významovom členení slova *syn* aj v slovenských nárečiach a v spisovnej slovenčine.

Pomenovanie *syn* má indoeurópsky charakter, je doložené v praslovančine i v staroslovenčine a ako pomenovanie priameho pokrvného potomka mužského pohlavia sa zachovalo vo všetkých slovanských jazykoch.

Slovo *chlapec* sa na označenie príbuzenského vzťahu používalo (podobne ako slovo *dievča*) iba druhotne. Prvotný význam slova *chlapec* je „nedospelá osoba mužského pohlavia“. V historickom materiáli je príbuzenský vzťah vyjadrený tvarmi *chlapec, chlapčok a chlapčiatko*: *ze zenu ma (Michal) gedno chlapczatko* PEZINOK 1653; *(otec) chlapca sweho pochowal* BYTČA 17. st.; *(porúčam) Joannessowmu chlapčokowj Jankowj dwacet zlatych* PUKANEC 18. st.

Lexéma *chlapec* s významom „priamy potomok mužského pohlavia“ nie je doložená v Bernolákovom Slovári, nezaznamenávame ju ani v slovenských nárečiach a nie je známa ani v spisovnom jazyku.

Pomenovania najbližších pokrvných príbuzných *matka, otec, dcéra a syn* sú starobylé slová, ktoré sa kontinuálne zachovali v základnej slovnej zásobe všetkých slovanských jazykov od praslovanského obdobia až po súčasný spisovný jazyk. Počas dlhého vývinu jazyka tieto lexémy strácali alebo získavali nové významy a významové odtiene a mnohé z nich si zachovali až podnes, o čom svedčí skutočnosť, že ani jedno z uvedených slov dnes nemá iba jeden význam.

Hypokoristické pomenovania typu *mama, tato* sú jedným z prvých prejavov detskej reči. Skupina hlások konsonant + vokál sú pre dieťa ľahko artikulovateľné, a preto je pochopiteľné, že takto utvorenými slovami označuje dieťa (najskôr bez uvedomenia si obsahu slova a neskôr vedome) svojich najbližších – matku a otca. Uvedená skutočnosť platí vo všeobecnosti a preto sa pomenovania *mama* a *tato*, s menšími hláskovými odchýlkami, ktoré vyplývajú z fonetických možností daného jazyka, nachádzajú vo všetkých slovanských jazykoch.

Druhý typ hypokoristických pomenovaní – *apčuš, mamasonka*, ktoré sa do slovenčiny predspisovného obdobia dostali vplyvom iného jazyka (maďarčiny), sa používali len krátko a na malom území a časom sa zo slovnej zásoby vytratili.

II. Na označenie príbuzenského vzťahu medzi deťmi a súrodencami rodičov sa v staršej slovenčine používalo viacero pomenovaní.

1. pomenovanie otcovho brata je v historickom materiáli doložené lexémami *strýc, strýk a strýček*: *vynawame, zie sie gest sudyla pany Zophka, wdowa Wagczarka, s opatrnym muzem Wankem Wayczarem a bratom gehu Matussem o statky wssechny, kterez ostaly po smirty nebosszczika Laczka Wayczare, manzela te panie a stricze gegich* ŽK 1462; *Joseph Kleparsky, Matey a Tomass, ty try bratry, podstupili swe dedictwi strikom swim, Girik a Mategowi Kleparskemu* RUŽOMBEROK 1567; *w teg pričine sweho strička, biskupa bamberskeho, do konca slissat nechcela* SJ 18. st.

Pomenovania otcovho brata *strýc, strýko*, s variantmi *strýk, strýco* sa ako označenie otcovho brata zachovali aj v súčasnom spisovnom jazyku a sú doložené aj v slovenských nárečiach. Rovnaký význam týchto slov nachádzame aj v Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 219).

Slovo *strýc* je praslovanského pôvodu a vo význame „otcov brat“ je doložené vo všetkých južnoslovanských a západoslovanských jazykoch. Vo východoslovanskej jazykovej skupine, a to v ruštine, bieloruštine a v niektorých ukrajinských dialektoch, bolo toto pomenovanie nahradené slovom *d'ada*.

2. prechýlená podoba pomenovania *strýc – stryná* má v historickom materiáli dva významy:

2.1. „manželka otcovho brata, strýcova žena“: *stalo se dorownany a smluwa mezy Thomisse Ssebianem a mezi Annczu, wdowu pozustalu Pawla Ssebiana, gehu strinu, strani ireku OČOVÁ* 1634; *háňbu stryca twého odkrywati nebudess, any nepristúpjss k mánželce gehu, nebo twá stryna gest* KB 1757.

2.2. „otcova sestra“: *oswečuje se Tomaš Demiter na Jurika Jarabaka strany stryčižnj, že totyssto chce gmenowany Tomaš Demiter Jurika Jarabaka strany statku rožneho prawem vyhledawati po smrti gehu manželky, sweg stryneg* RUŽOMBEROK 1598; *amita: strina, otcowa sestra* NP 17. st.

V spisovnej slovenčine sa názvom *stryná, strynká* pomenúva strýcova manželka. Rovnaký význam má toto pomenovanie aj v slovenských nárečiach. V Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 3198) je slovo *stryná* synonymné so slovom „tetka“ a označuje otcovu sestru.

Slovo *stryná*, ako odvodenina od praslovanského slova *strýc*, je s významom „manželka otcovho brata“ a druhotne aj s významom „otcova sestra“, rozšírené vo všetkých južnoslovanských a západoslovanských jazykoch. Vo východoslovanskej jazykovej skupine je pomenovanie manželky otcovho brata odvodené od iného slovného základu.

3. pomenovanie matkinho brata je v historickom materiáli doložené lexémami *ujec, ujček* (s variantom *ujčok*) a *ujko*: *su pany Oblazowssczy zplozeny od meg wlasney sestry, a tak ya sem gim vgecz* NITRA 16. st; *w linei pobočneg sau: ugec, ugček (:matkin bratr:)* OP 1685; *Georgius Gressner wiznal, že prinduce k nemu Joannes Zliechowecz, ugczoł gehu, powedel tieto slowa* PRIEVIDZA 1768; *leži-ce w truhličke za lasku uprimne dekugem, bi gim mzdu sam Boh dal, srdečne winssugem ugkom, tetkam* Pie 18. st.

Pomenovanie *ujo*, i tvary *ujec*, *ujček*, *ujko* a *ujinko* sú známe aj v dnešnej slovenčine a okrem matkinho brata sa nimi označuje aj manžel matkinej sestry a v oslovení starší muž všeobecne. V nárečiach majú tieto pomenovania rovnaké významy ako v spisovnom jazyku. V Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 3403) sa pomenovaniami *ujček*, *ujec* označuje matkin brat.

Slovo *ujo* má praslovanský pôvod a v základnom význame „matkin brat“ je známe vo všetkých západoslovanských a južnoslovanských jazykoch. (V spisovnej češtine sa ale pre tento význam používa slovo *strýc*, i keď v dialektoch je pomenovanie *ujo* ako príbuzenský termín známe.) Vo východoslovanskej jazykovej skupine bolo toto pomenovanie, podobne ako pomenovanie *strýc*, nahradené slovom *d'ad'a*.

4. pomenovanie *ujčiná* označuje v historickom materiáli matkinu sestru: *w linei pobočneg sau: ugec (:matky bratr:)* a *ugčina (:matky sestra:)* OP 1685; *mutertera: ugčina, matkyna sestra* NT 1779.

V spisovnej slovenčine má slovo *ujčiná* význam „manželka matkinho brata“ a s kvalifikátorom nárečový aj význam „matkina sestra“. V slovenských nárečiach sa pomenovaniami *ujčiná*, *ujčinka* i *ujiná* označuje žena matkinho brata aj matkina sestra. V Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 3403) označuje *ujčiná* *ujčekovu* ženu, teda manželku matkinho brata.

Slovo *ujčiná*, utvorené prechýlením od slova *ujec*, sa vo významoch „žena matkinho brata“ i „matkina sestra“ nachádza v západoslovanských a južnoslovanských nárečiach. Vo východoslovanských jazykoch sa pomenovania matkinej sestry tvoria od iných slovných základov. (Napríklad v ruštine sa na pomenovanie matkinej i otcovej sestry používa slovo *teta*.)

5. pomenovanie matkinho brata je doložené aj lexémou *svák: nad to ted pro swedecztwi posylame swaka tiech detek y bratrza s tiech syrotek starsseho* MARTIN 1561; *Búh y wás požehneg striné y strjkowé, žehneg Búh tetkám, walete swákové* BrV 1796.

V súčasnej spisovnej slovenčine sa slovo *svák* používa na označenie manžela matkinej alebo otcovej sestry a ako oslovenie staršieho človeka na dedine. V nárečiach sú okrem týchto významov slova *svák* známe aj významy „svat“ a „švagor“. V Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 3241) sa pomenovaním *svák* označuje manželov alebo manželkin brat.

Slovo *svák*, utvorené od praslovanského základu *svoj*, označovalo pôvodne sestrinho manžela (tento význam sa dodnes zachoval napríklad v spisovnej slovinčine a v mnohých nárečiach), neskôr sa postupne význam rozšíril o pomenovanie muža matkinej alebo otcovej sestry, matkinho i otcovho brata.

6. pomenovania *teta*, *tetka* i *tetička* označujú v historickom materiáli:

6.1. „otcovu sestru“: *w linei pobočneg sau: otce sestra, tetka* OP 1685; *amita: teta, tetka, tetička* PD 18. st.

6.2. „matkinu sestru“: *beruce bremena dwuch wlasnich sester Hrozieny a Anny, tegze tetky sweg Anny horepsaneg z posslich potomkuw* FOLKUŠOVÁ 1731; *matertera: tetka, sestra matky* KS 1763.

V spisovnej slovenčine sa pomenovania *teta*, *tetka* i *tetička* používajú na označenie matkinej i otcovej sestry a na označenie cudzej ženy všeobecne, a to hlavne deťmi. V nárečovom materiáli majú tieto pomenovania aj ďalší význam – označujú ženu otcovho brata. V Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 3304) je slovo *tetka* označením otcovej alebo matkinej sestry.

Slovo *teta* je praslovanského pôvodu, utvorené reduplikáciou spoluhlások. Len význam „matkina sestra“ je všeslovanský. Význam „otcova sestra“ nie je doložený napríklad v bulharčine, kde má tento význam samostatnú lexému *leľa*.

Druhú skupinu pomenovaní príbuzných po rodičoch tvoria pomenovania, ktorými nazývajú manželia deti svojich súrodencov.

V súčasnej spisovnej slovenčine sa bratov alebo sestrin syn nazýva *synovec* a bratova alebo sestrina dcéra je *neter*. V Bernolákovom Slovári je slovo *synovec* (1825 – 27, s. 2937) synonymné so slovom „vnuk“, slovo *neter* nie je doložené. V historickom materiáli sa slová *synovec* a *neter* nenachádzajú, ich významy sú vyjadrené inými lexémami alebo slovnými spojeniami.

1. bratov alebo sestrin syn sa označuje lexémami *bratanec* (s variantom *bratranec*), *bratánok*, (*bratránok*), *sestrenec*, *sestrinek*, substantivizovaným adjektívom *bratanský* a spojeniami *bratný syn* a *sesterný syn*: *przistupil gest przed nas Cingor i wiznal gest, ze by Jacub Mlinar sestrence swe Janeka a Ondrzege take odbyl a Janek a Ondrzej samy su wiznaly, ze bi gich Jacub, vgecz gich, odbyl* ŽK 1455; *Martin, bratranecz Andrissuow, poslal gest k striczowj swemu trich dobrich lidy* ĐURČINÁ 1551; *Kolar spolu s swimj bratnymj synj* LIPTOV 1579; *tyto bratancy, sjnowja Martina Mrwy, wyhledawalj castku djelu po swem nebosstickem otczjku od sweho strika Girika Mrwj* SLIAČE 1615; *pristupil pred nas Benjač z swimj bratankj, oznamugjce nam, že bj swemu strjkowj (pole) prodalj* SLIAČE 1623; *krwy spogeny pratele: strýcz z bratrankem, ujezcz z sestrynkem* PÚCHOV 1638; *stala se kupa mezi Duryssom Michalkouych a Janczym, synem sesternim* ŽIAR n. H.; *patruelis: Bruders Sohn: bratanský* AP 1769.

Pomenovania *bratanec*, *bratánok* a *bratný syn* sa v starej slovenčine používali na označenie bratovho syna a pomenovania *sestrenec*, *sestrinek* a *sesterný syn* označovali syna sestry oboch manželov. Tieto pomenovania s rovnakými významami má zaznamenané aj Bernolákov Slovár (1825 – 27, s. 132, 2924) a sú známe aj v slovenských nárečiach. V spisovnej slovenčine sa pri týchto slovách význam „synovec“ označuje kvalifikátorom zastaraný.

Vo všetkých slovanských jazykoch sa nachádzajú pomenovania označujúce bratovho a sestrinho syna jedného z manželov, utvorené od základu *brat*, *sestra*, alebo vytvorené spojeniami typu *bratný syn*, *sesterný syn*.

2. bratova alebo sestrina dcéra je v historickom materiáli označená slovami *bratanica*, *sesternica*, *sestrenica* a spojeniami *bratná dcéra*, *bratná dievka*, *sesterná dcéra* a *sesterná dievka*: *Weronica, pozustala Wessetrczki, s testamentu Kristine, brataniczi, klade 50 fl* ŽILINA 1557; *Orssula odprawyla swu bratnu djewku* S. LUPČA 1614; *Ancza grunt z roliami poruczila sestrinim dieukam* ŽIAR n. H. 1661; *Barbora dobrowolne popusta swim bratnim czeram stwrtinu*

Twrdossogeho ŽIAR n. H. 1700; *amitini: séstrenice, od sestri deti* KS 1763; *dłużoba gest sestenic y zeny 4 dni robotj* NITRA 1768.

Výrazy *bratanica*, *bratná dcéra* a *bratná dievka* sa používali na označenie dcéry brata jedného z manželov a *sesternica*, *sestrenica* a *sesterná dievka* označovali dcéru sestry ktoréhokoľvek z manželov. Tieto pomenovania sú doložené aj v Bernolákovom Slovári (1825 – 27, s. 132, 2924) a používajú sa aj v slovenských nárečiach. V spisovnej slovenčine sa označenia *bratanica* a *sesternica* s významom „neter“ pociťujú ako zastaralé.

Tretiu skupinu pomenovaní po rodičoch tvoria pomenovania, ktoré označujú deti súrodencov medzi sebou.

1. strýcov alebo ujcov syn sa v historickom materiáli nazýva *bratanec*, *bratánek*, *sestrenec*, *sestrinek*, *sesterník*, *strýčenec*, ale aj *sesterný*, *strýčený*, *tetečný* a *uječný brat*: *przistupil gest pred nassi plnu radu opatrnny muz Michal Prchala y z swogi manzelku Katrussi z gedneg strany a z druhe strany Aaron, gehu bratrugeczny* ŽK 1468; *Nosko poruczil gest manzelku swu a dietie k obranie po smrti swe Massaeowi, bratru swemu stryczenemu* ŽK 1469; *stolicze erbuge od otcze na starssieho syna a gestli syna ngema, tehdy na sweho bliznieho stryczenecze, to gest od otcze gehu blizni przitel* ŽK 1473; *W. Fratrzik zbil gest Jana Fratrzika, bratanka sweho* ŽILINA 1553; *Thomass Swatko za ziwota prodal gest pol domu, ktery gemu zastal po otczy, Ondregowi Polaczkom, bratru swemu sesterniemu* P. LUPČA 1561; *sto zlatych panu Rakowskemu, strycznemu bratru Martyna Rakowskeho požyczanych* SUČANY 1579; *dluhi: Melicherowj, tetecznemu bratru swemu f 19, d 50* ŽILINA 1601; *sestrnczowy (!) swemu Swatoyanskemu poruczam konia mogeho ze wsseczkym strybernym sersamom* TRENČÍN 1608; *Račzok predal las w Želobneg swogim sesternikom, totizto Ondregowi a Yanowi Walluskowi* OČOVÁ 1684; *kdyby syn bes potomkuw zemrel, tehdi mogi bratrancy a sestrenicy a gegich djtky dedičowe byti magu* WZ 1797.

Označenie mužského potomka súrodencov rodičov z pohľadu dieťaťa je v historickom materiáli zastúpené značným počtom pomenovaní. Pri jednoslovných pomenovaniach je názov utvorený na základe súrodeneckých vzťahov rodičov. *Bratanec*, *bratánek*, *bratník* označujú syna otcovho alebo matkinho brata. *Sesterník*, *sestrenec* označujú syna otcovej alebo matkinej sestry. Pri pomenovaní *strýčenec* a pri dvojslovných pomenovaniach je adjektívom vyjadrený vzťah dieťaťa k súrodencom rodičov. *Strýčenec*, *strýčený* a *strýčný brat* označujú syna otcovho brata. *Tetečný*, *sesterný* a *uječný brat* sú označenia pre syna matkinej sestry. Slová *bratanec*, *strýčenec*, *strýčný*, *tetečný brat* sú v rovnakom význame doložené aj v Bernolákovom Slovári a sú známe aj v slovenských nárečiach. V spisovnej slovenčine sa na označenie syna otcovho alebo matkinho brata používajú pomenovania *bratanec* (s variantom *bratranec*), *bratianok*, *bratník* a *strýčný brat*. Slovo *sestrenec* označuje v spisovnom jazyku synovca. Ostatné názvy, doložené v historickom materiáli, sa v súčasnej spisovnej slovenčine pociťujú ako zastaralé.

Väčšina pomenovaní doložená z historického materiálu (a to jednoslovných i slovných spojení) je známa aj v ostatných slovanských jazykoch. V mnohých je

adjektívum v dvojslovných pomenovaniach odvodené od základného pomenovania príbuzenského vzťahu v danom jazyku.

2. strýcova alebo ujova dcéra sa v historickom materiáli nazýva *sestrenica*, *sestrenka*, *strýčená*, *strýčna*, *tetečná* alebo *uječná sestra*: *znesl gest na mne Ssulha Lukač, poddany Geho Milosti, strany pryczyny teyto, czo se dotycze o gehu sestrencze, ktoruž ste wecz nekolikrat wzaly a koncze zadneho nemohlo byti BECKOV 1563; consobrina: mogeg matki sestri dcera, sestra tetečná, sestrenica NP 17. st; od mogeg sestry stričneg Dory slissala, žeby spolu bili zostaly hrubie VELLIČNÁ 1724; patruelis: strýčená sestra, sestrenica KS 1763; matruelis: uječná sestra KS 1763.*

Rovnako, ako aj v predchádzajúcom prípade, aj pri pomenovaní ženského potomka súrodencov rodičov sa pomocou adjektíva v dvojslovných pomenovaniach bližšie určuje príbuzenský vzťah. *Strýčená* a *strýčna sestra* je dcéra otcovho brata a *tetečná* a *uječná sestra* je dcéra matkinej sestry.

V spisovnej slovenčine sa na označenie dcéry súrodencov oboch rodičov z pohľadu dieťaťa používa pomenovanie *sesternica*, *sestrenica*. V nárečiach sa tento význam vyjadruje jednoslovné i dvojslovnými pomenovaniami tak, ako je to doložené v historickom materiáli. V Bernolákovom Slovári sú zaznamenané pomenovania *sestrenica*, *sesternica* a *tetečná sestra* (1825 – 27, s. 2924).

Vo väčšine slovanských jazykov bolo pomenovanie pre dcéru matkinej alebo otcovej sestry tvorené od slovného základu *sestra*, alebo spojením prídavného mena označujúceho príslušný príbuzenský vzťah so slovom *sestra*.

Príbuzenské termíny, ktorými sa označovali príbuzní po rodičoch, odzrkadľujú vo svojej podstate už utvorené monogamné vzťahy a vo väčšine prípadov sa vyvíjali na základe praslovančiny v období samostatného vývinu slovanských jazykov. Táto skutočnosť je najlepšie pozorovateľná na odlišnom tvorení príbuzenských termínov, ktoré označovali vzťahy medzi deťmi a súrodencami rodičov a ich prostredníctvom utvorenými dvojslovnými pomenovaniami, označujúcimi ďalšie príbuzenské vzťahy. V západoslovanskej jazykovej skupine, ktorá je i bola zo všetkých troch skupín slovanských jazykov najviac ovplyvnená nemčinou, vidíme postupný zánik prechýlených podôb pomenovaní typu *ujčíná*, *stryná* a ich nahrádzanie slovom *teta*, ktoré označuje sestry i manželky bratov obidvoch rodičov. Vo východoslovanskej jazykovej skupine slovo *d'ad'a* pomenúva všetkých mužských príbuzných a slovo *teta* všetky ženské príbuzné oboch rodičov. Podobne aj v južnoslovanskej jazykovej skupine, napríklad v bulharčine a macedónčine, je pomenovanie *léta* určené pre všetky príbuzné obidvoch rodičov.

Pri porovnávaní príbuzenských termínov, doložených z historického materiálu 15. až 18. stor., s pomenovaniami príbuzných po rodičoch v súčasnej slovenčine vidíme značnú tendenciu k zjednodušovaniu a ku zovšeobecňovaniu obsahov príbuzenských termínov. Pomenovania *ujčíná*, *ujček*, *stryná*, *svák*, ktorými sa bližšie určoval príbuzenský pomer súrodencov rodičov k deťom súrodencov, sú postupne nahrádzané všeobecnejšími slovami so širšou platnosťou – *teta* a *strýc*. Podobné zjednodušenie vidíme aj pri pomenovaniach označujúcich deti súrodencov.

cov medzi sebou. Dvojslovné pomenovania typu *sesterný, strýčený, strýčny, tetečný, uječný brat a strýčená, strýčna, tetečná a uječná sestra* sa dnes v bežnej, hovorovej slovenčine nepoužívajú. Počet jednoslovných pomenovaní sa zredukoval na názvy *bratanec, bratranec, sesternica, sestrenica*, ktorými sa pomenúvajú deti súrodencov rodičov medzi sebou. Najvýraznejšie zmeny nastali pri pomenovaniach, ktorými nazývali manželia deti svojich súrodencov. Všetky pomenovania, označujúce tieto príbuzenské vzťahy, ktoré sú doložené v historickom materiáli, sa dnes pociťujú ako zastarané. V slovenčine sa dnes na označenie dcéry ktoréhokoľvek súrodenca manželov používa pomenovanie *neter* a na označenie syna ktoréhokoľvek súrodenca manželov sa používa pomenovanie *synovec*.

Všetky zmeny, ktorými prešli príbuzenské pomenovania, boli spôsobené zmenami v spoločenských a rodinných vzťahoch, vznikom nových sociálno-spoločenských formácií. Pomenovania priamych pokrvných príbuzných, na ktorých sa spoločenské zmeny odrážajú len nepatrne, sa zachovali vo všetkých slovanských jazykoch a sú stabilnou súčasťou lexiky slovenského jazyka. Pomenovania príbuzných po rodičoch, pri ktorých sa potreba presného rozlíšenia a pomenovania príbuzných nepociťuje ako nevyhnutne potrebná, prešli zmenami, ktoré sú súčasťou zmien a vývinu v každom jazyku.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenski Česko-Laťinsko-Nemecko-Uherski. 1. – 4. zv. Budae: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827.
- Gramatické dielo A. Bernoláka. Na vydanie pripravil a preložil J. Pavelek. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964, s. 520 – 524. (GrB)
- HABOVŠTIKOVÁ, Katarína: Názvy členov rodiny a príbuzenstva v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. roč. 13. Ružičkov zborník. Red. J. Horecký. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1977, s. 109 – 123.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968. 868 s.
- Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 1. zv. 1959. 760 s.; 2. zv. 1960. 648 s.
- ŠAUR, Vladimír: Etymologie slovanských příbuzenských termínů. Praha: Academia 1975. 93 s.
- TRUBAČOV, Oleg Nikolajevič: Istorija slavianskich terminov rodstva. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk ZSSR 1959. 210 s.

In: Z vývinu slovenskej lexiky. Zost. R. Kuchar. Bratislava: Veda 1993, s. 110 – 128.

Z lexiky najstarších slovenských osobných mien

TATIANA LALIKOVÁ

Najstaršie osobné mená sú celým svojim systémom, lexikálnou zásobou i slovtvornou stavbou dôležitým dokladovým materiálom o jazyku našich predkov. Osobné mená, ktorých nositeľom je človek s relatívne krátkym životom v porovnaní s trvanlivosťou geografických objektov a ich názvov, úmrtím svojich nositeľov nezanikali, ale využívali sa pri pomenovaní ďalších jedincov v spoločnosti, a tak sa zachovávali aj v slovnej zásobe daného spoločenstva a prenášali sa z generácie na generáciu v nezmenenej, alebo len málo pozmenenej forme. Pri ich tvorení sa využívala lexika a slovtvorné postupy, ktoré boli v čase ich formovania v jazyku bežné a zaužívané, a preto nám dnes podávajú dobrý obraz nielen o stupni vývinu jazyka, ale v mnohých prípadoch aj o súvekých reáliách a o spôsobe života. Mená dostávali všetci členovia spoločenstva, výber mien nebol viazaný ani obmedzený, a tak sa nám zachovala lexika postihujúca pomerne širokú časť slovnej zásoby jazyka našich predkov.

V najstarších dobách stačilo na označenie určitej osoby jedno meno (osobné meno predkresťanského typu), ktoré bolo utvorené z apelatívneho základu. Vyššie vrstvy spoločnosti dostávali mená zložitejšie, najčastejšie zložené z dvoch apelatívnych základov: Bohdan (*Bogdan*¹ 1156), Bolerád (*Boleradus* 1139/XIII.), Dobroslav (*Dobroslai* 1208), Jaroslav (*Jaresclau* III), Ladislav (*Ladyslaus* 1165), Vojtech (*Voyteh* 1229), Sobeslav (*Zobezlaus* 1135/XIII. st). Mená prostých ľudí sa tvorili jednoduchšie, mali jeden apelatívny základ: *bača* (*Bacha* III), *kavka* (*Cauca* 1138/XIV. st), *hrab* (*Grab* 1135/XIII. st), *sokol* (*Sokol* 1138/XIV. st), *stremeň*, *uzda* (*Stremen filius Uzdae* 1269), *vlas* (*Vlas* 1138), *zima* (*Zima* 1138/XIV. st). S nástupom feudalizmu sa začala rozvíjať dvojmennosť. Jedno meno – rodné, krstné – dostal človek pri krste a bolo to zvyčajne meno cudzie, kresťanské. Druhé meno – prímeno – slúžilo ako doplnkové pomenovanie na presnejšie určenie jedinca a mávalo apelatívny základ (*Pauli dicti Koza* 1431; *Stephano dicto Kurchma* 1313; *Nicolaus dictus Pohar* 1347). Z prímen sa potom postupne, v ďalších storočiach vyvinuli priezviská, ktorých používanie bolo uzákonené jofezfinským patentom v r. 1780.

¹ Doklady sú z kartotéky historických vlastných mien Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV.

Zisťovať motiváciu najstarších slovenských osobných mien nie je dnes vždy ľahké. V dávnej minulosti, najmä v predkresťanskom období, bola menu človeka pripisovaná tajomná, magická moc. S menom zvieratá, rastliny alebo inej bytosti sa na mladého človeka mali preniesť aj ich vlastnosti a tým sa mu mala zabezpečiť sila a zdravie. Pôvod mnohých týchto mien, ktoré mali hlavne predestinačnú a ochrannú funkciu, sa dnes objasňuje pomerne ťažko.

Z najstarších osobných mien predkresťanského typu i prírnen do konca 15. stor. je zo Slovenska doložených pomerne veľké množstvo slovenských apelatívnych lexém. Podľa pôvodného apelatívneho lexikálneho významu možno mená, utvorené bez antroponymických prípon, roztriediť podľa Svobodovho triedenia (Svoboda, 1964, s. 43 – 46) takto:

Mená utvorené podľa:

1. stavu, zamestnania, činnosti: *bača* (*Bacha* 1111), *bán* (*Baan* 1120(1271), *ci-sár* (*Cysar* 1254), *dekan* (*Decan* 1481), *dojka* (*Dayka* 1400), *dráb* (*Drab* 1407), *furman* (*Furman* 1409), *gajdoš* (*Gaydoš* 1476), *gróf* (*Grof* 1409), *husár* (*Hwzar* 1476), *kňaz* (*Keňaz* 1278), *kráľ* (*Kral* 1407), *pán* (*Pan* 1401), *porkoláb* (*Porkolab* 1494), *švec* (*Swecz* 1494), *valach* (*Valoh* 1476), *vladyka* (*Wladyka* 1494), *vojvoda* (*Wayuoda* 1193);

2. vlastností (povahových, telesných): *biely* (*Bela* 1086), *brzý* (*Berzw* 1286), *dobry* (*Dobra* 1410), *drahý* (*Drag* 1298), *finta* (*Finta* 1287), *holý* (*Holy* 1424), *hrdý* (*Herdy* 1492), *chudý* (*Chudy* 1494), *ľahký* (*Lachky* 1422), *mladý* (*Mlady* 1494), *starý* (*Stary* 1484), *štrba* (*Sstrba* 1492), *veľký* (*Welky* 1476);

3. bytostí nadprirodzených, vymyslených: *boh* (*Bog* 1290), *bohyňa* (*Bogyna* 1274), *diabol* (*Dyabol* 1425), *duch* (*Duch* 1134), *svätý* (*Sueth* 1300), *šarkan* (*Sar-kaan* 1478);

4. rodinných vzťahov: *baba* (*Baba* 1241), *bratec* (*Brathecz* 1477), *ded* (*Ded* 1135), *vdovec* (*Dowecz* 1496), *vnuk* (*Vnuca* 1209);

5. národnej, kmeňovej alebo územnej príslušnosti: *Cigáň* (*Cigán* 1381), *Cech* (*Ccech* 1295), *Moravec* (*Moroucha* 1205/1235), *Nemec* (*Nemech* 1318), *Riman* (*Ryman* 1441), *Rus* (*Rus* 1255/1277), *Slovák* (*Slowak* 1494), *Tatár* (*Thatar* 1454), *Uhor* (*Ugrun* 1269);

6. častí tela (ľudského, zvieracieho) a výlučky: *bachor* (*Bachor* 1393), *bok* (*Bok* 1321/1424), *košťal* (*Kosthal* 1472), *hlava* (*Hlawa* 1498), *rebro* (*Rebro* 1476), *roh* (*Roh* 1337), *rozum* (*Rozwm* 1480), *vlas* (*Vlas* 1138), *žlč* (*Zlwch* 1437), *moč* (*Moch* 1188(XIII. st.);

7. zvierat: *baran* (*Baran* 1256), *blcha* (*Blcha* 1488), *bujak* (*Bwgiak* 1498), *číž* (*Cziz* 1484), *drozd* (*Drozd* 1519), *had* (*Gad* 1268), *havran* (*Hauran* 1286(1391), *kaňa* (*Kana* 1323(1390), *kanec* (*Kancz* 1437), *karas* (*Karaz* 1404), *kavka* (*Cauca* 1138/XIV. st), *kokoš* (*Kokos* 1218), *kôň* (*Konya* 1425), *lastovica* (*Lastowicz* 1476), *racek* (*Raczek* 1469), *rak* (*Rak* 1363(1391), *slávik* (*Zlavik* 1484), *sliepka* (*Zlepka* 1461), *sokol* (*Sokol* 1138(XIV. st), *suka* (*Suka* 1425), *škovránok* (*Scowranek* 1424), *vlk* (*Wlk* 1266(1274), *vrana* (*Wrana* 1490), *zajac* (*Zagycz* 1485), *zubor* (*Zubor* 1275), *žaba* (*Zaba* 1485);

8. rastlín: *dub* (*Dwb* 1431/1435), *dubák* (*Dubak* 1243/1412), *hrab* (*Grab* 1135/ XIII. st), *jarec* (*Jarecz* 1407), *koreň* (*Koren* 1469), *lipa* (*Lipe* 1138), *list* (*List* 1407), *líka* (*Lwka* 1484), *mak* (*Mak* 1337), *malina* (*Malyna* 1295), *orech* (*Oreh* 1498), *repa* (*Repa* 1434), *repík* (*Repyk* 1472), *slama* (*Slama* 1494), *slivka* (*Zlywka* 1491), *topoľ* (*Thopole* 1449);

9. prírody (javy, nerasty): *aksamiet* (*Agzamyth* 1474/ 1489), *dúha* (*Duha* 1286), *mráz* (*Mraz* 1498/1499), *popol* (*Popol* 1254), *ruda* (*Ruda* 1437), *zima* (*Zima* 1138/XIV. st);

10. stravy (pokrmu, nápoje): *buchta* (*Buhta* 1253), *múka* (*Mouka* 1240), *obed* (*Obed* 1269), *omasta* (*Omasta* 1484), *pagáč* (*Pagacz* 1464), *pečienka* (*Pechenka* 1437), *smotana* (*Zmathana* (1482);

11. predmetov, výtvorov: *barla* (*Barla* 1484), *bubon* (*Buben* 1273), *hriadel'* (*Hredel* 1449), *kluka* (*Klwka* 1472), *koč* (*Koch* 1335), *kobza* (*Kobza* 1498), *korbel'* (*Korbel* 1496), *kosa* (*Kosa* 1301), *kožuch* (*Koswh* 1484), *kuša* (*Kwsa* 1451), *motúz* (*Mothwz* 1479), *plachta* (*Plahtha* 1499), *pohár* (*Pohar* 1347), *remeň* (*Remen* 1138), *sírka* (*Zyrka* 1493), *strmeň* (*Stremen* 1255), *šatka* (*Sathka* 1498), *uzda* (*Uzdae* 1269), *vačok* (*Wachok* 1420), *závora* (*Zawora* (1476);

12. obydliá: *dvor* (*Dwor* 1242), *hrad* (*Hrad* 1206), *chalupa* (*Chalupa* 1407), *krčma* (*Kurchma* 1313), *revište* (*Revyh* 1454), *rol'a* (*Rolye* 1407), *tábor* (*Tabor* 1310);

13. abstrákt: *beda* (*Beda* 1294), *chyba* (*Hyba* 1484), *milosti* (*Milozt* 1086), *mrákota* (*Mrakotha* 1481), *múka* (*Muka* 1247), *nádej* (*Nadey* 1242), *pud* (*Pud* 1269), *sila* (*Sila* 1138), *sluch* (*Sluch* 1479), *strach* (*Strach* 1273), *škoda* (*Scoda* 1424), *útisk* (*Vtisk* 1260).

Z osobných mien 11. – 15. stor. možno takto zaregistrovať viac ako 150 slovenských apelatívnych lexém. Z nich utvorenými antroponymami sa pomenúvali osoby zo slovenského územia a z prostredia slovenského entika. Pri tvorení mien sa využívali slová z rôznych sfér vtedajšej slovnej zásoby, slová, ktoré pomenúvali človeka, jeho prácu a každodenný život, jeho okolie, prírodu a zvieratá i tie, ktoré odrážali jeho duševné stavy a procesy. Vyskytovali sa aj v neskorších obdobiach vývinu slovenského jazyka, poznáme ich aj zo súčasnej apelatívnej i propriálnej zložky súčasnej slovenskej lexiky. Uvádzané doklady sú teda jednoznačným pozitívnym svedectvom kontinuitného vývinu slovenčiny z praslovanského východiska a sú pre nás dôležitým dokladovým materiálom pri všestrannom výskume slovenského jazyka a života našich predkov v dávnej minulosti.

Literatúra

SVOBODA, Jan: Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha: Vydavatelství ČSAV 1964. 317 s.

Publikované: Bezpríponové z apelatív utvorené najstaršie slovenské osobné mená

In: 9. slovenská onomastická konferencia. Zost. M. Majtán. Bratislava: JÚĽŠ SAV 1987, s.54 – 57.

Dĺžkové miery našich predkov

TATIANA LALIKOVÁ

V súčasnosti sa na meranie dĺžky používajú jednotky, ktoré boli zavedené až v 19. storočí. Významným medzníkom pri zjednocovaní meracích jednotiek a sústav v Európe bola francúzska buržoázna revolúcia, ktorá umožnila unifikáciu mier a váh na základe desatinného systému. Po mnohých rokovaníach bola 20. 5. 1875 podpísaná Metrická konvencia, v ktorej sa signatári z osemnástich krajín (medzi nimi i z Rakúska-Uhorska) zaviazali, že budú vo svojich krajinách od 1. 1. 1876 používať výlučne metrickú sústavu.

Pravda, aj pred uzákonením metrickej sústavy naši predkovia potrebovali merať polia, určovať dĺžku alebo výšku predmetov. Na to používali dĺžkové miery, ktoré mali prastarý pôvod. Ľudia merali predmety pomocou toho, čo mali vždy pri sebe a to boli časti ľudského tela. Boli to pravdepodobne prvé miery, ktoré sa v dejinách ľudstva začali používať. Tieto staré, tzv. antropometrické miery sa vyvíjali od individuálno-konkrétnych až po všeobecno-abstraktné, ktoré však napriek snahám panovníkov o ich unifikáciu boli v rôznych častiach krajiny často odlišné, a preto pomerne nepresné.

Na meranie menších predmetov sa používali dĺžkové miery *palec* a *prst*. *Palec* predstavoval šírku ľudského palca na ruke a mal hodnotu 2,5 cm. *Prst* bol daný šírkou ľudského prsta a zodpovedal dĺžke 2 cm: *kdyz miestsky posel rychtarzowi propadne proto, ze geho zamesskal na geho prawie, tedy geho osud gest, ze dwa a trydseti razu s gednym dubowym prutem na dwa palce stluszczy a na loket zdluzy ma gemv dati* ŽK 1429; *hrnecz weliky, coby byl na try prsty zwisse udelany* ČACHTICE 1609; *tlusty postaw ma byt walkowany na šing a na dwa prsty* VIEDEŇ 1675; *wezmy nowy hrniec, který by wnitr byl ogliedeny, wypal ho, naklad do neho po palec zhrube zrelych obranych gahuodek* RT 17. st; *pas fatens Jankowiczoweg dczere widal perlowy, který pas bol po dwa prsty tlusty* JASENICA 1704; *džban na try prsty zwisse udelanj s gedneho kusu hlíny* VELIČNÁ 1714; *w hornich pokogiach o dwa prsty dwere nedochodja* DUBNICA n. V. 1722; *Takač gest wisoky pet strewic, try palce* PUKANEC 1788.

Popri domácich temínoch *prst* a *palec* sa v 18. stor. začal používať aj z nemčiny prevzatý termín *cól* (staronemecké slovo *Zoll* označovalo aj kúsok, článok prsta): *mlyn natolko gest spustossený, že wyszny kamen naspotku toliko na try cuole se*

wčil nachaza L. JÁN 1704; *kteri w hajnich horach by gse rubati opowažil, od každého drewa gakeholowek na kelko cuolou hrube bude, po grossy od cuola pokutowan bude* S. LUPČA 1779; *hrnec na 15 colu wisoky* PUKANEC 1782.

Dĺžková miera *dlaň* bola určená šírkou ľudskej dlane a predstavovala dĺžku 7,4 cm: *pissnj člowek nenj gen na tri dlane a domniwa se, že gest co wysoka gedle* SP 1696; *decadorus: na deset dlaň ssyroky aneb dlúhy* KS 1763; *kdj wjno chce kisnúť, techdy ho spust, ale na dwe dlane do druhého suda, techdy se sedne woda na spodek* VK 1764.

Pomerne zriedkavá miera *päst'* – 10,5 cm – sa používala hlavne pri meraní koní: *pugneus: gako past hruby* KS 1763; *geden (kôň) ge wirezani, černej srsty, 15 pasty wisoki* PUKANEC 1788.

Jednou z najčastejšie používaných dĺžkových mier bola *piad'*. Vo všeobecnosti bola určená vzdialenosťou koncov prstov na rozťahnutej ruke a predstavovala dĺžku 20 cm: *sud poczaty, z ktereho Geho Milosti panu dawaly, w kterem gest wyna wycze než na piad'* LIETAVA 1607; *dal sem kowaczowy wretieno na dwe pedy dluchssie nawaryty* ZVOLEN 1651; *prut z ratolestmy na pied zwyzssy* HL 17. st; *bolo gjch seditom wreczek širkj na dobru ppat, ale žadne wreczko nebolo niže pgade* JASENICA 1704; *paripa ma hriwu na gednu pad ostrihanu* PUKANEC 18. st. Pri presnejšom meraní sa rozlišovala *veľká, hruba piad'*, ktorá bola daná vzdialenosťou medzi koncom palca a koncom malíčka na rozťahnutej ruke a merala 23 cm, a *malá piad'*, ktorá predstavovala vzdialenosť medzi koncami palca a ukazováka ruky a merala 19 cm: *na hrubu pid z mystrowskeg kozie; na malu pid polowicz* SKALICA 1703; *palmus major: pjd weliká* KS 1763.

Laket' bol stanovený ako dĺžka ruky od lakt'a po koniec prstov ruky a jeho metrická hodnota bola pomerne pohyblivá. *Krátky* alebo *malý laket'* merala 44,4 cm, *vienský laket'* mal hodnotu od 68,8 do 77,7 cm, *obyčajný* alebo *mestský laket'* mal 118,4 cm a *veľký laket'* predstavoval dĺžku 226,4 cm. Najčastejšie sa používal na meranie plátna a iných tkanín: *kupeno od Zoffy platna lokty 100 na mech do pywowarzu* TRENČÍN 1584; *tkadleczy powinnj su datj do pokladnicze meskeg od sta lokty tenkeho platna per d. 5* VARÍN 1671; *tkany pak postaw ma byt na zdlussky rifow dwa a trycat, walani pak na gedem mesky loket ssyra; kdyby morawsky postaw na rame nebyl wiahnuty o gedem kratky loket, ma se tomu postawu urezat ssnura* VIEDEŇ 1675; *Orawec Jano do placu hoffyerskeho plod niekde na piat, niekde na laket whradil* TURIEC 1677; *mýra loket malý: dlán 6, palcuw 24; loket običegny: dlán 16 aneb 4 nohy* KrP 1760; *owčárna w dlúhosti 30 widenske lokti* VOv 1779.

Okrem dĺžkových mier, pri ktorých sa používali ruky, sa dĺžka merala aj pomocou nôh. *Noha, stup, stupa, stupaj, stopaj* (slovo *stopa* s významom dĺžková miera nie je v staršej slovenčine zaznamenané) a *šlapaj*, ale aj *črievica, strevíc* predstavovali dĺžku ľudskeho chodidla a ich približná hodnota bola 30 cm: *miri celich wecj su noha, tjčka na deset noch zdlže* KoB 1666; *od unterlaguw rachuguc magu ssichtare ssichti na pol sahi zwisse a na 9 noch zdluže rubatj* SMOLNÍK 17. st; *sklepenia teg pinwice ssirost počawsse od pol nohy steni pinwičneg*

až na druhu stranu po fundament LEŠTINY 1747; modius: kus pola na ssyr a na zděl sto noh KS 1763; stojá v bariňe téjto dva stłpi kamenné, vrchi jejích, ktoré z vodi vizirajú tri sto nóch dlhé jsú BR 1785; dwa susedy mezy sebu magi mezyrku yakoz pravo gest na trzy stupiege; pekarska pec a swinsky chlew mas postawiti od stieny sweho suseda ssyrzu na trzy stupiege ŽK 1473; czo se doticze syna meho Gyrzyka, aby prodal tu roly za Wahom od czesti na zahradi dobrym lidem, kteru sem wimeral dwesto stopagi ŽILINA 1601; ten plot, panj Ganosska který dala postawit, asy na dve sslapage byl w susedskem SENICA 1668; to teg skali nic dal neni len ssestnast stupegi, kde pod machem nagidess rudu čerwenu, zlatu a čgernu VS 1754; semipes: púl stupi; pes: mjra gednég sslapagi KS 1763; múri otáčagice Babilon, nagdawnegssého na sweťe paňstwa, wisoké na dwesto stupow DS 1795; candetum: mjra na sto črewiciw KS 1763; na wydláženj pod kachlamy, na čo se w kachlach drewo klastj bude, na 6 strewycuw dluža musy bytj 4 kusy DUBNICA n. V. 1722; dal sem nawesty nasip, aby zdy nepodmokaly, na dwa strewice ŽILINA 1750; nedaleko Dunage na mnohich mystech woda na pet strewycu gako z negakowe wyskakugycy studnice wyhazowana byla HiP 1763; Baranowič Juro mera we wisokosty 5 strewic TRENČÍN 18. st.

Rovnakú metrickú hodnotu malo aj z nemčiny prevzaté slovo *šúch* (z nemeckého slova *Schuh* – topánka, ale aj stará dĺžková miera), ktoré sa používalo najmä v 17. a 18. stor.: *13 majj pred Turici v tu nedelu napadol snech na šuch zhrube po dolínach S. HORY 1736; žrdki, na kterých sljepky sedagu, magu na ssuch od zemi, nje welmi ssirokje, než malo okruhlj byť PR 1787; gestli že chces nektery strom, který guž kwitne, presadit, okopag ho na piet strewicz aneb suchuw NN 18. st.*

Krok a kročaj mali dĺžku jedného ľudského kroku a ich hodnota bola asi 73 cm: *dwa chliewiky Ondrege Farance, kterežto Balaz Kraban ma moc prestawyty a prehnaty k horneg strane po gednu kroceg nize vhlá komuor Ondrege Ference P. ĽUPČA 1584; Orawec Jano do placu hoffyerskeho plod wedla cesty do dedinskeho na try kročage whradil TURIEC 1677; predkowe Dudowicz o dobru kročaj nebo dve hradywaly plot TRENČÍN 1694; palenička nenj daleg od studne len na osem kročajj TURIEC 1773; sme tu dolynku pod wrsek dole ysly na wichod slunca na 122 krocage a tam sme urobili ze zeme kopec M. KAMEN 1785; syn byla wstawena z patnáctjch alabastru welikych, magjce na prostrannost dwatcat kročegie HI 18. st; prwny cyl neb meznjk začjna se na wrchu tak rečenem Zadny klin pod cestu, deset lidskych kroku k částce wychodnj HRANOVNICA 18. st.*

Zaujímavá antropometrická dĺžková miera bola *siaha*, ktorá bola odvodená od výšky dospelého človeka. *Siaha* bola daná vzdialenosťou medzi chodidlom nohy a koncom prstov do výšky zdvihnutej ruky a predstavovala približne 180 cm: *sklep gest stenu zdluze pol pateg sahy TRENČÍN 1582; na obec k ribnikom obecnim geden nowy newod se wseligaku sprawau sihu no 12, gedna kazda siha po 23 den SKALICA 1633; meri celich wecj su noha, kročeg, syaha KoB 1666; pro cesty obecne dosti bude ssyrokost na čtyry syhy PH 1796; hadowe wedle skusenosti a spisu skumatelow se nachodga ag 30, ba ano ag 200 sgachow dluche PR 18. st.*

Dĺžkové miery, ktoré používali naši predkovia, po zavedení metrickej sústavy postupne upadli do zabudnutia. Určité stopy po nich dnes ešte nachádzame v ustálených spojeniach, vo frazeologických jednotkách a v menách rozprávkových bytostí. *Malý ako dľaň, len čo by dľaňou zakryl* znamená malý čo do rozmerov, nepatrnej veľkosti. *Natriet' niečo na prst hrubo* značí natriet' nahrubo. *Nevidiet' ani na piad'* znamená nevidiet' ani kúsok pred seba. *Neist' ani na piad'* značí nepohnúť sa z miesta. Pri vyjadrení *cól sem, cól tam* dávame najavo, že nám nezáleží na presnosti. *Piadimužík* je bytosť merajúca jednu piad', teda trpaslík. *Palculienka* je maličká dievčinka, vysoká len jeden palec. *Laktibrada* dostal meno podľa svojej dlhej, lakeť merajúcej brady. A takto sa stretáme, aj keď si to často neuvedomujeme, s dĺžkovými mierami našich predkov ešte aj dnes.

In: Kultúra slova, 1997, roč. 31, č. 2, s. 98 – 103.

Názvy cudzokrajných drog rastlinného pôvodu v oravskom lekárskom rukopise z roku 1760

MARIE MAJTÁNOVÁ

Rukopisná knižka *Trifolium sanitatis medicum aneb o zdravj zpráva lekar-ska*, ktorú r. 1760 napísal v Dolnom Kubíne oravský stoličný lekárnik Johannes Georgius Heill (Majtánová, 1964, s. 203 – 206), je zaujímavá najmä zo stránky terminologickej. Obsahuje rôzne druhy liekov a rozmanité spôsoby liečenia. Niektoré lieky sú jednoduché, iné zložitejšie, vzácnejšie a obyčajnému človeku vtedy málo dostupné. Najviac drog je z domácich, u nás rastúcich rastlín (Majtánová, 1964, s. 206 – 216), iné sú z cudzokrajných rastlín, živočíšneho alebo nerastného pôvodu. Proti rozličným neudhom Heill odporúča z nich zostavené vody, vodky, špiritusy, esencie, tinktúry, kvapky, oleje, lekváre, medy a cukry, soli, prášky, pilulky a pagáčiky, masti, náplasti (flajstre), kadidlá. Mnohé z použitých termínov sú domáceho pôvodu, najmä niektoré názvy u nás rastúcich rastlín, názvy niektorých chorôb a častí ľudského i zvieracieho tela. Názvy drog z cudzokrajných rastlín sú produktom knižnej tradície. Za „domáce“ možno považovať tie, ktoré sa hláskovo alebo slovotvorne prispôsobili. Názvy „cestovali“ s drogami, prešli mnohými jazykmi, ktoré si ich znenie viac alebo menej upravovali a substituovali, takže názvy drog z cudzokrajných rastlín poukazujú aj na cesty drogy, ktorými sa dostala až k nám.

Spracovaniu odborných termínov v historickom slovníku národného jazyka treba venovať mimoriadnu pozornosť. Autorom nesmie chýbať rozhladenosť v jednotlivých vedných odboroch. Identifikovaním názvov drog z cudzokrajných rastlín v Heillovom rukopise chceme prispieť k riešeniu tejto otázky v pripravovanom slovníku jazyka slovenskej národnosti 16. – 18. stor.

Termíny, ktoré použil Heill vo svojom diele, konfrontujeme s názvami v iných slovenských jazykových pamiatkach lekársko–lekárnického charakteru zo severného stredného Slovenska. Takými pamiatkami sú rukopisný herbár z Liptova z prvej polovice 17. stor. (Décsy, 1956) a rukopisný receptár z Turca z druhej polovice 17. stor.¹ Na porovnanie uvádzame paralelné termíny z Torkošovej Taxy z r. 1745 a zo základných staročeských tlačí tohto charakteru, Kniehy lekárskej od J. Černého z r. 1517 a Veleslavínovho prekladu Mattioliho herbára z roku 1596.

¹ Prepísali dr. K. Habovštiaková a J. Skladaná. Originál v Literárnom archíve MS v Martine, ev. č. 1791. (RT)

Pri identifikovaní drog sme sa opierali o Polívkovo dielo o cudzokrajných rastlinách a dobrou pomôckou sa ukázal aj Jandov latinsko–nemecko–česko–slovenský slovník farmaceutických a technických názvov.

Pri usporadúvaní hesiel sme sa z viacerých príčin nepridržali lekárnického triedenia rastlinných drog na kvety, listy, plody, korene a pod., ale zoradili sme ich abecedne².

aloe 36, odparená stuhnutá šťava rastliny *Aloe vera*. Názov *aloe* pochádza z arabčiny, v lekárstve sa droga upotrebuje oddávna (Č, V, TT, HL, RT *aloe*).

amonyatske gummi 91, nepríjemne páchnuca šťava rastliny *Dorema ammoniacum* (Č *armonyacum*, V *ammonyakum*, *gummi armoniak*, HL *armoniacum*, TT *gummi ammoniacska*). Termín *ammoniacum* vznikol z *armoniacum* a to skomolením slova *armeniacum* (= arménske — Polívka, 327).

animae gummi 84, páchnuca živica stromu *Hymenaea courbarii*. V dielach, s ktorými porovnáваме, sa tento názov nenachádza. V Čechách je droga známa pod názvom „brazílsky kopál“. Názov *anima* je podľa amerického mesta Las Animas.

bdelium gummi 91, živica kríka *Bafeamodendron africanum*. Táto droga sa upotrebuje pomerne málo (Č, HL *bdelium*).

bjlj citwor 48, pozri *cytwor*

bjlj dumbjer 118, pozri *dumbger*

bobky 58, plody kríka alebo stromu *Laurus nobilis*. Termín *bobky* sa používal od stredoveku. Podľa názvu plodov sa potom pomenúval aj strom. Novším pomenovaním *Laurus nobilis* je *vavrín*, čes. *vavřín* (z lat. *laurus*), najmä v spojení *vavrínový veniec*. Starší termín zostal v spojení *bobkový list*.

božj mirra 34, pozri červená mirra

cedarie 100, pozri *cytwor*

cyprusowj orech 63, guľatá šuška stromu *Cupressus sempervirens* (TT *cyprysowe ořechy*). Heill používal striedavo latinský a „domáci“ ekvivalent. (Pozri aj *kupressowj orech*.) V starších prácach sa vyskytuje názov stromu (Č *cyprziss*, V *cyprjš*, *cyprjšsowj strom*, HL, RT *cypriss*).

citron 66, plod stromu *Citrus medica*. Ako droga sa používali jadrá, šťava, postrúhaná kôra z plodu, ba aj koreň. V starších časoch bol bežnejší termín *citrové jablko*, kalkovaný z lat. *pomum citri* (Č *jablko citrowe*, HL *yablko cytrowe*, V *cytronové gablko*, *medské gablko*, RT *citron*, TT *cytron*).

cytwor 41, pakoreň rastliny *Curcuma zedoaria*. Názov vznikol skomolením lat. *zedoaria* (Polívka, 1908, s. 484), ktoré pochádza z Východu (Č *cicuoar*; V, TT *cycwar*; HL *czyčwar*; *čyčwar*; *čitwar*; RT *czicwor*; *citwor*). Variant s *-or* súvisí s maď. *citvor*. Názov *cedarie* (pozri) je prevzaté z lat. *zedoaria*. Ako droga sa upotrebuje aj *cytworowe* semeno, zvané tiež *wurmel* (pozri). Na strednom Slovensku sú známe varianty *burmel*, *buormel*.

² Prísne vzaté, zoznam nevyčerpáva všetky drogy. Kde sa upotrebuje viac rastlinných častí (napr. citrónové jadrá, kôrka, šťava a pod.) a názvy drog lexikálne súviseli so základným názvom (citrón), zaradili sme do súpisu len tento základný názov. Doklady sú transliterované. Otáznikom označujeme názvy, ktoré sa nepodarilo presne identifikovať.

černj pepr 55, nedozreté usušené plody rastliny *Piper nigrum*. Slúži dodnes najmä ako korenie (Č *peprz*, V *pepř obecný*, *pepř černý*, TT *černy pepř*, HL, RT *pepr*, HL *pepr černý*). V spisovnej slovenčine máme dnes termín *čierne korenie*. Ako ďalšie ľudové synonymá sa uvádzajú *šafárske korenie*, *nepravé korenie*, *domáce korenie*, *čierny p(i)epor*, *čierny pep(e)r* (Janda, 1941 – 42, s. 651). V nárečiach používané názvy *piepor*, *peper* a i. a český termín *pepř sú* z lat. *piper*.

čertowe leyno 22, stuhnutá cesnakom páchnuca šťava z koreňa rastliny *Ferula asa foetida*, ktorá sa ako droga v minulosti hodne uplatňovala. V juhozápadnej Ázii, ktorá je jej domovom, slúži aj ako korenie. Názov (Č, V, HL *čertowo howno*, TT *čertowe lagno*) sa utvoril podľa nepríjemného zápachu drogy. Súvisí s jej nemeckým názvom „Teufelsdreck“. V češtine sú doložené aj termíny *čertův trus*, *čertinec*, *asant*, *ozant* a i. (Janda, 1941 – 42, s. 347).

čerwena mirra 6, voňavá živica kríka alebo stromu *Balsamodendron myrrha*. Je známa už zo starého Egypta. Názov *myrha* pochádza z gréčtiny. U nás sa často hláskoslovne prispôboval (Č *mirra*, V, TT *myrrha*, TT, HL *myrra*, RT *miera*, *čerwena miera*, *čerwena myrrha*). Pre Slovensko sú charakteristické názvy s adjektívami *červený* a *boží* (Janda, 1941 – 42, s. 616). (Pozri aj boží mirra.)

daktylowe yadra 62, pozri palma

druhj pepr 138, plody rastliny *Piper longum*. Ako korenie sa u nás nepoužíva (Č *dluhy peprz*, V, TT *dlahký pepř*, HL *dluhy pepr*, HL, RT *dlhy pepr*).

drakowa krw 59, najčastejšie červená živica stromu *Dracaena draco*. V minulosti sa táto živica hodne používala v lekárstve i vo farbiarstve. Okrem tohto stromu dávajú živicu zvanú prv „dračia krv“ aj iné rastliny (Polívka, 1908, s. 420). Názov je kalkom lat. *sanguis draconis* (Č, V, HL, RT *sanguis draconis*, V, TT *drakowá krew*).

dubowe šusky 121, guľaté nádory na vetvičkách stromu *Quercus infectoria* alebo aj iných druhov duba, spôsobované larvami žľabatiek. Slúžili aj ako droga (Č *bublenka anebo ssisska dubowa*, HL *bublienka v(el) ssisska dubowa*, V *dubowé kůlky*, *kůlky galesowé*, TT *galesowé kůlky*, HL *galesowa gulka*). (Pozri aj galesowe šusky.)

dumbger 58, *dumbjr* 98, sušený, obyčajne olúpaný (preto sa nazýva aj biely) aromatický pakoreň rastliny *Zingiber officinalis*. V Čechách sa používa termín *zázvor*, na Slovensku častejšie *dumbier* (Č, HL *zazwor*, V *zázwor*, TT *bjly zazwor*, RT *dyumbier*, HL, RT *gyumbier*, HL *diumbyr*). Heill použil aj názvy *bjlj dumbjer* (pozri) a *zazwor* (pozri). Obidva termíny pochádzajú zo starej indičtiny, odkiaľ sa dostal termín *páli signivéra* cez arabčinu do gréčtiny a latinčiny. Z talianskeho nárečového *zenzavero* je česká podoba *zázvor*; slovenské *dumbier* je z maď. *gyömbér*; ktoré prešlo cez nemčinu z fr. *gingenibre*.

ffjk 78, plod kríka alebo stromu *Ficus carioa*. Názov pochádza z gréčtiny. V Čechách sa udomácnila podoba *fík*, na Slovensku *figa* (C *fik*, V, TT *fjk*, HL *ffik*, *ffyk*, RT *figi*).

francuske drewo 96, živicom presiaknuté drevo stromu *Guajacum officinale*. Ako droga sa upotrebovala aj čistá živica tohto stromu. Heill v rukopise použil aj

názov *swate drewo* (pozri) a latinský *lignum sanctum* (pozri), z ktorého bol termín *sväté drevo* kalkovaný. (V *qwajákové drewo, francauzové drewo, lignum sanctum*, TT *francuské, francauzské drewo*).

galesowe šussky 27, pozri dubowe šussky

galgantowj koren 121, sušený pakoreň rastliny *Alpinia officinarum* (Č, V, HL, RT *galgan*, TT *galgantowy koreň*). Názov pochádza z Východu. V Čechách sa používal aj termín *kananový kořen*, na Slovensku *madrový koreň* (Janda, 1941 – 42, s. 677).

granatowe gablko 27, plod stromu *Punica granatum*, obsahujúci množstvo semien — zrn. Podľa tohto charakteristického znaku vznikol latinský názov plodu „malum granatum“ (*granum* = zrno). Náš termín je adaptáciou latinského pomenovania (Č *yablka zrnata*, HL *yablka zrnata*, V *granatowá aneb zrnata gablka*).

hrebjčky 55, sušené aromatické puky kvetov stromu *Eugenia caryophyllata*. Používa sa aj ako korenie (Č *hrzebiczky*, V *krámský hřebjček, hřebjček*, HL *hrebbyčky*, RT *hřebičky, kramske hřebičky*). Názov je prenesený podľa podoby z čes. *hřeb* (= klinec).

china, koreň chiny 96, hľuznatý koreň rastliny *Smilax china*. V lekárnictve sa upotrebuje táto droga do objavenia účinnejších amerických druhov tejto rastliny (Polívka, 1908, s. 264). (RT, TT *china*)

chinenská kurka 116, *chynowa kurka* 126, usušená kôra stromu *Cinchona calisaya*. Droga sa dostala do Európy zo svojej domoviny Južnej Ameriky až v polovici 17. stor. (Polívka, 1908, s. 279).

indjansky nardus 118, pozri *spjkinard*

jalape 2, hľuza alebo stuhnutá šťava z hľúz rastliny *Ipomoea purga*. U nás sa stala známou iste až v 17. stor. (Č, V, HL nemá, RT *jalappa*, TT *jalape*). Názov je podľa kraja a mesta Yalapa v juhovýchodnom Mexiku (Polívka, 1908, s. 275).

kaffor 83, stuhnutá oksyložená silica stromu *Camphora chinensis*. Názov sa dostal do Európy spolu s drogou prostredníctvom Arabov, ktorí drogu nazývali *kafur* (Polívka, 1908, s. 391). K nám sa názov dostal nemeckým prostredníctvom. V češtine sa utvorila podoba *kafř*, v slovenčine *gáfor* (Č, V, HL *kaffř*, RT, TT *kafř*; RT *gaffer*, TT *gafer*).

kaparowj strom 88, ker *Capparis spinosa*. Ako droga sa používala najmä kôra (Č, V, HL *kappary*, V *kappara*).

kubeba 101, plody rastliny *Piper cubeba*. Používajú sa v lekárnictve, na Východe aj ako korenie. Názov (Č, HL, RT *kubeba*) je arabského pôvodu (Polívka, 1908, s. 236).

kupressowj orech 27, *cupressowj orech* 78, pozri *cyprusowj orech*

lignum sanctum 93, pozri *francuske drewo*

ljesty seny 54, *ljestky seny* 87, listy krovitej rastliny *Cassia acutifolia* alebo *Cassia angustifolia*. Droga sa začala používať už v 9. stor. v Arábii, názov *senna* je arabského pôvodu (Polívka, 1908, s. 297). (Č, HL *sene*, V *sena, sene listj*, RT *folia sennae*, TT *senowé ljestj*). Pozri aj *senusowe ljestky*.

manna 12, miazga rôznych druhov stromov, najmä jaseňa *Fraxinus ornus* (V, RT, TT *manna*). V južnej Európe je obľúbenou pochúťkou, používala sa aj ako droga. Názov je z arabského *manu* (dar neba — Polívka, 1908, s. 206).

mastix 37, živica kríka alebo stromu *Pistacia lentiscus* (Č, HL, RT, TT *mastix*, V, HL *mastyx*, TT *mastyks*, RT *mastich*). Názov pochádza z gréčtiny.

morská huba 137, *Spongia marina* (Č *huba morzaska*, HL *huba morská*, V *hauba lazebnj aneb mořská*, RT *huba t. g. spongia*, TT *mořská hauba*). Heill použil aj termín *riažowa huba* (pozri): *wezmi morské huby ginače riažowe huby*.

morske wlaszy 137 ?

musskatowj kwet 54, sušený červenavý obal kôstky plodu zo stromu *Myristica fragrans*. Termín *muškátový kvet* (Č *musskatowy kwiet*, V, TT *musskátový kwět*, HL, RT *musskatowy kwet*) sa v Čechách i na Slovensku používal oddávna, v češtine sa uplatnil aj termín *maciz*. Ako droga aj ako korenie sa upotrebovali aj jadrá pod názvom „muškátový orech“ (Č *musskatowy worzech*, V, TT *musskátová kůlka*, V *musskátový ořech*, HL, RT *musskatowy orech*).

musskatowj orech 7, pozri vyššie

naranč 56, pozri pomaranč

palma 131, *Phoenix dactylifera* (Č, V, HL, TT *palma*). Plody tohto stromu – datle sa používali aj ako droga (Č *dactilowe owotce*, HL *dactylowe owotce*, V, RT *daktyle*, T *datle*). Heill uvádza ako drogu jadrá. (Pozri daktylowe yadra.)

pomaranč 134, plod stromu *Citrus aurantium*. Názov vznikol z lat. *Pomum aurantium* (zlaté jablko). Heill využil aj názov *naranč* (pozri), dodnes živý v (niektorých slovenských nárečiach, ktorý sa udomácnil prostredníctvom maďarčiny (maď. *narancs*). (Č *jablka pomora(n)czij*, HL *yablka pomarančy, pomarančy*, V *pomorancj, pomorančj gablka*, RT *pomaranč*, TT *pomeranč*).

rajské drewo 62, jedovatú šľavu obsahujúce drevo stromu *Aquilaria agallocha*. Názov je kalkom lat. *lignum paradisum* (V, TT *rajské dřewo, dřewo aloes*, RT *paradizowe drewo, lignum paradisum*).

rajské gablko 107, plod rastliny *Citrulus colocynthis*. Ako droga sa potrebovali plody i kvet. Názov „rajské jablko“ je pravdepodobne od Veleslavína (Č *koloqui(n)tida, tykwicze zamorzskie*, HL *koloqui(n)tida, tekwyce zamorska*, V *kolqwintyda, zámořská tykwice, ragské gablko*, TT *rágske gablko*).

rajskj kwet 27 ?

riažowa huba 137, pozri morská huba

sagapenj gummi 84, šľava z rastliny *Ferula peirsica* (V *sagapenum*).

sassafras 93, jedovatým éterickým olejom presiaknuté drevo, najmä drevo z koreňa stromu *Sassafras officinalis*. Názov *sassafras* (TT *sassafrass*) vznikol niekoľkonásobným skomolením lat. *saxifraga* (*saxum* = kameň, *frango* = lámem – Polívka, 1908, s. 266).

scamoneum 107, páchnuca stuhnutá šľava z koreňa rastliny *Convolvulus scammonia*. Ako droga sa už nepoužíva (Č *sskamonea*, HL *skamonea*, V, RT *scammonium*).

senusowe ljusty 49, pozri ljusty seny

storax 106, voňavá živica stromu *Liquidambar orientalis* (Č, HL, RT, TT *storax*, V *styrax*).

swate drewo 55, pozri francuske *drewo*

škorjce 98, sušená aromatická kôra stromu *Cinnamomum ceylanicum*. Droga bola známa už v staroveku, používa sa aj ako korenie. U nás sa predávala aj droga z druhu *Cinnamomum cassia* (Polívka, 1908, s. 220). (Č *skorzice*, V *skořice*, HL *skoryce*, RT *sskorice*, TT *sskořice*). – V dnešnej ľudovej češtine je popri *skořice* aj *škořice*, v slovenčine sa uplatnil termín v podobe *škoricca*. Pôvod termínu súvisí so slovom *kôra* Machek, 1957).

spjkinard 15, voňavý koreň rastliny *Nardostachys Jatamansi*. V Európe sa ako droga už nepoužíva (Č *spica nardi*, *spika*, HL *spika nardy*, V, TT *sspikanard*, RT *špikinard*, *špicanard*, V, TT *indyánský nardus*, RT *nardus indica*). Názov je z lat. *spica* (= klas) a z gr. *nardos*, najskôr podľa mesta Nardu v Sýrii (Polívka, 1908, s. 391). K nám sa dostal nemeckým prostredníctvom. (Pozri aj indjanskj *nardus*.)

štepanske gadra 56, jedovaté semená rastliny *Delphinium staphisagria*. Droga sa používala najmä ako prostriedok proti hmyzu. Názov vznikol skomolením lat. *staphisagria* (nem. *Stephanskörner*). Táto droga sa u nás nazývala aj *hnidošové semená*, v Čechách *všivcová semena*, *kapucínska semena*, *myši pepř*, *svinské vši* a i. (Janda, 1941 – 42, s. 723). V starej literatúre sa uvádza len názov rastliny (Č *wssywecz*, V *wssiwec*, *wssiwá bylina*, *myssj pepř*, TT *wssiwec*).

wurmel 41, pozri *cytwor*

zazwor 58, pozri *d'umbger*

Cestovanie mnohými krajinami s rôznymi jazykmi, prispôsobovanie hláskovému skladu jednotlivých jazykov, časté nepochopenie a iné okolnosti viedli k rozmanitým deformáciám a zmenám pôvodného názvu. Zmenám, ako vidieť aj zo spracovaného materiálu, viac podliehali názvy tých drog, ktoré sa neupotrebovali len v lekárstve a lekárnictve, ale slúžili ako koreniny, a tak mohli preniknúť medzi širšie vrstvy obyvateľstva. Názvy drog, ktoré sa používali len pri liečení, sa nemenili, alebo sa menili len minimálne, pretože sa širili prevažne knižne. Vo viacerých prípadoch sa názvy kalkovali, napr. *čertowe leyno*, *drakowa krw*, *rag-ske gablko*, *swate drewo*.

Na viacerých názvoch vidieť vplyv českej i nemeckej knižnej tradície, iné možno vzhľadom na podmienky, v ktorých Heillovo dielo vzniklo, hodnotiť ako „domáce“ slovenské (ide tu aj o tie názvy, ktoré sa dostali na Slovensko maďarským prostredníctvom). Sú to napr. *božj mirra*, *čerwena mirra*, *cyprusowj orech*, *kaffor*, *pomaranč*, *škorjce*, *šuscka*, *citwor/cytwor*, *d'umbger/dubmjer/dumbj*; *naranč*.

Názvy drog z cudzokrajných rastlín majú svoj pôvod v staroveku i stredoveku. Rozširujú tie vrstvy slovnej zásoby, ktoré pozostávajú zo zastaraných slov a z prevzatých slov, zdomácnených i nezdomácnených. Mnohé z uvedených drog sa už dnes nepoužívajú, mnohé sú známe len úzkemu okruhu odborníkov. Našou úlohou bolo identifikovať tie názvy, ktoré sa nachádzajú v Heillovom rukopise, konfrontovať ich s názvami drog v ďalších dielach tohto charakteru a prispieť takto k príprave historického slovníka slovenčiny.

Literatúra

- ČERNÝ, Jan: Knieha lékárska kteráž slowe herbář aneb zelinář. Norimbergk. 1517. Ed. Z. Tichá. Praha: Avicenum 1981. 464 s. (Č).
- DÉCSY, Gyula: Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert. Budapešť: Akadémiai Kiadó 1956. 956 s.
- Herbář aneb Bylinář Wysoceučěného a wznesseného p. Doktora Petra Ondřege Mathiola. Praha: Nákladem Adama z Weleslawjna 1596. 18, 476, 63 s. (V).
- JANDA, Carolus: Nomina atque synonyma pharmaceutica et technica in lingua latina, bohemica, germanica et slovenica. Praha: E. Weinfurter 1941–1942. 806 s.
- KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nářečí. (Slovensko- český diferenciálny.) B. Bystrica: vlastným nákladem 1923. 1112, 103 s.
- KREINER, Jerzy: Słownik etymologiczny łacińskich nazw i terminów używanych w biologii oraz medycynie. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Ossolineum 1963. 240 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství ČSAV 1957. 627 s.
- MAJTÁNOVÁ, Marie: Názvy liečivých rastlín v oravskom lekárskom rukopise z roku 1760. In: Československý terminologický časopis, 1964, č. 3, s. 203 – 206.
- POLÍVKA, František: Úžitkové a pamětihodné rostliny cizích zemí. Olomouc: Promberger 1908. 646 s.

In: Československý terminologický časopis, 1965, roč. 4, č. 4, s. 93 – 101.

Názvy mier a váh v slovenských lekárskych rukopisoch zo 17. a 18. storočia

MARIE MAJTÁNOVÁ – JANA SKLADANÁ

Používanie dnešného desiatkového systému mier a váh bolo v Uhorsku uzákonené v roku 1876. Dovtedy sa používali jednotky iných sústav (pozri Blanár, 1957, s. 68).

Na rozdiel od urbárov a inventárov, ktoré najčastejšie poskytujú materiál k prácam o starých mierach a váhach, v receptároch a iných lekárskych rukopisoch sa nachádzajú predovšetkým názvy menších jednotiek. Rukopisy lekárskeho a lekárnického charakteru obsahujú dostatočné množstvo názvov, lebo v návodoch na prípravu a užívanie liekov bolo vždy nevyhnutné pomerne presné vyjadrenie množstva jednotlivých prípravkov.

V tomto príspevku uvádzame názvy mier a váh z dvoch slovenských rukopisov zo severného stredného Slovenska. Sú to *Turčiansky receptár* od neznámeho autora¹ a *Trifolium sanitatis medicum* od J. G. Heilla.² Na doplnenie uvádzame aj názvy z *Liptovského herbára*,³ aj keď charakter tejto pamiatky je trochu iný.

Príspevok je jednou zo série prípravných prác, ktoré by mali predchádzať vydanie slovníka starej slovenčiny.

V uvedených rukopisoch sa vyskytujú váhové jednotky, obsahové miery a približné určenia váhy i obsahu, ktoré sa niekedy vyjadrujú pomocou prirovnania alebo metaforou.

Váhové jednotky:

---

¹ Pochádza z konca 17. stor. (po r. 1679). Skladá sa z dvoch častí. V prvej sa opisuje výroba základných druhov liekov (esencie, šťavy, prášky, oleje, masti a pod.) z liečivých rastlín a iných drog a určuje sa ich použitie. Druhá časť obsahuje zoznam chorôb s uvedením príslušných liekov a s návodom na užívanie. Receptár má znaky stredoslovenských nárečí (z Turca?) i západoslovenských (z okolia Žiliny?). Originál sa nachádza v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine, ev. č. 1791. Prepísali dr. K. Habovštiaková a J. Skladaná.

² Túto praktickú príručku osvietenského charakteru pripravil pre tlač r. 1760 oravský stoličný lekárnik J. G. Heill. Obsahuje prehľad detských, ženských a iných chorôb s návodmi na ich liečenie a prípravu liekov (Majtánová, 1964, s. 203 – 204.) Pamiatka je v LAMS v Martine, ev. č. 1774.

³ Pamiatka vznikla pod priamym vplyvom Černého Kniehy lekárskej z roku 1517. Nie je to receptár ale herbár, abecedne usporiadaný súpis liečivých rastlín a drog. Návodov na liečenie je tu menej, takže aj na názvy mier a váh je rukopis chudobnejší. Originál sa nachádza v Budapešti, v Maďarskej akadémii vied, 19. M. Cod. Kis 8°20. (Z fotokópií prepísal J. Novák. Rozbor publikoval Décsy, 1956, 956 s.)

Funt. *Wezmy 1 funth dobreho mocneho wina, to gest 24 lotuow apothekarskeg wahy; naleg na to 7 funtow wody, gest okolo sedem žeytlikuow* RT 17. st; *žiweho ohne pul ffunta, wineho kamene gedem ffunt, bodasse pul ffunta* HT 1760; *obogihho spolu try ffunty aneb try zaydlyky* HL 17. st. Váha jedného funta sa pohybovala okolo pol kilogramu (Blanár, 1961, s.129). Názov funt, pochádza z nem. *Pfunde* a to z lat. *pondus* (váha – Machek, 1957, s. 113). Ako synonymum tohto názvu je v HL doložená aj libra.⁴

Uncia. *W celeg kure dwe uncze aneb 4 lothy gest dosti olege* RT 17. st. Váhová hodnota uncie bola 30 až 35 gramov⁵. Jediný doklad z Turčianskeho receptára naznačuje, že táto jednotka sa používala zriedkavejšie, tým skôr, že sa mohla vyjadriť bežnejšími lótmí. Názov uncia sa do latinčiny dostal z gréčtiny Pražák – Novotný – Sedláček, 1936, s. 1255–1256).

Lót. *Wezmy sskorice, kramskych hrebičkuow gedem loth, dlheho pepru pol lotha; wezmy 1 funth dobreho mocneho wina, to gest 24 lotuow apothekarskeg wahy* RT 17. st; *rebarbaroweho safftu gedem lot; ze sladkeho drewa prassku pul lota* HT 1760; *wlaskeho kopru dwa loty; ssest lütow ruže; cukru do dwanacty luotow* HL 17. st. Váha lótu bola asi 17,5 gramu.⁶ Názov pochádza z nem. *Lot*, čo bol pôvodne názov olova, neskôr oloveného závažia (Machek, 1957, s. 266; Gebauer, 1916, s. 269).

Kvintlík. *Perel 3 quintliky; sseffranu pol kwintlika* RT 17. st; *z/morskeg cibule safftu gedem qvintlik; čerweneho cukru pul kwintljka* HT 1760; *bobroweho stroge gedem qvintlik; gedem qvintlik nebo co by gedem dukat wažylo užywaty; kwentlyk; dobreho teriaku poldruha kwenta anebo yako lieskowy orech; skoricze s/tezej gedneg čtwrtcete aneb quentle* HL 17. st. Kvintlík predstavoval váhu okolo 4 gramov⁷. Názov pochádza z nem. *Quintlein*, ktorého posledným základom je lat. *quintus* = piate, pretože kvintlík tvoril pôvodne päťtinu a až neskoršie štvrtinu lótu (Machek, 1957, s. 252; Gebauer, 1916, s. 189). Podľa grafiky vidieť, že sa slovo považovalo i za zdomácnené, ale pisári pociťovali jeho súvis s latinčinou. U nás sa vyskytovalo v mnohých variantoch.

Škrupul. *Pol sskrupulu praeparirowaneho wainstanu; foeni graeci 1 škupul* RT 17. st; *každeho dne s/tiži jedneho sskrupule užywal; čyčwaru pul sskupule* HL 17. st. Váha škrupulu bola niečo vyše jedného gramu⁸. Názov je z lat. *scrupulum*,

⁴ O obchodnej, lekárskej a mincovej libre pozri Otto, 15. zv., s. 1034.

⁵ Uncia = 30 g (Otto, 26. zv., s. 179). Uncia = 2 lóty (Bern. 2. zv. s. 1265, Jg. 4. zv., s. 760).

⁶ SSJ 2. zv., s. 59; Sedl., s. 156, aj 16 g (Blan., 1961, s. 130). Lót = pol uncie (Jg. 2. zv., s. 353). Podľa Otta (15. zv., s. 1034) lót predstavoval 1/32 obchodnej libry (porov. Jg. 2. zv., s. 353, Přír. 2. zv., s. 869) alebo 1/24 lekárskej libry (porov. doklad z RT) alebo 1/16 mincovej libry, t. j. hrivny (porov. Geb. 2. zv., s. 269, Blan. 1961, s. 130).

⁷ Blan., 1957, s. 68 – 69; Blan., 1961, s. 130. Kvintlík = 1/4 lóta (Bern., 2. zv., s. 1045; Jg. 2. zv., s. 238; Geb. 2. zv., s. 189). Používal sa aj termín *drachma* (Palk., 1. zv., s. 719; Jg. 2. zv., s. 238).

⁸ Škrupul = 20 jačmenných zrn (Palk., 2. zv., s. 2356; Jg. 4. zv., s. 475; Otto, 15. zv., s. 1034). Škrupul = 20 gránov (Jg., 1. zv., s. 640), 1/3 drachmy (kvintlíka), 1/12 lóta, 1/24 uncie (Otto, 15. zv., s. 1034).

čo bola najmenšia váhová jednotka starých Rimanov (Pražák – Novotný – Sedláček, 1936, s. 1106).

Granum. *Pižmy aneb ambry trj grana dobre rozetreneg pridag; vitrioli, cyprii, perlarum wssech preparowanych, každeho 10 grana* RT 17. st; *praepariowaných orientalských perel pet gran rozpileneho zlata dwe grana* HT 17. st. Veľmi nepatrná váha, ktorou sa vážili drahé látky. Tomuto názvu latinského pôvodu (*granum* = zrno) zodpovedá aj dnešné čes. *grán*⁹. Heill tento názov skloňuje podľa vzoru „mesto“, v Turčianskom receptári sa vyskytuje len v ustrnutej podobe grana.

Obsahové miery:

Okov. *Musy tego zeliny welika hromadka byti, na geden okow anebo wjce* RT 17. st. Okov predstavoval mieru s obsahom vyše 50 litrov¹⁰ (okov = okované vedro).

Pinta. *Na to 2 funty anebo gednu pintu wineho paleneho wliati* RT 17. st; *wyna dobreho púl pynty* HL 17. st; *we trech pintiech malvasie* RT 17. st. Obsah pinty sa pohybuje okolo dnešného litra¹¹. Slovo pinta je doložené aj zo starej češtiny a pochádza buď z nem. *Pinte* alebo z tal. *pinta* (Machek, 1957, s. 367).

Holba. *Gednu holbu wineho octu* RT 17. st; *war we trech holbach wody* HT 1760. Obsah holby bol okolo pol litra¹². Názov pochádza z nem. *Halbe* = polovica. Syn. *miera*. Slovo sa používalo aj ako synonymum k slovám *pohár* a *sklenica* (porov. nižšie na str. 137).

Miera. *Na pol funtha minium muže se gedna miera octu naliati; w/prikriteg nadobe ze 4 mieramy gačmeneg wody war* RT 17. st. Slovenský názov miera bol synonymný s názvom *holba* (Jungmann, 1837, s. 85; Bernolák, 1825, s. 749).

Zajdeľ, žajdlík. *Dobreg malvasie 2 žeytle; pol žeydla* RT 17. st; *naleg horucy wody geden žagdel* HT 1760; *w zaytliku wody nech sa močia* RT 17. st; *obogihó spolu try ffunty aneb try zaydliky* HL 17. st; *zegtlik malvasie* RT 17. st; *ssalwigowe wody pul žeydljka* HT 1760; *pol žeitlička* RT 17. st. Žajdeľ bol mierou o obsahu asi 4 dl¹³. Názov pochádza z nem. *Seidel* a to z lat. *situla* (Machek, 1957, s. 562). Slovo sa vyskytuje vo viacerých hláskových variantoch, deminutívna podoba je frekventovanejšia.

⁹ Souk., 1947, s. 110. Porov. Jg. 1. zv, s. 640; Palk., 1. zv., s. 338. „Grán má míru pepře neb zrna jačmenného“ (Jg. 1. zv., s. 640). Grán – 1/20 škrupula, 1/60 drachmy (kvintlika), 1/240 lóta, 1/480 uncie (porov. Otto, 15. zv., s. 1034).

¹⁰ SSJ, 2. zv., s. 550. Jeho obsah 56,6 litra (SSJ 2. zv., s. 550), 54,62 litra, resp. 54,30 litra rovnal sa obsahu bratislavskej merice (Húšč., 1955, s. 197). Názov porov. Palk. 2. zv., s. 1324; Bern., 3. zv., s. 1900; Jg., 2. zv., s. 919 – 920.

¹¹ 0,9 litra (SSJ, 3. zv., s. 71), 1,369 litra (Otto, 19. zv., s. 757). Pinta = dve holby (SSJ, 3. zv., s. 71; Bern., 3. zv., s. 2095), „dvě půlky“, „dvě míry“, „dva másy“ (Jg., 3. zv., s. 85), štyri žajdlíky (Otto, 19. zv., s. 757; Jg., 3. zv., s. 85).

¹² Holba = 0,708 litra, nádoba približne pollitrová (SSJ, 1. zv., s. 499). Porov. Přír., 2. zv., s. 132. Názov u Bern., 1. zv., s. 479.

¹³ Žajdeľ = 0,48 litra aj 0,35 litra (cit. podľa Blan., 1961, s. 129), aj 0,34 litra, čiže 1/4 pinty (Otto, 27. zv., s. 772), žajdlík, syn. polholba (Bern., 5. zv., s. 4105).

Verdúnok. *Dreweneho olege pol werdunka; werdunek kapunoweho sadla* RT 17. st. Obsah verdúnka bol asi 2 dl¹⁴. Názov je z nem. *Fierding* (= štvrtka, štvrtina – Machek, 1957, s. 562). Slová *verdúnok* (v tomto význame) a *rumplik* by mohli byť synonymá. HL má v tomto význame doložené slovo *fertál* (z nem. *Viertel*).

Rumplik. *War w/gednom rumpliku wody; deg do toho geden rumplik medu* HT 1760. Obsah rumplika bol asi 2 dl¹⁵. (porov. *verdúnok*.) Názov pochádza z nem. *Rümpel* (Kott, 1893, s. 634).

Približné určenia váhy a obsahu:

Dukát, grajciar, groš, halier, peniaz. *Wezmy tohoto prassku na gedenkrat co dukatem odvažiss* RT 17. st; *geden qvintlik nebo čo by geden dukat wažylo užywaty* HL 17. st; *sskorice, galgan, každého co se gednym greycarem odvažj; sseffranu za greycir; gak mnoho se z gednym českym grossem odvažilo* RT 17. st; *daty pyty, co by try halery zawažyty mohlo* HL 17. st; *wezmy, co se penizem odvažy, bieleho aksstinu* RT 17. st; *korene, co by geden penyz wažil; anyzu za penyz, osladyču za dwa penyze* HL 17. st.

Pohár/sklenica, findža, lyžica, kvapka/kropka a i. *Patient z/toho ma rano y večer po gednom dobrem pohare pity* HT 1760; *každe rano geden poharik teplého wypiti* RT 17. st; *z toho pak každé rano geden piwnj pohar wypi; každé rano y večer geden wjny pohar wipy; prideg k nemu dobrého gen octu pul wjneg holbj* HT 1760; *na poledne a na wecer po gedneg sklenice (!); gednu skleničku wina z pelinku; každodenne rano gednu čissčicku užjwati* RT 17. st; *wino pak preced a po gedneg findžy často teple užjweg* HT 1760; *tato poliewka ma se po pol misečky na geden krat užjwati; na raz len gednu weliku začjragicy warecku do kolmu naleg* RT 17. st; *pridati ružoweho medu osem ližjc* HT 1760; *wezmy čtiri lyžky terpetinu; ližičku ručnjčneho prachu* RT 17. st; *čtirikrat pres den po gedneg ližičte daweg* HT 1760; *gednu ližičiču* RT 17. st; *djeti po gedneg cavoveg ližičte podaweg* HT 1760; *tegtó wody nech každodenne za rana geden trunek teply wypige* RT 17. st; *a na/to trunk wody pyte; w/trunečku wyna rozdelat a teple užywati* HL 17. st; *niekolko kwapek borowičkoweho paleneho; pust do ucha nekoljk kwapek* HT 1760; *niekolko kropek olege syrkwoweho pridati* RT 17. st; *try kropege toho olege* HL 17. st; *tri krupegky anyžoweho olege* HT 1760.

Vajce, orech, gaštan, hrach a i. *Wezmy starého sadla za trj wagca; s/tegtó mas-ti rano y večer za geden orech wzjti; nech časem tohoto cukru na noc a zrana na gedenkrat gako pol orecha wezme* RT 17. st; *rano y večer gako geden orech we wjne užjweg* HT 1760; *z tohoto lekwaru za geden wlasky orech; wezmi sadla z/medwedice za geden lieskowy orech* RT 17. st; *každú čtvrtu hodinu gako geden ljškowy orech z/toho dawati* HT 1760; *polož do teg dierky dobreho tieriaku pol-*

¹⁴ Verdunek, syn. polžajdlík (Bern., 5. zv., s. 3606), pol žajdlíka (Kal., 1923, s. 766), „čtvrť míry“ (Jg., 5. zv., s. 70). Porov, aj pozn. 25. Aj váhová jednotka štvrt funta, libry (Bern. 5. zv., s. 3606; Jg., 5. zv., s. 70; Blan., 1961, s. 129)

¹⁵ Rumpel' (SSJ, 3. zv., s. 93, bez určenia), rumpel', rumplik, pol žajdlíka (Kott, 1893, s. 634; Kal., 1923, s. 589).

druha kwenta anebo jako lieskowy orech HL 17. st; *každj den rano y večer z/ toho gako geden musskatowy orech užjweg* HT 1760; *dyumbieru za pol sskrupiny; pol orechoweg sskrupiny gaffru; s/tohoto prassku deg naraz pol sskrupiny wlaskeho orecha* RT 17. st; *z/toho gako geden kasstan užjweg* HT 1760; *zagečjho sadla za hrach; gaffru gako geden hrassek* RT 17. st.

Kúsok, hrst', medzi prsty, na koniec noža a i. *Kusek paleneho gelenjho rohu; zmoč tri kussčičky chleba* RT 17. st; *červene ruže a zwončeku po dve hrsty* HT 1760; *lilium convallium dve dobre hrsti; chelidonii majoris, solani hortensis každeg gednu weliku hrst* RT 17. st; *rozmarjnu dve hrstky; owsoweho a rmenoweho kwetu tri male hrstky; maličku hrstku rasce utlčeneg; ssalvie, andivie, cichorie zeliny a korena, každeho gednu malu hrstečku; gak mnoho se mezy dwa prsti wezme* RT 17. st; *wezmi woneho romančeku čo mezy tri prsti stisknuti mužess* HT 1760; *což/by wzał meczy try prsty; soly tak mnoho, cžo by tryma prsty wzyty mohl* HL 17. st; *noweho pomarančoweho kwetu co se mezy pet prstuw wzjti muže; wezmy rmenu mezy trj palce; gedno nakončie gaffru; praeparovanich perel za geden koniec nože; edelsstainowy prassek dati co se na trj konce nože wezme; 3 konce nožowe edelsstainoweho prassku* RT 17. st; *wagečnjch sskrupin roztlučennich na prach, co se na konec nože muže wzjti* HT 1760; *wezmy tohoto prassku, co na trj dobre konce noža wzjti mužess; wainstanoweg solj, co se na konec welikeho nože wezme; tohoto prassku čo se na geden koniec wezme nožika maleho; wezmy hrubu smidu režneho chleba* RT 17. st; *večer pak muže sa gedna dosis antispackeho prachu wzjti* HT 1760.

Aj v približných určeníach váhy alebo obsahu vidieť snahu o čo najväčšiu presnosť. Najviac sa tejto požiadavke blíži vyjadrenie váhového množstva pomocou váhy alebo hodnoty bežných mincí¹⁶. V prípadoch, kde bolo treba presnejšie stanoviť množstvá vyjadrené pojмами ako *pohár*; *lyžka*, *orech* a pod., vypomáhajú deminutíva alebo slovné spojenia, napr. *pohár* – *pivný pohár* – *vínny pohár* – *pohárik*, *lyžica/lyžka* – *lyžička/lyžička* – *kávová lyžička*, *orech* – *vlašský orech* – *lieskový orech* – *muškátový orech*.

Adjektíva typu *dobry* (= veľký), *hruby* (= veľký), *veliký*, *malý*, *maličký* stretávame v prípadoch ako *dobrá hrst*, *dobry pohár*, *na tri dobré konce noža*, *hrubá smida chleba*, *veliká hrst*, *veliká začirající vareška*, *čo se na konec velikého nože vezme*, *malá hrstka*, *malá hrstečka*, *maličká hrstka*, *co se na jeden koniec vezme nožika malého*.

Niektoré lexikálne diferenciácie vyplývajú zo stretnutia českých a slovenských výrazov, resp. výrazov nárečových, napr.: *čisčička/sklenička/pohárik*, *kvapka/kropka/kropaj*, *prst/palec*, *veľký/hrubý/dobry* a pod.

Osobitnú pozornosť si zaslúži slovo *findža*, doložené u Heilla. Pochádza z perzského *pingan*, odkiaľ sa cez arabčinu dostalo do turečtiny. Z tureckého *fil-džan* miesto *findžan* preniklo pravdepodobne prostredníctvom rumunčiny do srbčiny, bulharčiny a poľštiny. Vo všetkých jazykoch si zachovalo svoj pôvodný

¹⁶ Kvintlík = 4 denáre alebo peniaze (Sedl., 1923, s. 156; porov. Blan., 1957, s. 69).

význam – šálka kávy (Brückner, 1957, s. 121 – 122). K Heillovi sa toto slovo dostalo najskôr cez poľštinu a svedčí o kultúrno–historických stykoch Oravy v minulosti.

Receptáre a im podobné diela liečiteľského charakteru prinášajú pomerne bohatý materiál na štúdium starej metrológie.

Názvy váhových jednotiek i obsahových mier sa väčšinou preberali, a to najmä z nemčiny a latinčiny. Časté hláskové varianty a slovotvorné prispôbovanie sa slovenčine poukazujú na proces ich udomáčovania sa v slovenskom prostredí. Pomenovania približných množstiev čerpajú predovšetkým z domáceho jazyka a poukazujú neraz na nárečovú príslušnosť autora alebo prepisovateľa.

Názvy starých mier a váh boli odsúdené k zániku zákonom z r. 1876. Mnohé z nich však dožívajú ešte dnes v nárečiach v reči najstaršej generácie, niektoré sa zachovali len v prenesenom význame alebo v ustálených spojeniach (Blanár, 1957, s. 69).

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenski, Česko–Latinsko–Nemecko–Uherský, 1. – 6. zv. Budae: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827. (Bern.).
- BLANÁR, Vincent: K zániku slov v ľudovej reči. In: Jazykovedné štúdie 2. Dialektológia. Red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1957, s. 68.
- BLANÁR, Vincent: Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961. 353 s.
- BRÜCKNER, Aleksander: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wieda powszechna 1957, s. 121 – 122.
- DÉCSY Gyula: Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert. Budapest: Akadémiai Kiadó 1956. 956 s.
- GEBAUER, Jan: Slovník staročeský 1. – 2. zv. Praha: Nákladem české grafické společnosti Unie 1903 – 1916. (Geb.).
- HÚŠČAVA, Alexander: Príspevok k dejinám vývinu mier na Slovensku. In: Historické štúdie 1. Red. A. Huščava. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1955, s. 188 – 201.
- JUNGMANN, Jozef: Slownjk Česko–německý 1. – 5. zv. Praha: We kněžecj arcibiskupské knihitiskárně, u Josefy wdowy Fetterlowé 1835 – 1839. (Jg.).
- KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miloslav: Slovenský slovník z literatury aj nářečí. (Slovensko–český diferenciální). Banská Bystrica: vlastným nákladem 1923. 1112 + 104 s.
- KOTT, František Štěpán: Česko–německý slovník zvláště gramaticko–fraseologický 1. – 5. zv. Praha: František Šimáček 1893.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství ČSAV 1957. 868 s. (Mchk.).
- MAJTÁNOVÁ, Marie: Názvy liečivých rastlín v oravskom lekárskom rukopise z roku 1760. In: Československý terminologický časopis, 1964, roč. 3, č. 4, s. 203 – 205.
- Ottův slovník naučný, 1. – 28. zv. Praha: Vydavatel a nakladatel J. Otto tiskem vlastní knihtiskárny 1888 – 1909. (Otto).
- PALKOVIČ, Juraj: Bohmisch–deutsch–lateinisches Wörterbuch 1. – 2. zv. Prag: Josepha Vetterl v. Wildenbrunn 1820 – 1821. (Palk.).

- PRAŽÁK, Josef M. – NOVOTNÝ, František – SEDLÁČEK, Josef: Latinsko–český slovník, Praha: Československá grafická unie A. S. 1936. 1348 s.
- Příruční slovník naučný 1. – 2. zv. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962 – 1963. (Přír.).
- SEDLÁČEK, August: Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách. Praha: Nákladem České akademie věd a umění 1923. 498 s.
- Slovník slovenského jazyka 1. – 4. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1964. (SSJ).
- SOUKUP, František: Cizojazyčný slovníček. Praha: Dělnické nakladatelství 1947. 387 s.

In: Československý terminologický časopis, 1965, roč. 4, č. 4, s. 235 – 243.

Prídavné meno *turecký* v staršej slovenskej botanickej terminológii

MARIE MAJTÁNOVÁ

Prídavné meno *turecký* bolo v slovenčine predpisovného obdobia oveľa frekventovanejšie ako dnes¹. Súviselo to s politickou situáciou Uhorska v 16. – 17. stor. a aj s tým, že sa hojnejšie používalo v prenesených významoch a v terminológii. Okrem toho jestvovali dve rovnako znejúce, ale svojím pôvodom aj významom odlišné slová, homonymá:

1. Prídavné meno *turecký* utvorené z názvu stredoslovenskej historickej stolicy *Turiec* (prv aj *Turec*) sa vyskytovalo najmä v staršom období predpisovnej slovenčiny (najviac dokladov je zo 16. stor.) a bolo príznačné pre severo–stredoslovenskú oblasť. Po druhej polovici 17. stor. sa už v písomných pamiatkach nevyskytuje. Na ilustráciu niekoľko dokladov: *panv isspanv stolycze Twreczke* L. ONDRAŠOVÁ 1548; *panv jsspanv stolice Twreczkej KRASŇANY* 1562; *wyczy ysspan wydieku Thureczkeho PRÍBOVCE* 1566; *vice isspan stolycze Thwreczkey* H. MIČINÁ 1570; *w Thureczkom widieku w Pribowczech* H. MIČINÁ 1570; *pana vice isspana widieka Tureckeho BLATNICA* 1618; *pana hlawného ysspana widieku Tureczkeho TURANY* 1633.²

2. Prídavné meno *turecký* odvodené od etnonyma *Turek* sa v slovenskom jazykovom materiáli z predpisovného obdobia vyskytuje mimoriadne často. Odráža skutočnosť, že Slovensko bolo od 16. stor. pomerne dlho bezprostredným susedom a južné kraje začas aj súčasťou rozpínavej tureckej veľkorieše a často bolo ohrozované a drancované tureckými nájazdmi.

Okrem bežných, dodnes známych a používaných spojení typu *turecký cisár*, *turecká hlava*, *turecká krajina*, *turecký list*, *turecká moc*, *turecký pán*, *turecké*

¹ Slovenský jazykový materiál zo 16.–18. stor. čerpám z kartotéky Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV pre Historický slovník slovenského jazyka.

² Slovenská podoba pomenovania turčianskej stolicy *Turiec/Turec* sa vyskytuje v časovom rozpätí 16. – 18. stor. – doklady sú iba v nepriamych pádoch. Ďalšie od slova *Turiec* odvodené prídavné meno *turčiansky* je podľa skúmaného materiálu doložené zo 16. stor. iba raz (z Bánoviec nad Bebravou); jeho dokladov pribúda od sklonku 17. stor., keď sa vyskytuje aj v pamiatkach z Turca a blízkeho okolia (Žilina, Liptov). V staršej slovenskej botanickej terminológii je prídavné meno *turčiansky* doložené iba raz: *Brassica napus*, *Streckerübe*, *Koscharübe*, *thurerer Rübe*, *édes répa*, *turčianska repa* – KrN 1795. Označuje sa tak kvaka *Brassica napus* var. *napobrassica* (L.) BCHB., ktorej pestovanie sa propagovalo v časoch osvietenstva.

panovanie, turecké panstvo, turecký posol, turecký rab, turecké rabovanie, turecká sila, turecké tyranstvo, turecká ukrutnosť, turecké väzenie, turecká viera, turecká vojna, turecká zem vyskytuje sa najmä na niekdajšom slovensko–tureckom pohraničí prídavné meno *turecký* v názvoch mnohých, dnes už takmer neznámych reálií, s ktorými náš ľud prichádzal bezprostredne do styku, napr. *turecký fáťol* (závoj), *turecká kamža*, *turecký kameň* (safír), *turecký strieborný kantár*, *turecká káva*, *turecký klobúk*, *turecký koberec*, *turecký koberec na stôl*, *turecké nite*, *turecká obliečka na vankúš*, *turecký pajš* (štit), *turecká panva na praženie*, *turecký paplón*, *turecká partéka* (tovar), *turecký hadvábny pás*, *turecký patelát* (druh jemného orientálneho plátna), *turecké plátno*, *turecký ručníček*, *turecký ručník*, *turecká sukňa*, *turecké šitie* (vyšívanie), *turecké šitie kvetisté*, *turecký závoj*, *turecké zlato* (na vyšívanie), *turecký zobon* (vojenský plášť) a i.

Veľmi často sa prídavné meno *turecký* využívalo aj v názvoch rastlín, napr. *turecký bôb*, *turecká bukva*, *turecký cesnak*, *turecký hrach*, *turecký hrebík*, *turecká káva*, *turecké lilium*, *turecký pepř*, *turecká pšenica*, *turecké rebarbarum*, *turecká režuča*, *turecké žito*.

V súčasnej slovenskej botanickej terminológii sa takéto názvy nevyskytujú, z dnešných nárečí poznanie iba niektoré, napr. *turecký hrebíček*, *turecký klinček*, *turecký kliniec*, *turecká pšenica*, *turecký rozmarín*, *turecká slivka*, *turecké žito*.³

V minulosti sa tak pomenúvali viaceré pôvodne cudzokrajné druhy rastlín, ktoré sa u nás v tom čase udomáčňovali, a to nielen druhy zo Stredomoria a Orientu, ale aj druhy z Ameriky. V ich historických latinských názvoch, ako aj v starších slovenských, resp. slovanských názvoch sa častejšie striedajú prídavné mená *turcicus*, *indicus*, t. j. *turecký*, *indický*, odrážajúce vtedajší názor, že Amerika je vlastne „Západná India“. Väčšina starších slovenských botanických názvov obsahujúcich prídavné meno *turecký* má paralely v staršej češtine, v staršej nemčine, v staršej maďarčine, v staršej poľštine, lebo ide o mená pôvodne neľudové, umelé, šíriace sa prostredníctvom herbárovej alebo záhradníckej literatúry:

turecký bôb (*phaseolus*, vel *phaseolus*: *turecký bôb* – *hrach*, *wlasky hrach*, *fizol* KS 1763). Ide o fazuľu *Phaseolus L.*, ktorá sa do Európy dostala z tropickej Ameriky a používala sa aj ako okrasná rastlina. Pomenovanie typu *turecký bôb* sa vyskytuje aj v staršej maďarčine *török bab* a v staršej poľštine *bób turecki*, odkiaľ sa pravdepodobne dostalo do slovenského slovníka kamaldulských mníchov.

turecký bôb (*smilax*: *turecky bob*, *strjkáč* KS 1763). Tento termín označuje juhoeurópsku rastlinu prestup bodľavý *Smilax aspera L.*, ktorá sa používala v lekárstve. Názov poznáme iba zo slovenčiny (v poľštine jestvuje sémanticky blízke pomenovanie *włoski bób*).⁴

³ Nárečový materiál čerpám z kartotéky dialektologického oddelenia JÚEŠ SAV. Za prístupné dĎakujem PhDr. I. Ripkovi, CSc., vedúcemu oddelenia.

⁴ V staršej latinskej terminológii sa názvom *Smilax* označuje *Smilax aspera L.* V 18. stor. lekár a botanik Mattioli zaviedol do odbornej literatúry termín *Smilax hortensis* pre fazuľu *Phaseolus L.* Pri identifikácii slovenského materiálu nie je preto možné vždy jednoznačne určiť, o akú rastlinu ide.

turecká bukva (*myrobalanum*: *bukwa turecká* KS 1763). Pravdepodobne ide o tzv. behenové oriešky, plody moringy arabskej (*Moringa arabica*), z ktorých ázijské národy odpradáva lisovali jedlý olej, používaný aj v lekárstve.

turecký cesnak (*ulpicum*: *weliky cesnek*, *turecký cesnek* KS 1763). V Kamaldulskom slovníku sa uvádza ešte slovenské synonymum *weliky cesnek* s ďalším latinským ekvivalentom *aphroscorodon*. Obidvom stredovekým latinským názvom zodpovedajú súčasné názvy *Allium ursinum* L. alebo *Allium vineale* L., t. j. *cesnak medvedí* a *cesnak poľný*. Tieto druhy sú však domáce a v staršom čase boli pomerne dobre známe, lebo sa používali pri liečení ľudí i dobytká. Pri názve *turecký cesnak* môže preto ísť o *Allium moly* L., t. j. stredomorský poddruh cesnaku medvedieho.

turecký hrach (*Phaseolus* – *török bab* – *Schminkbon* – *turecki hrach* LC 1707; *Smilax* – *török bab* – *turecky hrach* VT 1648; *dolichus*: *dalekost behu et turecky hrach* KS 1763). Bol to najčastejšie používaný názov pre fazuľu *Phaseolus* L. Jeho paralely nachádzame aj v staršej češtine – *turecký hrách* a poľštine – *groch turecki*.

turecký hrebíček, *turecký hrebík* (*Flos africanus*: *turecky hrebyček* OR 17. st; *Africanus flos* – *török szegfü* – *türkisch Neglein* – *turecki hrebik* LC 1707). Nazývali sa tak rôzne druhy obľúbenej okrasnej pôvodom severoamerickej rastliny aksamietnice *Tagetes* L. Podobne aj v staršej poľštine *gózdzik turecki*, *turek*. V súčasných slovenských nárečiach *turecký hrebíček* (Bratislava–vidiek, Myjava, Topoľčany), *turecký klinec* (Martin, Novohrad), *turecký klinček* (B. Bystrica).

turecká káva (*Phasioli turcici*: *Kawa turečka* PR 18. st). Ojedinelý názov vzťahujúci sa na fazuľu *Phaseolus* L. je doložený iba zo slovenčiny z populárneho rukopisu záhradníckeho charakteru z 18. stor. Širší kontext ukazuje, že ide o popínavý druh fazule. Názov *turecká káva* bol motivovaný podobnosťou plodov fazule a kávových zrn.

turecké lilium (*tulipa*: *tulipán*, *turecké lilium* KS 1763). Termín označuje obľúbené, pôvodne východoeurópske okrasné rastliny vypestované v mnohých krížencoch a v botanickej terminológii zhrnuté pod názov tulipán Gesnerov *Tulipa gesneriana* L. V staršej češtine sa používal názov *turecké lilium*, v staršej poľštine ojedinele *lilia turecka*.

turecký pepř (*Capsici seu Piper rubrum*, *Török bors*, *Türkischer Pfeffer*; *turecký pepř* TT 1745; *turecký pepř* PL 1787; *Capsicum annuum*, *spanischer Pfeffer*; *čerwene korenj*, *turecky pepř* KrN 1795; *pepir indicky ginak tureckj* SJ 18. st). Plody tejto pôvodne juhoamerickej papriky ročnej *Capsicum annuum* L. sa používajú predovšetkým ako korenina. Pomenovanie typu *turecký pepř*, kalkované z lat. *Piper turcicum*, sa vyskytovali aj v iných európskych jazykoch, napr. v češtine *turecký pepř*, v poľštine *pieprz turecki*, v srbčine a chorváčtine *turski popr*, v ukrajinčine *tureckij perec*. Iné staršie latinské názvy ako *Piper peruvianum*, *Siliquastrum peruvianum*, *Piper brasiliensis*, *Capsicum brasilianum*, *Piper indicum*, *Cardamonum arabicum*, *Piper hispanicum* poukazujú na pôvodnú domovinu, príp. na cesty prevzatia tejto rastliny.⁵

⁵ Sémanticky blízke pomenovanie *turecké korení*, doložené v Bernolákovom Slowári, sa vzťahuje na ľuľok paprikovitý *Solanum pseudocapsicum* L.

turecká pšenica (*turecká aneb indická pšenice, frumentum indi, indisch Korn* SJ 18. st). Ojedinelý doklad z pamiatky, ktorá sa opiera o české názvy z Mattioliho herbára, sa vzťahuje na kukuricu siatu *Zea mays L.* Porov, *turecké žito*.

turecké reubarbarum (*tureczke reubarbarum* HL 17. st). Názov je doložený bez bližšieho určenia ako horší druh rebarbory. Pravdepodobne ide o rebarboru pontickú *Rheum rhaponticum L.*, ktorá sa k nám dovážala z východnej Európy, najmä z povodia Volgy. Používala sa v lekárstve i pri čarodejnických praktikách, ale nebola taká obľúbená ako „pravá“ rebarbora, t. j. rebarbora vlnitá *Rheum undulatum L.* Pomenovanie *turecké reubarbarum* poznáme iba zo slovenčiny.

turecká režuha (*draba: režuha turecká; drymophonon, režuha turecká* KS 1763). Pomenovanie sa vzťahuje na dodnes obľúbenú okrasnú rastlinu kapucínku väčšiu *Tropaeolum majus L.*, ktorú v staršej češtine nazývali *řeřicha turecká*, v lužickej srbčine *turkowske kraski*. Jej domovinou bola pôvodne Južná Amerika, na čo poukazujú staršie poľské názvy *režuha peruviańska, režuha indyjska*, ako aj latinské pomenovania *Nasturtium indicum* a *Arabis*.

turecké žito (*melica: turecké žito; milium indicum: turecké žito* KS 1763). Uvedeným latinským ekvivalentom zodpovedá dnešné pomenovanie cirok obyčajný *Sorghum vulgare*. Je to dnes už u nás nepoužívaná obilnina, ktorej domovina bola v tropickej Afrike. V stredoveku sa jej známosť šírila z východného Stredomoria najmä cez Španielsko, kde ju pestovali Arabi. Pomenovanie *turecké žito* poznáme iba zo slovenčiny.

turecké žito (*tureczke žito* RUMANOVÁ 1763, okr. Nitra; *Zea mays, török-búza, kukoritza, türkischer Weizen, turecké žito, kukurica* PC 1793). Je to kukurica siata *Zea mays L.*, pôvodne juhoamerická obilnina, ktorej pestovanie sa v teplejších európskych krajinách rýchlo šírilo. Názvy nadväzujúce na latinské pomenovanie *Frumentum turcicum*, t. j. *turecké obilie*, nachádzame v starších obdobiach v rôznych európskych jazykoch, napr. čes. *turecké žito, turecká pšenice, turkyně*, poľ. *pszenica turecka*, lužickosrbské *turkowska pšenca, turkowska pšenica*, lit. *turakiškije kviečiai, turkiniai kvietiai, turkiškije kviečiai*, nem. *türkischer Weizen, Türkischkorn, Türkenkorn*. V súčasných slovenských nárečiach sú popri názve *turecké žito* (Senica, Skalica, Myjava, Trnava) aj jednoslovné názvy typu *turešina, turošina, turkyňa* (porov. Vážný, 1924, s. 14, 73–74).

Záverom možno zhrnúť: V slovenčine predpisovného obdobia jestvovali dve rovnako znejúce, ale svojím pôvodom aj významom odlišné prídavné mená *turecký* – *turecký*. Prvé z nich, utvorené od mena stredoslovenskej stolice *Turiec/Turec*, bolo časovo a možno aj lokálne ohraničené. Druhé, odvodené od známeho etnonyma *Turek*, bolo oveľa frekventovanejšie, čo súviselo s politickou situáciou Uhorska, resp. Slovenska v 16. a 17. stor. Osobitnú úlohu zohralo v staršej slovenskej botanickej terminológii, kde slúžilo ako druhové označenie viacerých cudzokrajných, v tom čase na Slovensku sa udomácňujúcich druhov rastlín. Niektoré z týchto názvov zľudoveli a ako súčasť ľudového botanického názvoslovía sa používajú dodnes.

Literatúra

PANKL, Matthaeus: Compendium oeconomiae ruralis. Bratislava: J. M. Landerer 1793. Slovníček 21 s. (Autorom slovníčka je A. Bernolák).

VÁŽNÝ, Václav: Príspevky k slovenskému dialektickému slovníku. In: Sborník Matice slovenskej. 2. zv. Red. J. Vlček. Turč. Sv. Martin: nákladom Matice slovenskej 1924, s. 14, 73 – 74.

In: Slovenská reč, 1979, roč. 44, č. 1, s. 82 – 87.

Slová kúpeľ, lázeň a teplice v staršej slovenčine

MARIE MAJTÁNOVÁ

O. Je všeobecne známe, že prvé ľudské organizácie vo forme osídlenia vznikli na našom území na miestach, kde sa nachádzali termálne a minerálne vody. Takisto je známe, že človek už v staršej dobe kamennej poznal priaznivý vplyv vody na ochladzovanie zapálených miest na tele a na vymývanie rán. Poznal aj účinok niektorých minerálnych a termálnych prameňov. (Čelko, 1984, s. 38).

V období raného feudalizmu už samotné prostredie, v ktorom žili obyvatelia miest aj vidieka, vyžadovalo dodržiavanie osobnej hygieny.

Na vidieku telesnú očistu umožňovali väčšinou prírodné zdroje – rieky, potoky, jarky, rybníky a jazerá. Zložitejšia situácia nastávala v mestách. Umývacie zariadenie bolo v domoch a v remeselníckych dielňach iba veľmi skromné. Na dôkladnejšie očistenie tela preto slúžili verejné kúpele, ktorých zriaďovanie súviselo s pradávnyim obyčajom Slovanov budovať akési parné kúpele na spôsob sauny ako aj s hygienickými nárokmi kolonistov. V mestskom prostredí preto dochádzalo k zriaďovaniu verejných hygienických kúpeľov zvyčajne veľmi skoro po založení mesta. (Vojtová, 1970, s. 70 – 71).

V Bratislave sa spomína hygienický kúpeľ r. 1309. Nie je síce bližšie známe, kde vtedy tento kúpeľ stál, ale údaj, že bol v susedstve kamenného domu, ktorý dalo mesto do používania reholi sv. Antona, by nasvedčoval, že bol v meste, alebo na špitálskom predmestí, neďaleko špitála, ktorý do tých čias spravovala spomínaná rehoľa. O existencii kúpeľa v Bratislave sa dozvedáme i zo správy z polovice 14. stor., podľa ktorej richtár Jakub dal zbúrať kúpeľ v blízkosti brány sv. Vavrinca. Richtár bol povinný nahradiť vzniknutú škodu. Mestská rada povolila Jánovi, Jakobovmu synovi, postaviť na tom istom mieste nový kúpeľ. Neskôr boli v Bratislave známe i ďalšie kúpele, horný kúpeľ na Baštovej ulici neďaleko kláštora klarisiek a dolný kúpeľ pri Rybnej bráne. Osobitný kúpeľ dalo mesto postaviť v r. 1410 pre kráľa Žigmunda Luxemburského z príležitosti jeho návštevy v meste. (Bokesová-Uherová, 1973, s. 61–62).

Od 14. stor. možno sledovať rozvoj kúpeľníctva taktiež vo viacerých iných mestách na Slovensku. Podobne ako v Bratislave bolo aj v Košiciach v 15. stor. niekoľko kúpeľov, ako dosvedčujú aj záznamy v účtovných knihách mesta Košíc. V Prešove sa mesto postaralo v polovici 15. stor. o výstavbu kúpeľa, a tak

ako v bratislavských a košických kúpeľoch zamestnávalo kúpeľníkov, ktorí poskytovali návštevníkom zvyčajné služby. Mestský kúpeľ bol už koncom 14. stor. v Trnave (záznam z r. 1394–95), v Banskej Bystrici (r. 1392) i v Banskej Štiavnici (r. 1373). Pomerne značnú starostlivosť venovala mestskému kúpeľu od prvej polovice 15. stor. i Kremnica. Na výstavbu a údržbu kúpeľa a na privod potrebnej vody venovalo mesto Bardejov sústavne od začiatku 15. stor. pomerne značný príspevok zo svojej mestskej pokladnice a zabezpečovalo i službu kúpeľníkov. Taktiež niektorí zámožní mešťania, alebo cirkevní hodnostári podporovali rozvoj kúpeľníctva v mestách a venovali verejným hygienickým kúpeľom pozemky alebo domy. Tak Žigmund, biskup v Pätkostolí, poskytol na začiatku 16. stor. pozemok pre kúpele v Banskej Bystrici. V Levoči viedli hygienický kúpeľ mnísi kartuziánskej rehole už v 15. stor. V 16. a 17. stor. boli kúpele už aj v mnohých ďalších mestách (Bokesová-Uherová, 1973, s. 62 – 63).

Zakladanie a udržiavanie kúpeľov bolo pomerne drahé a presahovalo zväčša finančné možnosti jednotlivca. Mestá ich preto obvykle zakladali na svoj náklad a starali sa aj o ich udržiavanie. Stávalo sa však, že mesto dalo kúpele do prenájmu a tak malo z nich určitý zisk, kým starostlivosť o udržiavanie a prevádzku prešla na podnikateľa, nájomcu, ktorý ťažil istú časť z ich výnosu. Kúpele sa zakladali v blízkosti mestských hradieb i z praktických príčin, pretože použitá voda sa odvádzala osobitným potrubím, zväčša dreveným, do hradobnej priekopy. Voda sa pre kúpele čerpala zo studní, odkiaľ sa mechanicky privádzala do kotla, kde sa ohrievala a potom sa ďalej rozvádzala potrubím do kadi, prípadne sa nalievala do nich nádobami. Používal sa už aj parný kúpeľ (Bokesová-Uherová, 1973, s. 61 – 62).

Premávka vo verejných hygienických kúpeľoch prebiehala vo forme kúpania sa v kadi alebo potenia sa v pare. O pohodlie návštevníkov sa starali kúpeľní majstri (kúpeľníci, lazobníci, tepličiari, barbieri a pod.).

Stanovy, ktoré im vypracovali jednotlivé mestá, presne určovali, aké úkony majú ovládať a vykonávať a aké nástroje majú pri tom používať. Išlo predovšetkým o masáže, ošetrovanie alebo odstránenie kozmetických chýb a nedostatkov, o ošetrovanie daktorých kožných chorôb, ktoré bývali častým následkom niektorých pracovných procesov, najmä u remeselníkov a robotníkov, ktorí spracúvali kovy. Kúpeľní majstri robievali aj niektoré chirurgické zásahy, najmä púšťanie krvi, operácie kameňov, stavenie baniek a pod. (Bokesová-Uherová, 1973, s. 63; Vojtová, 1970, s. 71).

Až do 16. stor. kúpele spoločne používali muži i ženy. V kúpeľoch sa podávalo i občerstvenie, najmä víno, a tak často dochádzalo k bujným zábavám, že časom vyvolalo potrebu zaviesť oddelené kúpanie. Riešilo sa to rôznymi spôsobmi, rozdelením kúpeľa priehradkami alebo sa určili daktoré dni v týždni len pre ženy, iné len pre mužov. Pravidelne vyhľadávať kúpeľ patrilo k dobrým mravom v meštianskych i remeselníckych kruhoch (Bokesová-Uherová, 1973, s. 62).

Ako dokazujú cechové poriadky viacerých cechov, pravidelná návšteva kúpeľov bola zmluvne zaistená aj tovarišom a učňom.

V 16. stor. sa ako prírodné liečebné zdroje vo väčšej miere začali využívať termálne vody, najmä na území Piešťan, Trenčianskych Teplíc, Bojníc, Turčianskych Teplíc a Vyhieň. Začiatkom 17. stor. už jestvovali kúpele aj v Rajeckých Tepliciach. O viacerých z nich však máme historické správy, že ich využívali aj včasnšie. Napr. v prameňoch dnešných Turčianskych Teplíc sa začiatkom 15. stor. liečil kráľ Žigmund Luxemburský, vyhnianske termálne vody používali už r. 1497 baníci a teplé pramene v Sklených Tepliciach využívali pri práci v taviacich peciach na zhutňovanie štiavnického striebra (VSO, 1977).

O povahe a vlastnostiach liečivých termálnych prameňov chýbali hlbšie vedomosti. Zo skúsenosti poznal ľud iba ich podaktoré najmarkantnejšie fyzikálne vlastnosti. Rozoznával napr. ich teplotu, ktorá bola pri jednotlivých žriedlach rôzna, hustotou vody, zafarbenie, vôňu a pri studených minerálnych prameňoch, ktoré spočiatku neslúžili na kúpeľnú liečbu, ale používali sa iba na pitnú kúru, taktiež ich chuť. Podľa chuti sa potom rozoznávali medokýše, kyselky, železité, slané i sírnaté pramene. Poznatky o liečivých účinkoch, o liečivom pôsobení pri určitom druhu choroby neboli presne známe a iba po troche sa získavali po dlhoročných skúsenostiach.

Voda zo studených liečivých prameňov sa čerpala priamo zo žriedla do nádob a ľudia ju používali hneď na mieste alebo si ju odnášali do svojich domovov. No používanie vody z termálnych prameňov bolo o niečo zložitejšie. Na kúpanie slúžilo prevažne jazierko, ktoré sa vytvorilo pri pramenisku. Ak bola voda v jazierku príliš horúca, napr. pri piešťanských termálnych zdrojoch, prilievali ľudia do jamy určenej na kúpanie studenú vodu. V Piešťanoch ju čerpali z blízkeho vedľajšieho ramena Váhu.

Ťažkosti vznikali nielen so samým kúpaním, ale ešte vo väčšej miere s ubytovaním návštevníkov. Takmer až do druhej polovice 18. stor. chýbali pri liečivých prameňoch na Slovensku a pri termálnych žriedlach stavby, do ktorých by sa boli mohli kúpeľní hostia počas svojej liečby, alebo kúry uchýliť. Väčšinou bývali pod šírým nebom v šiatroch alebo v primitívnych búdach. Zámožnejší návštevníci a šľachtici sa ubytovali zvyčajne v neďalekých hostincoch a ku prameňom prichádzali vo svojich kočoch. O kúpeľnej liečbe sa totiž už aj v tom čase vedelo, že ak má mať účinok, musí sa istý čas, najmenej niekoľko týždňov opakovať.

Termálne pramene i studené liečivé vody na Slovensku sa začali vyhľadávať a cieľavedome využívať na kúpeľnú liečbu a pitnú kúru v 16. a 17. stor. Vtedy už aj daktorí vlastníci zväčša feudálni páni, na panstvách ktorých boli pramene, začali prejavovať záujem o ich lepšie sprístupnenie. Mesto Kremnica, ktoré vlastnilo Štubnianske (teraz Turčianske) Teplice, ustanovilo napríklad už koncom 16. stor. pre potreby kúpeľných hostí osobitného kúpeľníka, neskoršie i ránhojiča (Bokesová-Uherová, 1973, s. 63 – 64).

Najvýstižnejšie svedectvo o narastajúcom zaujme o liečivé pramene na Slovensku aj o spôsobe ich spoznávania podáva balneografická literatúra zo 16. a 17. stor. (J. Wernher: *De admirandis Hungariae aquis Hypomnematum* 1549; T. Jordan: *De aquis medicatis Moraviae commentariolus* 1586; A. Trajan: *Saluberri-*

mae Pistinensis Thermae ad fluvium Vagum 1642; J. Petrycy: O wodach v Drubachu y Léczkowej 1635; M. Sentiványi: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscelanea 1689).

V nasledujúcich storočiach balneologický záujem neprestajne rástol a rástol aj počet odbornej balneologickej literatúry. R. 1763 vydala Mária Terézia kráľovské nariadenie o súpise všetkých prírodných liečivých zdrojov v Uhorsku a o ich podrobnejšom skúmaní. Na plnení tohto nariadenia sa podieľali najvýznamnejší lekári a lekárnici jednotlivých stolíc.

Prevažne od druhej polovice 18. stor. majitelia kúpeľov – zemepáni, ako napríklad v Bojniciach Pálffyovci, alebo Illésházyovci v Turčianskych Tepliciach, prípadne aj mestá, ako Kremnica, ktorá vlastnila kúpele Štubnianske Teplice, alebo komorgrófsky úrad v Banskej Štiavnici, ktorému patrili kúpele Sklené Teplice – začali sa starať o lepšie sprístupnenie liečivých vôd pre návštevníkov. Pri prameňoch sa budovalo zväčša niekoľko bazénov, ktoré boli potom sprístupnené jednotlivým skupinám hostí podľa stavovských rozdielov. Podľa tohto rozlišovania dostali potom bazény aj osobitné názvy, ako šľachtický alebo panský kúpeľ, meštiansky, sedliacky, ba dokonca býval aj žobrácky a cigánsky kúpeľ. Za používanie kúpeľov sa platili poplatky vo výške od dvoch do dvanástich grajciarov. Postupne sa pri kúpeľoch budovali pre hostí aj ubytovacie hostince (Bokesová-Uherová, 1973, s. 155 – 156). Napokon v ostatných desaťročiach 19. stor. vznikli na Slovensku popri vodoliečebných aj prvé klimatické kúpele v Starom Smokovci.

Ako z uvedeného vidieť, vodné kúpele jestvovali v podstate dvojaké, hygienické a liečebné. Etnografia a historická jazykoveda svedčí navyše aj o kúpaní ako obradnom očistení tela pred určitými sviatkami (Machek, 1968, s. 285). Na označení týchto troch realít sa v jazyku našich predkov používali tri odlišné slová: *kúpeľ* (resp. *kúpele*), *lázně* (alebo *lázeň*) a *teplica* (príp. *tepličky*).

1. Najšpecifikovanejší bol výraz *teplica*. Pôvodne sa tak označoval teplý minerálny prameň (po latinsky *aqua calida*) ako aj potok s teplou vodou.

Ako *aqua calida* sa spomínajú napr. alkalicko–zemité pramene neskorších Turčianskych Teplíc už r. 1281, kým osada s názvom *Thopolcha* r. 1351, *Teplicha* r. 1399. Podobne pramene neskorších Trenčianskych Teplíc sa ako *aqua calida* pomenúvali už r. 1379, obec až r. 1598.

Pri termálnych prameňoch sa pomerne skoro vyvíjali osady. Tak r. 1113 sa spomínajú Bojnice ako obec s trhom a teplými prameňmi (VSO, 1. zv., s. 178). Toho istého roku je zaznačená obec Koplotovce, v chotári ktorej neskôr vznikla obec Tepličky.

Slovenské pomenovanie termálneho prameňa *teplica*, množné č. *teplice*, popr. *tepličky* alebo *teplá* (= voda) sa uchovalo v názvoch viacerých osád. Tak z r. 1243 je doložená *Teplucha* (dnes Kunova Teplica), r. 1258 *Thapolcha* (Gemerské Teplice), 1264 *Tepla* (Liptovská Teplá), 1267 *Toplucha* (Teplička nad Váhom), 1280 *Toplica*, 1294 *Thoplica* (Spišská Teplica), 1300 *Thopla* (Liptovská Teplá), 1318 *Thoploca*, *Thoplocha* (Kunova Teplica), 1320 *Topolcha* (Gemerské Teplice),

1328 *Toplica* (Teplička), 1332 *Toplisa* (Teplička nad Váhom), 1336 *Thoplich*a (Gemerské Teplice), 1336 *Thopolche* (Kunova Teplica), 1337 *Thoplucha* (Gemerské Teplice), 1340 *Topliche* (Sklené Teplice), 1343 *Thapolcha* (Gemerské Teplice), 1351 *Tepla* (Považská Teplá), 1351 *Thopolcha* (Turčianske Teplice), 1355 *Topla* (Trenčianska Teplá), 1376 *Tapolcha* (Rajecké Teplice), 1386 *Theplicza* (Sklené Teplice), 1398 *Toplica* (Spišská Teplica), 1399 *Tepliche* (Turčianske Teplice), 1402 *Topplicha* (osada Tepličky pri Krnišove), 1410 *Thopla* (Liptovská Teplá), 1423 *Tapilczan* a 1427 *Thapolchan* (Tepličany, dnes miestna časť obce Družstevná pri Hornáde), 1438 *Teplicza* (Teplička n. Váhom), 1439 *Tepla* (Považská Teplá), 1496 *Teplycza* (Rajecké Teplice).

Zo súvislých slovenských textov zo 16. stor. možno doložiť, že slovo *teplica/teplice* sa používalo vo významoch:

1. teplý minerálny prameň: *czo sa doticze pana Jana Rewaga, gest nikolik dni w tepliczy a gest welmi nemoczem a wdiczky lessy w tich tepliczych, czo sa pre(d) domem a pani gehu gednu tehlu hrege a druhu klade proti srczy a ohen kladu tepliczow y wo dne y w noci* D. ŠTUBŇA 1569; *pakli bi se pritretilo a našli bi sa teplice* K. N. MESTO 1690.

2. liečebné zariadenie, kúpele s teplým prameňom (po latinsky *thermae*), príp. mestské verejné kúpele s ohrievanou vodou: *prosil gest mne Jan barwier, kery prwe niekoľik rokov w dome wassem tepliczkem messkany mel, abich se wedle neho przimlowil, že by ste gehu do domu wasseho w tepliczych zase raczili prigeiti. Ponewass pak ya teho sem swedomy y giny pani zemany, že se on wzdy dobre zachowal, teplicze take czistotne drzel, zato welice prosym, že by ste gehu raczilj prieznwe do prerczenego domu wassieho tepliczkeho prigati, kdess on chce swym remeslom gednemu kaydemu werne posluhowatj a teplicze czistotne drzetj* NECPALY 1565; (nepriateľ nedobyl) *zamek hornj a horne mesto od teplic počawsi* RUŽOMBEROK 1602; (evidujú sa) *na tepliciach v dome sstoky welike, stoly sprosté, stuol okruhly, postelu* LIETAVA 1612; *nedaleko zámku jsu teplice z krčmu, w ktorej ustavične pána welkomožneho widno a pivo dawa se. Pri teplicích týchto jest i špital, w kteremžto osob deset zostáva* BOJNICE 1614; *w kupeloch a w teplicach nečistota se wimjwa* KoB 1666; *w tepliczach kedikolwek s kupela windex, teplu ruku s tu mastju mastj a tak namastenu do tepleg ssati okrutj* RN 17. – 18. st; *kdi pak fatens (svedkyňa) do tyeplicz issla a barbierom (kúpeľným majstrom) sa radila, čuo bi treba bolo robityi, odpowedyel barbier, že ge dokazano (počarené) a on spomoczi nyemuože* KRUPINA 1772.

Bernolákov Slovník, ktorého úlohou bolo kodifikovať slovnú zásobu prvého slovenského spisovného jazyka (berňolákovčiny) udáva slovo *teplice* s latinským ekvivalentom *thermae* a *belneum*, nemeckým *warme Bäder*, českým *wari*. Pozná aj odvodené výrazy *tepličkár*, *tepličírka* a *tepličárstvj* (Bernolák, 1825, s. 3 299). V súčasnej slovenčine sa v apelatívnej slovnej zásobe výraz *teplica* špecifikoval vo význame „prameň s teplou vodou“, minerálny prameň (SSJ, 4. zv., s. 513), v propriálnej slovnej zásobe sa využil pri pomenúvaní obcí (prevažne kúpeľných) s teplou minerálnou vodou, ako sú napr. *Kunova Teplica*, *Spišská Teplica*, *Ge-*

merské Teplice, Rajecké Teplice, Sklené Teplice, Trenčianske Teplice, Turčianske Teplice, Teplička n. Váhom, Tepličky atď.

2. Miesto, kde sa starí Slovania umývali vodou, nazývalo sa v starej slovančine *lázeň* (*lazny, lazňa, laznja*) (Machek, 1968, s. 322). Pred kodifikovaním spisovnej slovenčiny sa tak u nás nazývali obyčajné verejné mestské kúpele: *pozawssy od domu Baltizgere Kramarze až do potoka wedle lazne* P. BYSTRICA 1506; *ktery tovaryss gospodar bude, tehdy jinim tovarissom ma bity poslusnim a ma take vinen jinym tovaryssom prisluhovaty y take v lazny* TRNAVA 1566: (ja) *sem venek stratila, když sme byli v lázni* ASL 1603 – 04; (majstri sú povinní) *gednemu každemu tovarišovy geden zlaty každý na tiden po dvouh grošych uher-ských platiti a v dvouh tidnech gedenkrat v pondelok z ginymy do lasne pustiti ma* HLOHOVEC 1613; (pani poslala slúžku) *do lazny pre barbiera* KRUPINA 1643; *borbely* (barbier) *Sigmond mnoho gus winaložil na tu laznu* KRUPINA 1690; *timito slowy mluwice barbierowj w tegze meskeg laznj zustawagicimu* L. MIKULÁŠ 1690; (predával) *grunt wedle lazne obecne* ŽILINA 1697.

V prenesenom zmysle slovom *lazňa* označovalo aj vlastné kúpanie sa ako aj vodu alebo inú tekutinu, slúžiaca na kúpanie, dezinfekciu alebo liečenie: *každý hospodár ma* (lazobníkovi) *od lazny platity po gednom kralowszkom* P. BYSTRICA 1506; (podražec) *kroty y bolesti nožny, w octe waryty a potyraty w lazny* HL 17. st; (chorý má) *oman v wine pyty a v lazny potity sa* HL 17. st; (chorého koňa) *uwed do tepla lazne* RG 18. st.

Latinsko–slovenský slovník mníchov kamaldulov uvádza výrazy *hypocaustum*: *teplý dóm, w kterem gest kupel, lázen; lavacrum*: *lázeň, umywadlo; sudatorium*: *potný kúpeľ, lázeň; thermulae*: *teplé vodičky, teplički, lazňjčki; balneum*: *láznový dóm, lázeň* KS 1763, jezuitský slovník výraz *balneum*: *lazne*, t. j. miesto s prírodnými liečivými prameňmi, čiže kúpele GR 1771.

Vo význame mestské verejné kúpele sa používali ešte aj výrazy *lazobný dom, lazobná izba, lazobňa, lazobnica* alebo *lázenka*, napr. *w lazence pec medená* BYTČA 1625; *v Lipči jest dum lazebný* S. EUPČA 1625; (pri požari) *zhorelo wsudy y z lazobnu swetnjcy* s. l. 1702; *tepidarium*: *lazebna gizba, lazebnica, kúpeľné mjsto; alipterum*: *lazebna, mástyrna* KS 1763. Bernolák pozná slovo *lázeň* vo významoch *woda kúpeľná* a *dom kúpeľní* a hodnotí ho – nie celkom oprávnenne – ako aj odvodené slová *lazební, lazebník, lazebnice a lazebnictwj* ako výrazy české (Bernolák, 1825, s. 1 191). V slovnej zásobe súčasnej slovenčiny sa už tieto slová nevyskytujú (SSJ, 1. zv., 1960).

Stalo sa tradíciou, že slovo *lázeň* sa v slovenčine pokladá za cudzí, neslovenský element (porov. napr. aj Ondruš, 1971, s. 18) a tieto názory sa neraz opierajú o tvrdenie, že to tak bolo aj v minulosti, ako svojou charakteristikou vystihol už aj Bernolák.

Nazdávame sa, že takýto názor treba trochu skorigovať.

Š. Ondruš spája „česko–poľské“ slová *lazny, lazňa* s celoslovenským výrazom *lazb* „miesto po zrubaných stromoch v hore“, pričom sa opiera aj o ďalšie dve dvojice slovenských sémanticko–morfematických responzií *bán* „rúbanis-

ko“: *baňa* „kúpeľ“, *mýtina* „rúbanisko“: *myti* „umývať, kúpeľ“. (Ondruš, 1971, s. 18). Vo všetkých troch uvedených prípadoch ide o starobylé domáce dvojice, ktoré majú ten istý jazykový koreň.

Naproti Ondrušovmu tvrdeniu, že v prípade *lazny/lazňa* ide o „česko-poľské“ slovo, dokladá V. Machek toto slovo aj z obidvoch jazykov Lužických Srbov a ďalej aj z ukrajinčiny a bieloruštiny (Machek, 1968, s. 322). Dalo by sa preto skôr povedať, že ide o slovo príznačné pre severnú časť slovanských jazykov, medzi ktoré treba rátať aj slovenčinu.

Že to tak v minulosti aj bolo, dokazujú slovenské jazykové pamiatky z predkodifikačného obdobia, keď sa slovo *lazňa/lázeň* vyskytovalo a vytvorilo aj celé hniezdo odvodených slov: *lazobný, lážňový, lázenský, lazobník, lazobnica, lazovník, lazobnícky, lazovníctvo*. Využívalo sa však, ako ukazujú historické doklady, na označenie verejných hygienických kúpeľov. Tie boli typické pre obdobie, keď mestské domy ešte neboli vybavené dostatočným hygienickým zariadením. Postupom času, ako nároky na hygienu rástli a individuálnych hygienických zariadení pribúdalo, verejné mestské kúpele strácali svoje opodstatnenie a rušili sa. S ich ústupom ustupovalo zo slovnej zásoby aj ich pomenovanie. Na sklonku 18. stor. bolo už slovo *lážňa/lázeň* na okraji vtedajšej slovnej zásoby, a preto ho Bernolák nezačlenil do slovného fondu ním kodifikovaného novodobého spisovného slovenského jazyka.

Širšie slovanské súvislosti skúmaného slova ako aj historické (predkodifikačné) slovenské jazykové pamiatky a najmä typická slovenská hlásková stránka (podoba *lazňa* a podoby s o typu *lazobný, lazobník*) však dokazujú neopodstatnenosť tvrdenia, že ide o výraz slovenskému jazyku cudzí.

3. Slová *kúpeľ, kúpele* súvisia s praslovanským slovesom *kúpať sa*, ktorým starí Slovania pôvodne rozumeli nie obyčajné umývanie sa ponorením do vody, ale rituálne odčistenie tela pred určitými sviatkami. Tomu nasvedčuje aj výraz *kupadlo*, ktorým sa pôvodne označovalo miesto určené na takéto rituálne očisťovanie. Neskôr sa názov preniesol na celé pohanské slávnosti letného slnovratu, ktorých súčasťou bolo aj spoločné kúpanie (Machek, 1968, s. 307).

V slovenčine predkodifikovaného obdobia sa slovom *kúpeľ* označovalo

1. kúpanie: *wezmi wreco jedno slezu (:Malva:), bilini y s korenim, zwar wodu na kotle a kupay sa w tom; ten kupel obmečuje zatwrdlu a zacpanu matku RN 17. – 18. st; rad na suchy kupel sporadany TRENČÍN 1720; lavatio: umjwanj, kupanj, kupel KS 1763; pet penezi dost bi bilo s ujma kupel zaplatiti VP 1764; prečo si ma w prwej kúpeli nezalal SJ 18. st.*

2. voda alebo iná tekutina určená na kúpanie: *detem proti skrkawkam war pelynek a rdesen a tym bricho w kupeli okolo pupka obkladay MC 16. – 17. st; wudce benadskeho tak rozmazane a v roskossy žjwa byla, že y z wodu obecnu umywati se nechtela, ale služebnicý gegj rosu nebesku museli zbirati a z neg kupel pripraviti SK 1697; dobre gest take kupel ze zelin užiwati RTA 17. st; dostal on gedneho, kterj gemu radył, aby sj dal sprawit kupel z krwi maljch dytek a teg tepleg krwj abi sa kúpál CP 1757; instructio novi balnei: priprava nowého kúpe-*

la, láznj; hypocaustum: teplý dům, v kterem gest kúpel, lázen KS 1763; (žena) po wiparenj pak sobe lehla y spala a když se prebudila, y ten kupel mezi tim prestidnul PUKANEC 1787; wessel do kúpela, aby swe telo obmyl MC 1795; podle obicage ditatko do kúpele wlozeno bilo na medenicj Káz 18. st; kupel s tichto zelin wssetyk studene nemoci kuruge PR 18. st.

3. obyčajne v pluráli budova, miestnosť alebo miesto na kúpanie, prípadne liečenie: w kupeloch a w tepliciach nečistota se wimjwa KoB 1666; tak weliki gest smijch, tak welike burenij gako w kupelijch, gako na rinku, když wssyckny kričij a burij se SK 1697; okolo kupela pawlacze I; dwere do kupela TRENČÍN 1713; nedaleko od sw. Wycencya gsu kúpele; (mesto) hyrečne od kupeluw naproti rozličným nemocem KrP 1760; wistawené k pryležitosti kúpele PT 1778; hypocaustum: kupely ML 1779; kupel a krčma na hore sw. Ladislawa mestu pressowskemu prisluha; kupel a hiže pre hostoh PREŠOV 1784; čo najwíc (mohamedáni) milujú, jsú ponajprw kúpele. Títo wždy bívajú plné, neb verá, že skrz časté t'ela umívání i duša od hrichuw bíwa očisťená, ráno ženské, po poledni chlapské osoby toto číhá BR 1785; pri každé mossj se lazně aleb kúpele nalezagi StN 1786.

V tých istých významoch pozná slovo *kúpel'* aj Bernolákov Slowár (s. 1131 – 1132). V dnešnej slovenčine sa dôsledne rozlišujú slová *kúpel'* a *kúpele*. *Kúpel'* sa používa vo významoch: 1. ponorenie tela do vody alebo do pary, kúpanie, umývanie; 2. voda alebo iná tekutina pripravená na kúpanie a slovo *kúpele* vo význame liečivý prameň, pri ktorom sú zriadené ozdravovne (SSJ, 1. zv., s. 792).

Záverom možno povedať, že v slovenčine predkodifikačného obdobia najširší obsah zo skúmaných výrazov mali slová *kúpel'*, resp. *kúpele*, kým slová *teplica* a *lážňa* sa používali špecifikovanejšie: *teplica* najmä vo význame teplý minerálny prameň, resp. liečebné zariadenie pri ňom, *lážňa* vo význame verejný hygienický mestské kúpele; s ich neskorším zánikom ustúpilo aj slovo *lážňa* z aktívnej slovnice zásoby slovenčiny.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenski Česko-Laťinsko-Nemecko-Uherski. 1. – 4. zv. Budae: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827.
- BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária: Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1973. 357 s.
- ČELKO, Juraj: Kúpele v Piešťanoch. In: 8. vlastivedný seminár v Trnave. Zost. J. Šimončič. Trnava 1984. s. 38 – 44.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968. 868 s.
- ONDRUŠ, Šimon: Význam a pôvod slova baň – baňa. In: Slovenská reč, 1971, roč. 36, č. 1, s. 12 – 19.
- Slovník slovenského jazyka. 1. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 760 s.; 4. zv. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964. 760 s.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. 1. – 3. zv. Bratislava: Veda 1977 – 1978. (VSO)
- VOJTOVÁ, Marie: Dějiny československého lékařství. 1. zv. Praha: Avicenum 1970. 382 s.

In: *Balneohistoria Slovaca*, 1987, č. 26. Bratislava: Alfa 1978, s. 82 – 90.

Slovo *kázeň* v slovnej zásobe staršej slovenčiny

MARIE MAJTÁNOVÁ

Podstatné meno *kázeň*, ktoré je odvodené od základu praslovanského slovesa *kazati*, má celoslovanský charakter (Machek, 1968, s. 246). V súčasnej spisovnej slovenčine má dva základné významy: 1. náboženská, mravopoučná a poučná reč; 2. napomínanie, karhanie. Vo význame „poriadok, disciplína“ Slovník slovenského jazyka (1956, s. 687) hodnotí výraz *kázeň* ako nenáležitý, nespisovný. V súčasnej češtine je práve tento význam slova *kázeň* základný (SSJČ, 1960, s. 857).

Podľa dokladov z kartotéky pripravovaného historického slovníka slovenčiny z predspisovného obdobia malo v 16. – 18. stor. slovo *kázeň* v slovenčine oveľa bohatšiu a členitejšiu významovú skladbu. Z množstva dokladov môžeme vyabstrahovať tieto významy: 1. trest; trestanie (a v ustálenom spojení typu *Božia kázeň* aj ťažká choroba); 2. väzenie; väznenie; 3. náboženská, mravopoučná, prípadne aj napomínajúca alebo karhajúca reč; 4. poriadok, disciplína.

1. Základný význam substantíva *kázeň* bol „trest“ (lat. *poena*), resp. „trestanie“. Tento význam, známy už zo staroslovenčiny, je doložený aj zo staršieho obdobia západoslovanských jazykov. Okrem staršej slovenčiny ho poznáme zo starej češtiny (Gebauer, 1916, s. 27; Jungmann, 1836, s. 42 – 43) aj zo starej poľštiny (Słownik staropolski, 1961, s. 257 – 259; Reczek, 1968, s. 152), ba aj z novších období týchto jazykov, doklady siahajú až do 19. stor. V materiáli slovenského historického slovníka je doložený takto:

Zadny czlo[ve]k nema trhanie (mešcov) czyniti neb na niem ma byti kazen y ako na/takem, czo pokoy borzy ŽK 1378; (hriešnik má) *kázeň za hrých prigymaři, w ten se wýc newracowaři* CC 1655; *každý pastir duchowny trognasobnu obzwlastne wec w/sobe miti a/zachowati musy, totissto dobrotu, vmeni a kazen aneb trestani* MS 1758.

V prenesenom význame sa používali spojenia *Božia kázeň*, *kázeň od Boha* (t. j. Boží trest), ktoré sú známe aj zo starej poľštiny (*boża kázń* — smrteľná choroba) a zo staršej češtiny (*boží kázń* = 1. ťažká choroba, 2. padúcnica). Tomu zodpovedá doklad:

Ya, Gyrzik Sadlyss, obiwatel mesta Žiliny, gsa w kazny Pana Boha wssemohuczih, rozpominage se na prihodj buduczy a nechticz, aby po smrty meg o/sta-

tek mug newole, nesnaze a/tesskosty nastaly tento testament a takoweto poruczenstwy mocznie czinim ŽILINA 1617.

2. Ďalším vývinom dochádza k sémantickému zúženiu širokého pojmu „trest, trestanie“ na špecifický druh trestu, na „väznenie“. Termín potom prechádza aj na miesto, kde sa tento trest vykonáva, t. j. „väzenie“. V lístkovom materiáli historického slovníka je tento význam veľmi bohato a výrazne dokumentovaný. Zreteľne sa ukazuje, že sa slovo *kázeň* vo významoch „väznenie, väzenie“ najmä v 16. a 17. stor. bežne používalo na celom západnom a strednom Slovensku (porovnaj Doruľa, 1972, s. 85; 1972, s. 120). Vznik tohto špecifického významu možno pokladať za domáci, slovenský proces, ktorého paralelu nachádzame aj v starej poľštine. Pritom je nápadné, že staropoľské, pomerne vzácne doklady sa koncentrujú predovšetkým do okolia Lvova. Zo staršej češtiny obdobný vývin nepoznáme; slovo *kázeň* vo význame „väznenie, väzenie“ nie je v staročeskom materiáli doložené. Príbuzné, dnes bežne známe české slovo *káznice* (t. j. vlastne „dŕm kázně“) so špecializovaným významom „nápravný ústav pre ťažkých zločincov“ pochádza až z obdobia novej češtiny, z epochy národného obrodzenia.

Doklady zo staršej slovenčiny:

Byl gsem Wassi M[filos]ti psany vczynil wedle Marthy Búraj, gest w/Mossowczich w/kazny, ze/by/ste byli raczyli nad/nj nyakowe milosrdenstwy vczynithy, aby s/toho wezeni mohla wiprosstena bythy MARŠOVÁ 1560; *Martyn Hodas ziadal gest, aby na gehu osobu daly/gsme zienu tu, ktera gest sedziela w nasse[j] kazny* ŽILINA 1566; *a gestlyze/by za takoweho kterykolwek prosyl, ma w kazny za try dny trestan byty. A ten, na koho by se dosweczylo, aby s/kazne nebyl propussten, pokawad by nepolozyl* P. LUPČA 1579; *ponewadž nemuozess (Barbierko) spolu susedy twymi pri pokogi žiwa biti, abys hned ssla do kazne meskey a mass biti prawom nassym posstraffana* P. LUPČA 1582; *w/teg kazny y vmrel* B. ŠTIAVNICA 1584; *2. julij skrze wezne brali se swieczce do kazne meskey, kdy byl zboynik trapeny* ŽILINA 1610; *pan Andris Particar dal mne w/Bystricy do meskeg kazne wsadyc* B. BYSTRICA 1614; *my, sudcy nachazame Balaže Magiera na welikeg winne, že on opowrhol sprawedliwost neb libertatem mestsku, až nechtel, suce od pana richtare posylany, do kazne, čo s prysahow zawazowal, až nepuogde, proto nachazame, aby pro ten swuog neposluh neb nepočuw on, Balass, prece do kazne mestskeg byl oddany a tam za niektery den držany* S. LUPČA 1616; *wezniowi do kaznie chleba d. 2, kdy Yanek posel vmrel, dali na/swyeczky do mestskeg kaznie d 2* ŽILINA 1617; *Yako sam Pan Bo[h] naglepssie wy, bez neho vssezkeho prowyneny wsazen sem bil y do mestkeg kazny* KREMNICA 1619; *a ostatny z/ohnyssta rubaly, a/kdy sme potem, ktery gsau wčzyl do zámku do wezeny wzaty, y tam tenž Gyrik Kapustow w/klude czakanem se zahanel, že bude mstyt, kdo gych do kazne dal* TRENČÍN 1654; *pany gegich od dediny gich neodtrhagu, gako tez richtar gich gako slobodnikow, ne gako sedlakow sudy, any do kaznye dawa* GALANTA 1663; *Hrubyho Jana do kazny wiedli* KRUPINA 1692.

3. Ako ďalšiu slovenskú sémantickú inováciu pri slove *kázeň* treba hodnotiť vznik významu „kázanie“, t. j. reč k ľudu, spravidla náboženská, poučná alebo

mravopoučná, často však zároveň aj karhajúca a napomínajúca. Tento význam, ktorý je v súčasnej slovenčine základný a ktorý máme aj z predpisovného obdobia dobre dokumentovaný z územia celého Slovenska, nemá obdobu ani v poľštine, ani v češtine. Vyskytuje sa síce – a to už v staročeských dokladoch – v nárečiach z východnej Moravy, avšak tam jeho existenciu možno vyložiť ako presah zo Slovenska. Na ilustráciu aspoň niekoľko dokladov:

Die 14. octobris sa wiprawal Adamek do Priewize z/listy strany kneza Michala, ktery zde mel kazen ŽILINA 1599; panu rektorowy, kdy kazen mel, k obedu pinta wina se dalo ŠTÍTNIK 1645; od kazny pohrebneg imper[ialis] I KRUPI-NA 1684; mladoženych z mladú newestu y ze wssemy swadebniky magu celu mssu swatu y kazen slissety. Až potom, po kazny, skrz narideneho pana patera magy sobasseny bity ZNIEV 1724; to zeme treseny bilo wtedi po celim swete, gako zatmeny slunce a tmi welike, o kterich sem w prwneg kazny rozmuwal BAR-DEJOV 1783.

4. Zo staršej slovenčiny máme doložené slovo *kázeň* aj vo význame „vedomé podriadenie svojej vôle vôli niekoho druhého, poslušnosť, disciplína“. Tento význam, známy aj zo starej poľštiny a češtiny (v súčasnej češtine je to dokonca základný význam slova *kázeň*), je v slovenskom materiáli zo skúmaného obdobia zriedkavejšie zastúpený:

Pakly by czeled winowata byla, y gospodar 12 fl položi, že czelad swu w/kaznj ndrżj ORAVA 1635; wjučugte ge (dietky) w/kazny a w/baznj Pane Káz 18. st; neb (Boh) pánem milosrdným od wssech lidí sluge, a to wssem pokoleným skutkem dokazuje, zwlásst' tém, genž se ho bogi, w kázni gehu stogi CC 1655; ti w nenawisti mel gsy kažeň a zawrhel gsy rečy me za sebe TRNAVA 1697; musy ho w ostreg kazne drzeti, zadneg zahalky a neužiteczne odpočziwani gemu nedowolowati Káz 1781.

Na základe pomerne bohatého materiálu z kartotéky pre slovenský historický slovník aj na základe porovnania so stavom v obidvoch susedných západoslovenských jazykoch, v češtine a v poľštine, možno úvahu o postavení a obsahovej náplni slova *kázeň* v slovenčine predpisovného obdobia uzavrieť takto:

Pôvodný význam podstatného mena *kázeň* „trest, trestanie“ sa uchoval aj v staršej slovenčine a používal sa ešte v polovici 18. stor. Bol to však už vtedy význam ustupujúci, zanikajúci. Nasvedčuje to aj skutočnosť, že Bernolákov Slovník (1825, s. 919) ho už nezachytáva. Starého pôvodu je zrejme aj zúženie tohto významu na „väznenie, väzenie“. V slovenských jazykových pamiatkach je tento význam bohato doložený zo stredného a zo západného Slovenska najmä zo 16. a 17. stor. Neskôr ustupuje a v súčasnom spisovnom jazyku niet po ňom ani stopy. Podľa svedectva našich materiálov vychádza, že zúženie významu „trest“ → „väznenie“ možno pokladať za výrazný dobový sémantický slovakizmus, ktorého nezávislú a značne obmedzenú paralelu možno nájsť aj v starej poľštine.

Ďalším pre slovenský jazyk charakteristickým javom je špecifické vymedzenie slova *kázeň* vo význame „mravoučná, prípadne aj karhajúca reč náboženského charakteru, kázanie“. Aj vznik tohto významu možno hodnotiť ako zreteľný

sémantický slovakizmus, ktorý už v dávnej minulosti zasiahol aj susedné nárečia východnej Moravy. O jeho expanzii a mimoriadnej sile svedčí aj okolnosť, že v dnešnej slovenčine je tento význam základný.

Liretatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár slowenský česko–německo–laťinsko–uherský. 2. zv. Budae: Typis et sumtibus typogr. Reg. Univers. Hungaricae 1825, s. 919.
- BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária: Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu. Brattislava: Vydavateľstvo SAV 1973. 357 s.
- ČELKO, Elemír: Kúpele v Piešťanoch. In: VIII. vlastivedný seminár v Trnave. Ed. J. Šimončič. Trnava 1984, s. 38 – 44.
- DORULA, Ján: *Pokuta, štrof, biršag* a ďalšie príbuzné slová. In: Kultúra slova, 1972, roč. 6, č. 3, s. 85.
- DORULA, Ján: O ďalších osudoch slov *pokuta, štrof, biršag...* v slovenčine. In: Kultúra slova, 1972, roč. 6, č. 4, s. 120.
- GEBAUER, Jan: Slovník staročeský. 2. zv. Praha: Unie 1916, s. 27.
- JUNGMANN, Josef: Slovník česko–německý. 2. zv. Praha: We kněžec arcibiskupské knihárně, u Josefy wdowy Fetterlowé 1836, s. 42—43.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství ČSAV 1968. 868 s.
- ONDRUŠ, Šimon: Význam a pôvod slova *báň – baňa*. In: Slovenská reč, 1971, roč. 36, č. 1, s. 12 – 19.
- RECZEK, Stefan: Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław—Warszawa—Kraków: Základ narodowy imienia Ossolińskich 1968, s. 152.
- Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1. zv. 1959. 815 s.; 4. zv. 1964. 759. s. (SSJ).
- Slovník spisovného jazyka českého. 1. zv. Red. B. Havránek. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960, s. 857. (SSJČ).
- Slovník staropolski. 3/4. zv. Red. S. Urbańczyk. Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 257 – 259.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. 1. – 3. zv. Bratislava: Veda 1978.
- VOJTOVÁ, Marie: Dejiny československého lékařství. Praha: Avicenum 1970. 382 s.

In: Slovenská reč, 1973, roč. 38, č. 1, s. 28 – 31.

Samostatná častica *si* v slovenčine

MILAN MAJTÁN

Aj keď sa všeobecne vie, že v slovenských jazykových pamiatkach sa ako bohemizmy najdlhšie udržali synsémantické slová, predsa od najstarších písomností až do konca predpisovného obdobia možno aj medzi neplnovýznamovými slovami nájsť viac prvkov, príznačných len pre slovenčinu. Jedným z takýchto prvkov je samostatná častica *si*, ktorá mala povahu nepriameho imperatívu ako dnešné spisovné *nech* a vyskytovala sa aj v podradovacích spojovacích výrazoch¹.

Samostatná častica *si* je doložená aj v staršej ruštine a v starej slovinčine (Frizinské pamiatky) a vykladá sa ako ustrnutý optatív sponového slovesa (lat. *sit* Holub – Kopečný, 1952, s. 331; Machek, 1957, s. 443; Kopečný, 1966, s. 92 – 96). V starej slovenčine sa samostatná častica *si* (s významom dnešného *nech*) vyskytovala, aj keď dokladov je pomerne málo. Doložená je (*sy, s*) v Žilinskej knihe (Ryšánek, 1954, s. 561 – 563), sporadicky sa vyskytuje aj v neskorších pamiatkach zo západného, stredného i východného Slovenska v písomnostiach administratívno-právneho i náboženského charakteru (popri *nech, nechi, ai* a pod.)².

Pak on s/nami dokonal tak, ze nam ma položit na swateho Jakuba fl, 6, a gestlizbi nam nepoložil na swaty Jakub, tedi nam ma potom položit wsseczkich fl. 10. Pak, pane richtaru, Wassy Milosty bude sy znamo a wedomo, že sme tak s/nim obgednalj. S/tim Wassy Milosty Pánu Buohu poruczam SIELNICA 1572; pretos, cosskolwek czyny wassey myloscy poddany, sam sy to patry, aszby sye na/nem nyestalo CHMELOV 1577; w/patek welikonocny necht žiadny a/nykde dreweneho sspalka k podobenstw cyłowečeg twary wyritiho neklade, any sy se po/žitech a nebo po ozimynach na rolych netulagj, any žiadne processyge nech nezachowawagy. Nebo to gest wssecko na posmych a na potupu proti Bohu. Item dobre sy se opačy y ten, kdo by smel na swatyho Jana oheň klasti MURÁŇ 1585; mezy

¹ Význam „nech je“, ktorý F. Kopečný (K novým etymologickým slovníkům, Slavia, 1964, roč. 33, s. 459, pozn. 12) dokladá slovenským materiálom (*čo nás po tom, kto nám do saku durí, len si ryba naša* – K. Suchý, AslPh 1925, roč. 39, 225 – 226), sa nám nepodarilo zistiť.

² Transliterované doklady sú z archívu oddelenia dejín slovenčiny Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

ginymi potrebami w/tento czas y on (puškár) snad potrebný bude, czo pán Buoh raczy sy odwraciti ORAVA 1604; wnowe narozene dite, spasitel wsseho sweta Geziss Kristus raczi si nam biti milostiwe a duchem swim swatim biti pritomne nini y wždicky amen TC 1631; tak si mi Pan Buh pomaha BZENICA 1639; sli-ssala z/ust Betinich to, kdi sa prosila Adamky, že si pre Pana Boha mlči a tie reči si nyehowori, lebo ma prawo z/Hanakom, a gestli to nawrch wyndye, musi zho-rietyi; zaytel masla mu slubowala, len si geg dopowie, gestli takowihio nyeczo pocuge o/neg; Juda odpowedyela, že si sa nyebogi, že geg nist nyebudye KRUPI-NA 1722; 1726.

Doklady nie sú vyčerpávajúce.

Ani v Dejinách slovenského jazyka (Stanislav, 1956, 1985) ani v literatúre o slovenských jazykových prvkoch Žilinskej knihy (Ryšánek, 1954; Blanár, 1964) sa častica *si* nespomína, hoci je to dosť výrazný slovenský prvok, v starej češtine neznámy (Gebauer, 1929).

V slovenských nárečiach častica *si* je dnes veľmi vzácna. Ojedinelý doklad máme z Málnica (okr. Lučenec): *Koľenkár povédau, si skúsi aj on.*³

V spisovnej slovenčine sa vyskytuje len nesamostatná častica *-si*, a aj jej význam je oproti pôvodnému významu posunutý (*ktosi, čosi, akýsi* a pod.).

Literatúra

- BLANÁR, Vincent: K hodnoteniu jazyka Žilinskej knihy. In: Jazykovedný časopis, 1964, roč. 15, č. 2., s. 116 – 137.
- GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. Díl 4. Skladba. Praha: Česká akademie věd a umění 1929.
- HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1952, s. 331.
- KOPEČNÝ, František: Etymologický slovník slovanských jazyků, ukázkové číslo. Brno 1966, s. 92 – 96.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství ČSAV 1957, s. 443.
- RYŠÁNEK, František: Slovník k Žilinské knize. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1954. 799 s.
- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka 1. – 2. zv. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956, 1958; tenže Slovenská historická gramatika 4. Syntax. Bratislava: FFUK 1963 (skriptá). s. 34 – 59.

In: *Slavica Slovaca*, 1967, roč. 2, č. 1. s. 59 – 60.

---

³ Informácia J. Matejčika.

Slovansko-slovenské osobné meno *Mojtech*

MILAN MAJTÁN

Slovanských zložených osobných mien s pronominálnym základom v prvom člene nie je veľa. Z veľkomoravského prostredia je známe meno *Mojymír* (*Moi-mar[us]*), a *Moimaro*, *Moymirum*, *Moimari[us]* CDSI) a z tzv. Cividalského evanjelia poznáme podľa J. Stanislava (1947; 1967) mená *Мънѣдрагъ* (*menedraga*, *minidrago*), *Мънѣмѣръ* (*munemer*), *Себѣдрагъ*¹ (*sebedrac*), *Собѣгој* (*soguigai*), *Себѣмыслъ* (*seuemuscle*), *Собѣмысла* (*sobemuscla*), *Собѣслава* (*soguasclaua*), *Себѣтѣчъ* (*sebeteh*), *Мојславъка* (*moisclaica*), *Својдрагъ* (*soidrago*). Sú v nich tvary osobných zámen, zvratného zámena i tvary posesívnych, prívlastňovacích zámen. Zo starej slovenčiny možno doložiť ďalšie mená tohto typu *Namslav*, *Tebe-slav* (geografickým názvom *Cibislávka*), *Setech*, *Mojtech*, *Svo(j)rad*, *Svojslav*.

Zámenný slovný základ *moj(i)-* sa podľa J. Svobodu vyskytuje v slovanských zložených osobných menách *Mojmír*; *Mojslav*, ako aj *Mojgoj*, ktoré je doložené iba zo slovinčiny, *Mojsil* zo srbského a chorvátskeho prostredia a *Mojžir* známeho iba z českej toponymie. Iba zo slovenčiny je známe meno *Mojtech* (Svoboda, 1964, s. 81). Zo srbského a chorvátskeho prostredia poznáme aj zložené mená *Mojčed* a *Mojmil* (Bosanac, 1984, s. 332). V južnoslovanskom prostredí sa meno *Mojsil* pokladá aj za variant mena *Mojsej* (*Mojžiš*) (Grković, 1977, s. 140; Šimun-dić, 1988, s. 243).

Meno *Mojtech* ako meno osoby *Moyteh* (*de Kopljan*) uviedol z r. 1277 do literatúry H. Bartek podľa vydania v edícii G. Fejéra *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (5/2, s. 415). Uviedol pritom, že toto meno podnes žije v priezvisku *Mojto* v miestnom názve *Mojtín* a že aj miestny názov *Majcichov* je iba pozmenená forma staršieho *Mojtechov*, ako o tom svedčia doklady

¹ Zo zápisov v Cividalskom evanjeliu za veľkomoravské pokladal J. Stanislav mená *Себѣдрагъ* (*sebedrac*), *Себѣмыслъ* (*seuemuscle*), *Себѣтѣчъ* (*sebeteh*), *Собѣгој* (*soguigai*), *Собѣмысла* (*sobemuscla*), *Собѣслава* (*soguasclaua*). Podoba datívu zámena *sobě* je príznačná pre češtinu, pre starú slovenčinu, ale aj pre poľštinu, ukrajinčinu a starú ruštinu; podoba *sebě* pre južnoslovanské jazyky, ale aj pre starú a súčasnú slovenčinu a pre starú lužickú srbčinu. Preto mohol J. Stanislav hodnotiť mená s obidvoma podobami prvého komponentu ako veľkomoravské a preto obidve podoby nachádzame v zápisoch slovenských osobných mien od začiatku 12. stor. V češtine sú známe mená tohto typu *Soběgor*; *Soběhrad*, *Soběrad*, *Sobětuch*, v poľštine *Sobiegor*; *Sobierad*, *Sobiemysl*, *Sobiesqd*, *Sobiežir*.

possessio Moyteh in Poson a *Moycheh* z r. 1266 (Bartek, 1940, s. 149). Viac dokladov mena *Mojtech* ako pomenovania osoby nateraz nepoznáme. Uvedené zložené osobné meno *Mojtech* vlastne ani nepochádza z územia dnešného Slovenska, ale zo „slovenského juhu“. V listine Vacovskej kapituly z r. 1277 sa píše o rozdelení zeme (podľa regestu) *Koplyan alias Bakófalua* a spomínajú sa „*ex una parte Endre de Mezew, ab altera vero Kemen, Moytech, filii Egidii, et Bede de Koplyan*“. *Mojtech* sa teda uvádza spolu s Kameňom (*Kemen*) a Bedom ako jeden z Egídiových synov a spomínaná osada sa pravdepodobne nachádzala na území Solnochej župy (J. Lipský ju uvádza ako *Kapján vel Kapjon h., Kappen g., Koplián v.*).

Zo skrátených a odvodených mien, utvorených zo zložených mien typu *Mojslav, Mojtech* sú zo starej slovenčiny známe najmä mená *Mojš* (*Moys* 1214, 1233..)², *Mojša* (*Moysa* 1245), *Mojta* (*Moyta* 1301). Na začiatku 14. stor. sa spomínajú zemania z Branča *Mojš* a *Dominik*, synovia *Mojšovi* z Branča (*Moys et Dominicus, filii Moys, nobiles de Berench* 1302) a tak isto *Mojš*, syn *Mojtu* z Barce (*nobilis domina relicta Moys filii Moyta* 1301; *contra Edus et Moys, filios Moyta de Barcha* 130 – 304) a *Mojš*, syn *Mojtu* z Pere (to je abovská obec v dnešnom Maďarsku; *contra Moys, filium Moyta de Pere* 1303). Mená *Mojš, Mojša* zo začiatku 13. stor. sa uvádzajú aj z Varadínskeho registra. Ako *Mojtin* (*Mojcin*) by sa dal interpretovať zápis *Moiscin* z r. 1138/1329 (Fehértói, 1983, s. 240, 244). Osobné meno *Mojtin* je známe aj z poľského prostredia: *Mojtyn* (*providus Moythyn, filius Chwyedor de Thenyathnyky* 1473 – SSNO III/3, 1973, s. 545). Treba povedať, že mená *Mojš, Mojša* by bolo možné pokladať aj za domáce podoby starozákonného mena *Mojžiš* (poľ. *Mojzesz*, maď. *Mózes* [čítaj: *mózeš*], slovin. *Mojzes*, lat. *Moyses* – porov. aj ZJ, 1982, s. 204; Beňko, 1996, s. 42, 76 a i.), ale ďalšie odvodené osobné mená, ako sú *Mojęta* (*moeta* – Stanislav, 1967, s. 115), *Mojata, Mojta, Mojtin*, ale aj *Moj, Mojak, Mojan, Mojin, Mojek, Mojko, Mojač, Mojaš, Mojčan, Mojech* a i., ale aj *Moč, Moček, Moch, Mochta*, známych zo starej češtiny, poľštiny, lužickej srbčiny a ďalších slovanských jazykov (Svoboda, 1964; SSNO, 1973; Schlimpert, 1978; Malec, 1982; Bosanac, 1984; Wenzel, 1992), ich zaraďujú ku slovanským zloženým osobným menám typu *Mojslav, Mojtech*.

Ako mená osôb sú zo slovenského prostredia známe meno *Stojslav* od 12. stor. (*Stoyzlou, Stoyslov* 1185) meno *Stojša* od začiatku 13. stor. (*Stoysa* 1208, 1229), meno *Stojan* od začiatku 14. stor. (*Stoyan* 1306); mená *Kojslav* a *Kojata* od prvej polovice 13. stor. (*Koeta* 1221, *Koyzlou* 1248/1276); rovnako mená otca a syna *Vojslav* a *Vojan* (*Woyzlaus, Voyn* 1243, *Woyzlau, Voyn* 1247, *Voyon, filius Vyzlov* 1257).

Ak zo starej slovenčiny poznáme z mien s prvým zámenným komponentom *moy-* iba meno *Mojtech*, aj skrátené a odvodené mená *Mojš, Mojša, Mojta* a i. sa mohli tvoriť iba z neho. Presvedčivé sú aj doklady zo slovenskej toponymie.

² Inak necitované doklady sú z CDSI, RDSI a VSOS.

Z osobného mena *Mojtech* sa utvorili západoslovenské osadné názvy *Majcichov* a *Motešice*.

Obec Majcichov je v okrese Trnava (*Mojtechov*: *Moythe* 1265, *Moychech* 1266, *Moyteh* 1269, *Maichik*, *Moycyh* 1282/1325, *Moyteh/Moyceh*, *Moteh/Moceh* 1310, *Maitih* 1320, *Maycich* 1324, *Maythen* 1497; maď. *Majtény*). J. Stanislav podrobne vyložil slovenskú i maďarskú podobu názvu: „V dnešnom tvare je *a* asi podľa maďarskej formy, *i* podľa západného dialektu za *e*, *t' > c* je tiež západoslovenské. Maďarský tvar je zo staroslovenského *Mojtin*, t. j. základom je forma os. m. *Mojta* (porov. čes. *Vojtěch* : *Vojta*), ktorá je možno v doklade *Moythe*. Táto forma, pravdaže, v slovenčine isteže bola, ale napokon prevládla derivácia sufixom *-ov* k plnému menu *Mojtěch*, t. j. *Mojtěchov* (Stanislav, 1948, s. 327).

Obec Motešice sa nachádza v okrese Trenčín (*Mojtešice*: *Motihe* 1208, *terra Maytech* 1246, *Moythe* 1265, *Maytech*, *Moytech* 1275, *Moythen*, *Maytheh* 1300, *Moyceh* 1316, *Moythez*, *Moytheuz* 1319, *Moytheh* 1332, *Majtis* 1332 – 1337 atď.; *Motesycz* 1485, *Mothessycz* 1497, *Motessycz*, *Mothessyk* 1520); *Superior Motesicz* 1598 atď. V 16. stor. sa pôvodná obec rozčlenila na obce Dolné Motešice a Horné Motešice, ktoré sa r. 1960 opäť zlúčili do obce Motešice.

Z odvodenej podoby osobného mena *Mojtech* (*Mojta*) je názov obce *Mojtín* v okrese Považská Bystrica (*Moite* 1364, *Maythen* 1397, *Mahtyn* 1467, *Moythin*, *Maythyn* 1472, *Moythyn*, *Moyczin* 1496). Názov je utvorený pravidelne podľa tvorenia posesív z *a*-kmeňových substantív.

Zo skrátenej podoby *Mojš* vznikli názvy obcí *Mošovce*, *Mojš* a *Mojšova Lúčka*.

Obec Mošovce sa nachádza v okrese Martin (*Machyuch* 1233, *Mayus*, *Moyus* 1264, *Moys*, *Mayus* 1277, *Mayos* 1374, *Mayos a. n. Mossovyeh* 1378, *Mossouech* 1391, *Mayus seu Mosocz* 1410 a pod.). O názve *Mošovce* písali podrobne J. Š. Šikura (1944, s. 34) a J. Beňko (1996, s. 81).

Obec Malý Čepčín leží neďaleko Mošoviec v okrese Martin (*Kus Moys* 1254, *Chepchyn* 1256, *Parua Chepcsin* 1351, *Kysmoych*, *Kysmoyus* 1364, *Kis Moys vulgo Kis Csepcsin* 1398, [*Malý Čepčín*] *antiquitus Kis Majos dictum* 1496, *Kyscsepcsyn* 1554, *Kis Cscheptschin*, *slavis Maly Cscheptschin cum antique Kis Majusch* 1736 atď.). O jej staršom názve *Malý Mojš* sú tiež výklady u Šikuru (1944, s. 100 – 101) i u Beňku (1996, s. 76).

Obce *Mojš* (*Vasarfalua* 1419, *Vassanfalua*, *Mayusfalwa* 1438, *Moyfalwa* 1475, *Mayos*, *Mayosfalwa* 1483, *Maioshaza*, *Mayosfalwa* 1494, *Moysfalwa* 1504, *Wasanfalwa al. n. Moyosfalwa* 1505 atď., *Moys* 1526) a *Mojšova Lúčka* (*Gerova Lucska* 1439, *Lwchka* 1468, *Mogyssova Lwchka* 1508) sú mladšie a obidve sa nachádzajú v okrese Žilina.

Aj obec Vitálišovce, dnes časť obce Okoličné v okrese Liptovský Mikuláš, sa v minulosti spomínala s názvom utvoreným z osobného mena *Mojš* (*Moyshaza* 1407). Patrila tamojším zemanom Vitálišovcom, susedná obec *Stošice* (*Sztosicza* 1347, *Stoysfalu* 1381 atď.) má názov utvorený z osobného mena tohto typu *Stojša*.

Obec Mojín v okrese Rimavská Sobota (*Moyun* 1334, *Mayom* 1427) má názov utvorený z osobného mena *Moja*. J. Stanislav pri výklade neuviedol súvislosť so zloženým osobným menom (*Mojin*, k *moj*, resp. os. m. *Moj(a)*). Porov. s. a ch. *Mojin*, *Mojinci* – 1948, s. 328). B. Ila vychádzal pri výklade z maďarského rodinného mena tureckého pôvodu (1946, s. 1).

Majša je osada obce Mojín (*Moysa* 1334)³. Stanislav pripomenul, že názov má rovnaký pôvod ako názov *Mojín* (*Majša* < *Mojša*), Ila podobu *Mojša* pokladá za maďarskú hypokoristickú podobu mena *Mojžiš* (maď. *Mózes*, čítaj: *Mózeš* < *Mojzes* – 1946, s. 56).

Možno zhrnúť. I napriek tomu, že ako meno osoby je zložené slovanské meno *Mojtech* doložené iba z územia nachádzajúceho sa mimo dnešného slovenského jazykového územia, so zreteľom na jeho využitie v slovenskej toponymii (najstaršie doklady sú od začiatku 13. stor.) v osadných názvoch *Majcichov* (< *Mojtechov*) a *Motešice* (< *Mojtešice*) možno ho celkom oprávnené pokladať za typicky slovanské osobné meno tohto typu, pretože ho nepoznáme z iných slovanských jazykov. Skrátene a odvodené osobné mená *Moj*, *Moja*, *Mojek*, *Mojko*, *Mojš*, *Mojta*, *Mojata* a i. mohli vzniknúť aj z iných zložených osobných mien so zámenným komponentom *moj(i)*- v prvom člene mena.

Literatúra

- BARTEK, Henrich (R – r): Starodávne osobné mená slovenské. In: Slovenský jazyk, 1940, roč. 1, č. 2, s. 67 – 72, č. 3, s. 115 – 117, č. 4, s. 148 – 150, č. 5 – 6, s. 227 – 229.
- BEŇKO, Ján: Starý Turiec. Martin: Osveta 1996. 280 s.
- BOSANAC, Milan: Prosvjetin imenoslov. Zagreb: Prosvjeta 1984. 448 s.
- Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. T. 1 – 2. Ed. R. Marsina. Bratislava: Veda (1. zv.) Obzor (2. zv.) 1971, 1987. (CDSI).
- GRKOVIĆ, Milica: Rečnik ličnih imena kod Srba. Beograd: Vuk Karadžić (1977). 328 s.
- ILA, Bálint: Gömör megye. K. 3. Budapest: Magyar tudományos akadémia kiadása 1946. 356 s.
- ILČEV, Stefan: Rečnik na ličnite i familni imena u bolgarite. Sofija: Izdatelstvo na BAN 1969. 628 s.
- KOVAČEV, Nikolaj: Čestotno-etimologičen rečnik na ličnite imena v sovremennata bolgarska antroponimija. Veliko tornovo: Izdatelstvo PIK 1995. 621 s.
- LUTTERER, Ivan – MAJTÁN, Milan – ŠRÁMEK, Rudolf: Zeměpisná jména Československa. Praha: Mladá fronta 1982. 376 s. (ZJ).
- MALEC, Maria: Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych. Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1971. 186 s.
- MALEC, Maria: Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych. Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1982. 220 s.

³ Obec *Majsa* je aj v Maďarsku v župe Baranya (*Moysa* 1235, *Moysa*, *Kys Moysa*, *Nohgmoysa* 1338, *Mayssa* 1389, *Mayusa* 1391 atď.) Názov obce *Majk* pri Tate v sev. Maďarsku (*Moyk* 1252, *Moyk*, *que vocatur Kothouch* 1268, *Mayachk* 1349, *Mayk* 1388 atď.) vyložil J. Stanislav z osobného mena *Мойкъ*: „sloven. by bolo *Mojek* alebo aj *Mojok*, resp. *Mojko*. Doklad *Mayachk* by ukazoval na starú slovenskú formu s vokalizovaným jerom, pravda, s prispôbením maď. systému“ (1948, s. 328).

- Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. T. 1 – 2. Ed. V. Sedlák. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1980, 1987. (RDSI).
- SCHLIMPERT, Gehard: Slawische Personennamen in mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte. Berlin: Akademie-Verlag 1978. 271 s.
- Słownik staropolskich nazw osobowych. T. 3. Z. 3 (Marszko – Mzurowski). Red. W. Taszycki. Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1973, s. 409 – 593. (SSNO).
- STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. 1. – 2. zv. (3. Mapy). Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1948.
- STANISLAV, Ján: Zo štúdia slovanských osobných mien v Evanjeliu Cividalskom. Slavia, 1947, roč. 18, č. 1, s. 87 – 100. Cit. podľa: Dejiny slovenského jazyka. 3. zv. Texty. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 115 – 119.
- SVOBODA, Jan: Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha: Nakladatelství ČSAV 1964. 320 s.
- ŠIKURA, Ján Štefan: Miestopisné dejiny Turca. Bratislava: SAVU 1944. 166 s.
- ŠIMUNDIĆ, Mate: Rječnik osobnih imena. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske 1988. 574 s.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. 1. – 3. zv. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1977 – 1978. (VSOS).
- WENZEL, Walter: Studien zu sorbischen Personennamen. T. 2/2 (Historisch-etymologisches Wörterbuch M – Ž. Bautzen: Domowina-Verlag 1992. 235 s.

In: Praslówiańszczyzna i jej rozpad. Red. J. Rusek. W. Boryś. Warszawa: Energeia 1998, s. 313 – 317.

Vznik názvu *Bratislava*

MILAN MAJTÁN

1. Z odbornej onomastickej literatúry je všeobecne známe, že pôvodcom súčasného názvu Bratislavy je Pavol Jozef Šafárik. Autorov zaoberajúcich sa výkladmi názvov Bratislavy však zaujímali predovšetkým najstaršie a stredoveké názvy hradu a mesta, súčasnému názvu sa venovali iba okrajovo. J. Stanislav kriticky spracoval aj všetku staršiu literatúru o výkladoch názvov Bratislavy; o jej súčasnom názve konštatoval nakrátko, že vznikol zlou rekonštrukciou P. J. Šafárika a podľa A. Pražáka uviedol, že štúrovci začali písať *Bratislava* po r. 1844 (Stanislav, 1948a, s. 46; 1948b, s. 432).

Podrobnejšie, ale tiež nie celkom presne písal o názve *Bratislava A.* Pražák v recenzii štúdie A. Brücknera v časopise *Bratislava* (1. zv., 1927, s. 303 – 304): *Štúr prestal ríkati Prešpurk r. 1838. Dru Staňkovi dne 2. ledna 1838 přezval Prešpurk na Tatranskou Vratislavu. Skoro současně začal v korespondencích zaměňovati Prešpork za Břetislavu. Břetislava se ujala u Štúrovců obecně v dopisech i v tiscích od této doby a rozšířila se po celém Slovensku. Po r. 1844 vymýtili z ní Štúrovci ř a psali Bratislava.*

Do diskusií a polemík o názvoch Bratislavy sa, pochopiteľne, dostali aj úvahy o pôvode a etymológii názvov *Preßburg*, *Prešpurk*, *Prešporek* na jednej strane a *Břetislava*, *Bratislava* na strane druhej.

2. Idea národného obrodzenia a predovšetkým idea slovanskej vzájomnosti nepochybne ovplyvnili Jána Kollára, Pavla Jozefa Šafárika, Ľudovíta Štúra a ďalších slovenských kultúrnych činiteľov prvej polovice 19. stor., aby sa usilovali vniesť do povedomia pôvodný slovanský a slovenský názov vtedajšieho Prešporka.

Ján Kollár spočiatku rekonštruoval pre Bratislavu názvy *Vratislava* a *Tatranská Vratislava*.

Názov *Vratislava* vyložil v diele *Rozpravy o jmenách, počátkách i starožitnostech národu slawského a geho kmenů* (Budín 1830) s odvolaním sa na Avenčina, F. Pubičku a M. Bela takto: *Wratislawa* (nēm. *Wratislaburg*, *Breslaburg*, *Preslburg*, *Presburg* m. prešp.) (s. 110).

Názov *Tatranská Vratislava* sa objavil r. 1832 v básnickej skladbe *Slávy dcera*, ktorá v tomto roku vyšla v „úplnom“ znení v piatich spevoch (*Slávy dcera*.

Lyricko-epická báseň w pěti zpěwjch. Úplné vydánj. Pešť 1832) a má takúto znelku o Bratislave, kde Kollár päť rokov študoval (znelka má č. 267):

*Tatranskau když Wratislawu zřjme
Wečer stjny sypal w přírodě,
Tu bauř wluny metá do lodě,
Ano Milek unawený dřjme;
Toneme, hey! prociť Pobratime!
Tak djm w strachu gemu lahodě,
On wstaw za ruku mne po wodě
Wede, až se břehu dopjdjme:
Sotwy že den odkryl noci raušku,
Šli sme nayperw Česko-Slowenskau
W tomto městě nawštjwiti Crušku:
Pak sme oči Tatrau réwowlasau
Pásli, genž mau duši mládenskau
Někdy pět let šlechtila zde krásau.*

Vo Vysvetlivkách k znelke č. 267 (*Wýklad čilj Přjmětky a Wyswětliwky ku Sláwy dceře*, Pešť 1832) vysvetlil Kollár názov *Tatranská Vratislava* ešte podrobnejšie ako v Rozpravách a doplnil ho pomerne dlhými citátmi z Aventína, T. Pešinu a M. Bela. Samotný výklad názvu znie takto: „*Tatranská Wratislawa*“ t.g. *Prešporek* něm. *Wratislaburg, Bretislaburg, Breslaburg, Presburg*. Srow. we Slezsku *Wratislaw* něm. *Breslau* (s. 238).¹

Po vyjdení Šafárikových Slovaných starožitností Kollár používal pre Bratislavu podobu *Břetislav*. V jeho listoch možno už od r. 1838 nájsť túto českú podobu. V liste M. Godrovi z 11. 7. 1838 čítame: *naši břetislavští Slováci krásné naděje vzbuzují* (Ambruš, 1991, s. 187). V liste M. Hamuljakovi z 12. 1. 1840 je (iste nedopatrením, vynechaním háčika nad *r*) podoba *Bretislav: Včera poslal z Bretislavi [!]* (*Prešporku*) p. Hurban pro Zoru svůj pěkný Cestopis v proze² (pozri faksimile – originál v ALU MS, za poskytnutie vd'áčim PhDr. M. Kocákovi, CSc.). Podobu *Břetislava* nachádzame v jeho *Cestopise* (1843, s. 243, 250, 252). Názov *Tatranská Vratislava* opravil Kollár v ďalšom vydaní *Slávy dcery* (1845, znelka 269) na *Tatranská Břetislava*. Opravený názov sa, pochopiteľne, uvádza aj v novšom vydaní *Výkladov* (1862, znelka 3/IV).

¹ Názov mesta *Břeclav* sa v najstarších dokladoch vyskytuje v zápisoch: *Bratyzlawe* 1046/12. st., *Brachizlawi* 1073/12. st., *ad Bracizlawensem ecclesiam* 1131, *de ponte Brazilaue* 1160, *Brecizlawensis* 1207, *Brachizlawensis* 1208, *Brecyzlawiensis* 1231, *Brezlawiensi* 1237, *Brecizlawensis* 1247, *de Bretislav* 1255; neskôr *na Brzczslaw* 1447, *na Brzedslawj* 1522, *Brzczlaw* 1523 atď., nárečová podoba: *Brecuava* (Hosák – Šrámek, 1970, s. 118 – 119).

Najstaršie podoby názvu mesta *Wrocław* sú: *Wrotizlawensen* 1000, *Wortizlaw* 1017, *Vuartizlaw* 1133, *Wratislav* 1149, *Wrotizlawensi* 1155, *Wrezlawe* 1175, *Wratizlaw* 1189, *Wratislavia* 1214, *Wretslaw* 1327, *Breslau* 1353 atď.; poľské podoby *we Wroclawyu* 1512, *w Wroclawiu* 1626 (Rospond, 1984, s. 438).

² A. Maťovčík, 1971, s. 177, pozn. 288: *Včera poslal z Bratislavi (Prešporku) pre Zoru svůj pěkný Cestopis v proze* (s odkazom na originál v ALU MS).

3. Šafárikove *Slovanské starožitnosti* vychádzali vo zväzkoch po desiatich hárkoch v rokoch 1835 – 1837. L. Štúr v liste D. Slobodovi už 10. 1. 1836, písal, že mu posielala druhý zväzok *Starožitností* (Listy 1, s. 50). V *Časopise Českého museum* (10, 1836 č. 3 – 4, s. 370 – 371) sa ohlasuje vyjdenie 1. a 2. zväzku [320 s.], r. 1837 postupne vydanie ostatných zväzkov; v prvom čísle (1837, roč. 11, č. 1, s. 133) vydanie 3. zväzku [s. 321 – 480], v druhom (s. 237) vydanie 4. zväzku [s. 481 – 640] a vo štvrtom (s. 486) vydanie 5. a 6. zväzku [s. 641 – 800 a 801 – 1006]. Viacerí bratislavskí študenti si *Slovanské starožitnosti* predplatili (Štúr v listoch F. Palackému 10. 4. a 30. 5. 1836 (Listy 1, s. 61 – 62 a 65).), ale do Bratislavy zásielky kníh z Prahy chodili často oneskorene. Štúr si v liste z 10. 10. 1837 J. Pospíšilovi pošťazoval, že má iba 3. zväzok, vydavateľ Štúrových listov J. Ambruš podľa správ o vyjdení jednotlivých zväzkov uvádza, že v tomto čase Štúr už mal mať päť zväzkov, lebo piaty vyšiel s dátumom 28. 6. 1837 a šiesty bol avizovaný na začiatok októbra (Listy 1, s. 119, 434).

Českú podobu názvu Bratislavy *Břetislav* rekonštruoval Pavol Jozef Šafárik podľa nemeckého zápisu jej názvu *Brecisburg* z r. 1042 vo svojom monumentálnom diele *Slovanské starožitnosti*, ktoré vyšlo r. 1837. Nerekonštruoval však iba tú jednu, „českú“ podobu, ale tri podoby, najprv dve „slovenské“, potom „českú“, teda *Bracislaw*, *Brecislaw* a *Břetislav*: „Ve Slovácích město *Brecisburg*, t[o jest] *Bracislaw*, č[ili] *Brecislaw* an[eb] *Břetislav*, nyní *Prešpurek*.“ (s. 831; 2. vyd. zv. 2, s. 516). Spomenutý Štúrov list redaktorovi pražských *Květov* a svojmu priateľovi Jaroslavovi Pospíšilovi je z 10. októbra 1837, teda z času, keď zväzok so Šafárikovou rekonštrukciou už pravdepodobne bol vytlačený (s. 831, na ktorej je Šafárikova rekonštrukcia uverejnená, je v 6. zväzku), ale v nijakom prípade ho nemohol Štúr mať, keď si sťažoval, že má zatiaľ iba 3. zväzok, je datovaný ako prvý zo štyroch po česky písaných Štúrových listov datovaných v „*Tatranskej Vratislave*“. Celkový vplyv Šafárikových *Slovanských starožitností* na mladého L. Štúra je však zrejmý, rovnako ako vplyv druhej (a či prvej?) authority J. Kollára. Podoba názvu *Tatranská Vratislava* je na prvý pohľad samostatným výtvorom romantického slovenského zápalu dvadsaťdvaročného budúceho kodifikátora spisovnej slovenčiny. Avšak iba dovtedy, kým nevezmeme do rúk medzi štúrovcami obľúbenú Kollárovu Slávy dceru.

Ludovít Štúr „kollárovský“ názov *Tatranská Vratislava* použil v štyroch svojich českých listoch v čase od 10. 10. 1837 do 17. 1. 1838 (dovtedy využíval iba podoby *Prešpurek* a *Prešporek*). Prvý z nich je list redaktorovi *Květov* a priateľovi Jaroslavovi Pospíšilovi z 10. októbra 1837.

V Tatr. Vratislavě 10. 10. 1837 – J. Pospíšilovi (Ambruš, 1954, s. 118) [v texte: *já sem opět v Prešporku*]

V Tatr. Vratislavě 18. 10. 1837 – B. Vrchovskému (tamže, s. 121)

V Tatr. Vratislavě 2. 1. 1838 – K. B. Štorchovi (tamže, s. 134)

[A. Pražák: dr. Staňkovi! – p. vyššie]

V Tatr. Vratislavě 17. 1. 1838 – B. Vrchovskému (tamže, s. 139)

Vtedy zväzok so Šafárikovou rekonštrukciou bol už pravdepodobne vytlačený (s. 831 so Šafárikovou rekonštrukciou je v 6. zväzku), ale v nijakom prípade ho nemohol Štúr mať, keď si v liste sťažoval, že má zatiaľ iba 3. zväzok. Už od februára 1838 začal Ľ. Štúr v listoch písaných po česky používať na rozdiel od Šafárikovej rekonštrukcie *Břetislav* názov patriaci k inému skloňovaciemu typu *Břetislava* a od júna 1841 aj názov *Břetislava nad Dunajem*. Že ide o podobu *Břetislava*, svedčia tvary genitívu a akuzatívu z *Břetislavy*, *skrze Břetislavu* (tamže, s. 152, 153). Názov *Břetislava nad Dunajem* použil v piatich listoch.

V Břetislavě 24. 2. 1838 – Ct. Zochovi (tamže, s. 141)

V Břetislavě 24. 2. 1838 – Ľ. Gajovi (tamže, s. 144)

V Břetislavě 15. 6. 1838 – B. Vrchovskému (tamže, s. 147) atď.

V Břetislavě nad Dunajem 20. 6. 1841 – V. Hankovi (tamže, s. 244)

V Břetislavě nad Dunajem 13. 3. 1842 – J. V. Staňkovi (tamže, s. 297)

V Břetislavě nad Dunajem 22. 5. 1842 – F. Palackému (tamže, s. 302)

V Břetislavě nad Dunajem 21. 1. 1843 – P. Jozeffymu (tamže, s. 340)

V Břetislavě nad Dunajem 8. 5. 1843 – I. I. Sreznevskému (tamže, s. 353)

Slovenské podoby zodpovedajúce strednej slovenčine *Braťislava* a *Braťislava nad Dunajom* používal Ľ. Štúr od januára 1844, popri nich aj podobu *Breťislava* od januára 1845:

V Braťislave 6. 1. 1844 – S. B. Hroboňovi (Ambruš, 1956, s. 14)

V Braťislave 30. 1. 1844 – Ct. Zochovi (tamže, s. 15)

V Braťislave 5. 3. 1844 – M. M. Hodžovi (tamže, s. 25) atď.

V Breťislave 6. 9. 1845 – S. B. Hroboňovi (tamže, s. 93)

V Braťislave alebo v Prešporku 20. 11. 1844 – Š. Závodníkov (Ambruš, 1960, s. 40)

V Braťislave nad Dunajom 26. 11. 1845 – A. H. Škulétymu (Ambruš, 1956, s. 96)

V Braťislave 17. 10. 1845 – S. B. Hroboňovi (tamže, s. 99)

V Breťislave 1. 1. 1847 – P. Mazúrovi (Ambruš, 1960, s. 53)

V Breťislave 2. 1. 1847 – S. B. Hroboňovi (Ambruš, 1956, s. 155)

V Braťislave 18. 2. 1848 – M. Klácelovi (tamže, s. 185)

Medzitým, pochopiteľne, používal Štúr v listoch aj názvy *Prešpurek*, *Prešporek* (dokonca aj *Prešpurek nad Dunajem*), napr. v liste J. Kollárovi zo 7. 2. 1846 v *Prešpurku* (s. 112) alebo J. Fričovi z 18. 3. 1848 v *Prešpurku nad Dunajem* (s. 187). Po r. 1848 sa zo Štúrových listov názov *Braťislava* vytratil.

Názov *Braťislava* používal Ľ. Štúr aj v Slovenských národných novinách:

Čo sa už našich Braťislavských krajov tíka, mali sme zimu v druhej polovici jan. ozaj tuhú, a na konci vetri a záveje (1848, č. 259; s. 1035);

Po tieto dni rozlúčili sme sa s p. Závodníkom, ktorí bou prišjeu do Prešporku. To je naša spomienka na Váš i príchod i odchod v Braťislave! (1848, č. 267; s. 1067).

Od roku 1838 používali názov *Břetislava* aj ďalší štúrovci. Ako príklady možno uviesť listy i publikované texty J. M. Hurbana, S. B. Hroboňa, J. Francisciho

Rimavského, A. H. Škultétyho, A. Braxatorisa Sládkoviča, B. Pravoslava Červenáka a ďalších. Aj v „kolektívnych“ listoch Spoločnosti sa mladí štúrovci podpisovali už r. 1839 ako *Břetislavští Slované, Břetislavští Slováci* (Béder, 1957, s. 57) a r. 1840 *slavobratrové břetislavští, Slávové břetislavští* (Hleba, 1991, s. 38, 39).

V Palkovičovej Tatranke (Díl III. Sv. 1 z roku 1843) sa názov *Břetislava* objavil v článku S. Štúra v texte: *přissel do Břetislawy (Presspurka)* (s. 98). V poznámke pod čiarou J. Palkovič k tomu poznamenal: *Od té doby, co se w Starožitnostech Slowanských P. Šaffarjka na s. 831. toto čte: „We Slowácých město Brecisburg, t. Bracislaw či Brecislaw aneb Břetislaw, nynj Presspurek l. 1042 v Heřmana Kontrakta se připomjná“ (on pjsse: Heimenburg – nynj Hainburg – et Brecisburg) – někteřj nyněgssj gmenugj Presspurek tjm gměnem Břetislawa. Wydawatel* (s. 98).

Jozef Miloslav Hurban použil českú podobu *Břetislava* v liste J. Petrovičovi zo 17. 3. 1838 (Ambruš, 1969, s. 19).

Pri datovaní Hurbanovho almanachu Nitra sa uvádzajú podoby:

V Prešporku, čili v Břetislavě nad Dunajem (I, 1842),

V Prešporku, alebo v Braťislave nad Dunajom (II, 1844),

V Braťislave 1845 (III, 1846, s. 162).

Názov *Braťislava* používal Hurban aj v práci *Slovensko a jeho život literárni*, ktorá vychádzala na pokračovanie v jeho časopise *Slovenskje pohľadi na vedi, umeňja a literatúru* (1/1, 1846-, s. 14 – 35; 1/2, 1847, s. 3 – 29, 1/3, 1851, s. 91 – 102, 1/4, 1851, s. 127 – 143):

Od Braťislavi sa dvíhajú Tatri a stupujú hore Nitranskou, Trenčjanskou, Oravskou stolicou, až v Liptove a Spiši k sláve svojej dorostnúc potom sa po hraňicjach pounočno-východních, hned v nižších, hned višších kopcách, holách a horách na spuosob kosi až k Sedmihradskej zatáčajú (1846, I/1, s. 19).

Od r. 1429 počalo sa sřehuvaňja sa Čechou do Slovenska, úplnuo sa stalo s přichodom bojovnjeho Jana Jiskri, ktorí od r. 1440 – 1453 slovenskje stolice od Braťislavi, či Prešporku aš po Prašovo a Košice rjad'iu a spravuvau (1846, I/1; 29).

V životopise Ľudovíta Štúra, ktorý vychádzal na pokračovanie v neskorších *Slovenských pohľadoch*, Hurban uviedol podobu názvu *Bretislava*, obyvateľské meno *Bretislavec*, gen. pl. *Bretislavcov*. Navyše (podľa Šafárika) vyložil, ako názov *Bretislava* vznikol:

Prešporok, Požúň, Bretislava nad Dunajom, kol'ké rozpomienky budí toto meno u verného Slováka! To prvé je pokazené z pokazenejšieho nemeckého „Preschpuark“; toto pokazené z Pressburg, ale i toto je skomolené zo starého Bretislavsburg³; chorvátske a maďarské Požúň, Pozsony, sú spotvoreniny stredoveko-latinského Posonium. Bretislava nad Dunajom – k rozdielu od Břeclavy nad Moravou, Breslavy či Břetislavy v pruskom Sliezsku – má za sebou starožitnosť. „Antiquam exquirite matrem“ bývalo heslo Šafárikovo i Štúrovo;

³ Zrovňaj Šafárikove „Starožitnosti“, str. 831, kde slávny dejepisec uvádza Hermanna Contracta od r. 1042, mesto toto Brecisburgom menovavšieho.

od časov Štúrových medzi Slovákami Prešporok menoval sa po starom svojom mene Bretislavou nad Dunajom a menuje sa najradšej. To „nad Dunajom“ nie je však pre zreteľnosť púhu dodatok, ale tak sa menuje v domácich dejepisoch. Kráľ Matiaš najradšej menoval si toto svoje mesto mestom Dunajským, Istropolis⁴ alebo Histropolis. Tak je to s menami miest ako s národmi. Utratí-li, národe, svoju svobodu a samostatnosť, každý s tebou nadhadzuje a podáva si ťa, ako mu zobák jeho ráči, strká ťa sem a tam a pohadzuje tebou. I Bretislava n. D. odkedy utratila svoje pôvodné meno? Odkedy národ ju zakladavší vymizol z radu samostatných národov. Prišiel čas, že nevedeli sami Prešporčania, či sú a z koho sú. Hneď jim trubirozi natrúbili, že veru dákyysi Piso, Riman, bol zakladateľom Prešpuarku, a volali sa teda Pisonium, ztadiaľ vraj Posonium. To schopili okolo Bratislavy bývajúci Horváti a volali ho Požúňom. K tomu prišli Maďari a našli hotové už Pozsony. Kráľ Matiaš mal lásku k svojmu Dunajskému mestu a založil tu r. 1465 „Studia generalia“, t.j. vysoké školy na spôsob a podľa vzoru Bonnskej university. Z Bratislavy n. D. rozlievalo sa svetlo od toho času až po dnes v národe našom. Dá Boh, že „redibit ad Dominum, quod fuit ante suum“, a Bratislava zase len Bratislavou n. D. slúť bude slovom i skutkom.

Samo Bohdan Hroboň písal názvy *Břetislava*, *Tatranská Břetislava*, *Břetislava nad Dunajem* a *Bratislava* najmä v listoch bratovi Ľudovítovi a svojej blízkej priateľke Bohuslave Rajskej (po česky ešte 16. septembra 1843 – po slovensky od 4. novembra 1843).

V Břetislavě 13. 1. 1839 Ľ. Hroboňovi (Hleba, 1991, s. 21)

(v texte) *po přijetí do Břetislavy* 25. 1. 1839 Ľ. Hroboňovi (tamže, s. 23)

(v texte) *Břetislavané* 18. 2. 1839 Ľ. Hroboňovi (tamže, s. 25)

V Tatranské Břetislavě 22. 9. 1839 Ľ. Hroboňovi (tamže, s. 28)

V Tatranské Břetislavě 18. 11. 1839 Ľ. Hroboňovi (tamže, s. 30)

V Tatranské Břetislavě 23. 2. 1840 M. Hlaváčkovi (tamže, s. 32)

V Břetislavě nad Dunajem 16. 9. 1843 B. Rajskej (tamže, s. 73)

V Bratislave 7. 6. 1844 B. Rajskej⁵

(v texte) *na zboreninách hradu nášho, Bratislavy* (tamže, s. 91)

V Bratislave 17. 6. 1844 Ľ. Hroboňovi (tamže, s. 91) atď.

⁴ Zrovňaj „Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria & a Paulo Valaszky. Editio altera“. Budae 1808. Pag 109. „Urbem hanc Posoniensem Matthias Rex Histropolim etiam identidem vocitabat“ ako menuje Prešporok i bula pápeža Pavla II., daná k prepoštovi Sombergovi a kapitole bratislavskej: „dilectis filis Praeposito et Capitulae Ecclesiae S. Martini, Histropolitani salutem etc.“ (1881, s. 103).

⁵ S. B. Hroboň napísal prvý list po slovensky B. Rajskej zo Sielnice už 4. novembra 1843. Jeho nadšenie vyjadrovali úvodné slová listu: *Drahá sestra slavianska! Pozdravujem Vás rečou tatranskej matky mojej, rečou praotcov našich slavianskych: len na jej krídlach letieť môže celá duša moja. Verte mi, sestrička drahá, že i na Sálanských mohylách v tak tajemstvaplňom zväzku stál cit môj s duchom tatranským, že práve v ten čas, keď v Tatrách vznikala myšlienka čiste slovenského života, i ja som zahorel túžbou nevýslovnou aspoň jednu pieseň zaspievať hlasom duše tatranskej vo velebnom chráme Slavianstva.* (Hleba, 1991, s. 73 – 74).

August Horislav Škultéty je autorom básne na počesť J. Hollého *Janu Hollému Břetislavští Slávové* (Béder, 1957, s. 57), ktorú vydal r. 1839 bratislavský Ústav.

Janko Francisci Rimavský (Vratislav) písal *Břetislava*, *Břetislava nad Dunajem* i *Bratislava*. V datovaniach v *opustenej Bratislave* a v *nevernej Bratislave*, pochopiteľne, nejde o varianty názvu *Bratislava*, ale o aktualizované situačné označenie datovaného miesta. Pozoruhodné však je, že slovenskú podobu *Bratislava*, zodpovedajúcu strednej slovenčine a štúrovskej kodifikácii (okrem fonetického zapísania *ř*), možno nájsť už v jeho liste zo 14. októbra 1843, a Štúr ju použil až v liste zo 6. januára 1844.

V Břetislavě 10. 7. 1840 A. H. Škultétymu (Eliáš, 1990, s. 11)

V Břetislavě 27. 5. 1841 A. V. Šemberovi (tamže, s. 13)

V Břetislavě 5. 6. 1841 A. H. Škultétymu (tamže, s. 14) a pod.

V Břetislavě nad Dunajem 16. 12. 1841 A. H. Škultétymu (tamže, s. 22)

V Břetislavě 30. 9. 1842 A. H. Škultétymu (tamže, s. 37)

V Břetislave 26. 2. 1843 A. H. Škultétymu (tamže, s. 40)

V Břetislave 15. 9. 1843 A. H. Škultétymu (tamže, s. 44)

V Bratislave 14.10. 1843 A. H. Škultétymu (tamže, s. 46)

V opustenej Bratislave 1. 1. 1844 A. H. Škultétymu (tamže, s. 47)

V nevernej Bratislave 30. 3. 1844 A. H. Škultétymu (tamže, s. 55) a pod.

Andrej Braxatoris Sládkovič vo svojich listoch písal striedavo:

v Prešporku 13. 11. 1840 (Kraus, 1970, s. 388)

v Prešporku 30. 3. 1841 (tamže, s. 24)

v Břetislavě 2. 2. 1842 (tamže, s. 389)

(v texte) *v Prešporku* 27. 9. 1844 (tamže, s. 25)

(v texte) *v Bratislave* 22. 4. 1855 (tamže, s. 53)

Bohuš Nosák Nezabudov použil názov *Tatranská Břetislava* v liste S. Tomášikovi 28. 3. 1840 (*v Tatranské Břetislavě* – Béder, 1957, s. 78), názov *Bratislava* v Orle tatranskom: *Zrovnávau som kraj tento* (okolo Mukačeva) *s Braťislavským (Prešporským), ale přítomnosť zvíťazila* (1845, I/13; 103). Podobu *Břetislava* používal aj Benjamín Pravoslav Červenák, ako vidno z listu A. H. Škultétymu z 12. 5. 1840: *jen v Břetislavě zůstaneš; v Břetislavě tě na každý pád potřebujeme* (cit. podľa J. M. Hurbana, Ľudovít Štúr. Slovenské pohľady, I, 1881, s. 397).

Názov *Břetislava* (v podobe zodpovedajúcej Bernolákovej kodifikácii) používali hneď po vyjdení Šafárikových Slovanských starožitností aj niektorí príslušníci mladšej generácie bernolákovcov, napr. J. Petrovič a M. Hamuljak.

Jozef Petrovič použil túto podobu už r. 1838 v liste J. Kollárovi a v niekoľkých listoch v r. 1839 a 1841 M. Hamuljakovi písaných z miesta svojho pôsobiska, z Újtlaku (dnes Veľké Zálužie, okr. Nitra):

(v texte) *v Břetislave* 17. 9. 1838 J. Kollárovi (Ambruš, 1969, s. 22)

(v texte) *v Břetislave* 3. 7. 1839 M. Hamuljakovi (tamže, s. 40)

(v texte) *do téj Břetislavi* 9. 9. 1839 M. Hamuljakovi (tamže, s. 54)

(v texte) *naspátek bi sme išli parolodů do Břetislavi* 27. 2. 1841 M. Hamuljakovi (tamže, s. 68)

Martin Hamuljak písal väčšinu svojich listov z Budína. Názov *Breislava* použil r. 1839 v liste J. Petrovičovi v podobe zodpovedajúcej bernolákovskej kodifikácii; v liste L. Štúrovi r. 1847 použil však už podobu *Prešporek*:

(v texte) v *Breislave* 11. 7. 1839 J. Petrovičovi (Ambruš, 1969, s. 44)

(v texte) *čo od prívozu z Prešporku do Trnavi prijde zaplatiť* 12. 4. 1847 L. Štúrovi (Maťovčík, 1989, s. 172)

Názov *Vratislava* okrem L. Štúra použil o viac ako desať rokov neskôr Andrej Radlinský:

až takto podkopané kráľovstvo Slovanov v bitke r. 907-ho pri Vratislave .. od Maďarov porazených celkom upadlo (Poklady kazateľského rečníctva, 1, 2, 1849, s. 226/26).

V neskorších rokoch sa častejšie používala podoba *Bretislava*, ktorú po r. 1845 niekoľko ráz použil aj L. Štúr a v osemdesiatych rokoch v Slovenských pohľadoch (v Štúrovom životopise) J. M. Hurban. Zo šesťdesiatych rokov máme doklady z Pešťbudínskych vedomostí a od F. V. Sasinka⁶:

Slováci...obývali...časť hornej Pannonie ležiacu u hôr karpatských od Bretislavy až hen po Sedmohradsko. (Pešťbudínske vedomosti, 4, 1864, č. 17, 2/35-41/B);

Tak sa nazývajú malé Karpaty od Bretislavy (Prešporku) na sever okolo Uhorska sa tiahnuce. (F. V. Sasinek, Dejiny drevných národov na území terajšieho Uhorska, 1867, s. 36 pod čiarou).

Je všeobecne známe, že stretnutie L. Štúra, J. M. Hurbana a M. M. Hodžu u Hurbana v Hlbokom a potom ich návšteva u J. Hollého na Dobrej Vode, kde sa Holý uchýlil k priateľovi Lackovičovi po požiari v Maduniciach, mali veľký význam pre neskoršie uzákonenie spisovnej slovenčiny. Možno odôvodnene predpokladať, že tieto stretnutia mali rozhodujúci vplyv aj na vznik a používanie dnešnej spisovnej a úradnej podoby názvu *Bratislava*. Podľa našich doterajších poznatkov J. Francisci ako prvý použil túto podobu v liste A. H. Škultétymu už 14. októbra 1843 a L. Štúr v liste S. B. Hroboňovi zo 6. januára 1844 a Ct. Zochovi v liste z 30. januára 1844.

Výpočet používateľov a doložených podôb, pochopiteľne, ani teraz nemusí byť úplný.

4. Lipského *Repertorium* (1808) uvádza pre Bratislavu názvy lat. *Posonium*, maď. *Posony*, *Pozsony*, nem. *Preßburg* a slov. (čes.) *Pressporek*. Úradným názvom Bratislavy bol v druhej polovici 19. storočia do roku 1919 jej maďarský názov *Pozsony* (tiež slovansko-slovenského pôvodu – p. Stanislav, 1948a, 1948b).

V *Bratislavskom topografickom lexikone* (Horváth, 1990, s. 62) sa uvádza bez udania prameňa z roku 1918 názov *Prešporok*, z roku 1919 názvy *Prešpurek*,

⁶ F. V. Sasinek použil podobu *Bratislava* v článku Mikuláš Šubič, gróf zriňsky (v Pamätníku Matice slovenskej ku tristoročnej oslave Mikuláša Šubiča Zriňského konanej na Slovensku, Banská Bystrica 1866, s. 61 – 80). – Pri použití názvu *Bratislava* v poznámke pod čiarou uviedol: *Prichodí v dejepisoch s touto slovozmenou: Rastislavia (urbs antiqui Rastizi), Vratislavia, Bratislava, Bretislava, Brecislava, Brecisburg, Brezburg, Precpurg, Prespurg, Prešpurk* (s. 66).

Wilsonovo mesto, ktoré sa podľa zostavovateľa požívali výlučne na vojenských mapách Československého armádneho zboru z Talianska pri obsadzovaní Slovenska; impulz k pomenovaniu dali zahraniční Slováci na pamiatku prezidenta USA Thomasa Woodrowa Wilsona (tamže). Z roku 1919 tento lexikon zaznamenáva dva úradné názvy mesta: *Bratislav* od 22. februára do 6. marca 1919 (podľa chybného oznámenie Predsedníctva ministerskej rady Ministerstvu vnútra o používaní názvu – tamže) a *Bratislava* od 6. marca 1919 (Oprava oznámenia Predsedníctva ministerskej rady Ministerstvu vnútra, že namiesto „Bratislav“ sa má používať správne pomenovanie „Bratislava“).

5. Možno teda zhrnúť:

5.1. Pavol Jozef Šafárik r. 1837 v diele *Slovanské starožitnosti* uviedol pre Bratislavu tri podoby rekonštruované z nemeckého zápisu *Brecisburg* (1042), a to *Bracislav*, *Brecislav*, *Břetislav*.

5.2. Ján Kollár už r. 1830 v *Rozpravách* rekonštruoval pre Bratislavu názov *Vratislava* a r. 1832 v *Slávy dcere* názov *Tatranská Vratislava*. Po vyjdení Šafárikových *Starožitností* ho opravil na *Tatranská Břetislava*. Názvy *Břetislav*, *Břetislava* použil od r. 1838 v iných svojich dielach a v korešpondencii.

5.3. Ľudovít Štúr v r. 1837 – 1838 uvádzal v korešpondencii najprv od Kollára prevzatý názov *Tatranská Vratislava*, potom od začiatku r. 1838 na základe Šafárikovej rekonštrukcie prevzaté české podoby *Břetislava*, *Břetislava nad Dunajem*, od začiatku r. 1844 podoby *Bratšlava*, *Bratšlava nad Dunajom*, *Bretislava*.

5.4. Upravenú Šafárikovu rekonštrukciu *Břetislava* si hneď od r. 1838 osvojili aj ďalší štúrovci, aj mladí bernolákovci (M. Hamuliak, J. Petrovič) a iní príslušníci slovenskej obrodeneckej inteligencie (J. Kollár).

Názvy s atribútmi „*Tatranská*“ (*Tatranská Vratislava*, *Tatranská Břetislava*) a „*nad Dunajom*“ (*Břetislava nad Dunajem*, *Bratšlava nad Dunajom*) sa používali na odlíšenie od príbuzných názvov, moravského *Břeclav* a sliezskeho (poľského) *Wrocław* (pozri pozn. č. 1).

5.5. Pre vznik dnešnej podoby *Bratislava* má základný význam samotná Šafárikova rekonštrukcia (na prvom mieste uviedol podobu *Bracislav* – iba s asibiláciou) a výsledok návštevy L. Štúra, J. M. Hurbana a M. M. Hodžu u básnika Jána Hollého v júli 1843, spisovná slovenčina stredoslovenského typu (*Bratšlava*, *Bratislava*).

5.6. Úsilie štúrovcov a ďalších národne slovensky a slovansky uvedomelých príslušníkov slovenskej inteligencie sa naplnilo r. 1919 po rozpade Rakúsko-uhorskej monarchie. Úradným názvom mesta sa podoba *Bratislava* stala r. 1919.

Chronológia vzniku názvu Bratislava
(905) Vratislaburgum
(907) Braslavespurch, Preslavasburc
(1042) Brecisburg...

Prešpurk, Prešpurek, Prešporek
1830 – J. Kollár Wratislawa
1832 – J. Kollár Tatranská Wratislawa
1837 – P. J. Šafárik Bracislaw, Brecislaw, Břetislaw
1837 – 1838 Ľ. Štúr Tatranská Vratislava
1838 – Ľ. Štúr a i. Břetislava
1838 – 1841 J. Petrovič, M. Hamuljak Breťislava
1838 – J. Kollár Břetislav, Břetislava
1839 – S. B. Hroboň, J. Kollár a i. Tatranská Břetislava
1841 – Ľ. Štúr a i. Břetislava nad Dunajem
1843 – J. Francisci Bratislava
1844 – Ľ. Štúr a i. Braťislava
1844 – Ľ. Štúr Braťislava nad Dunajom
1845 – Ľ. Štúr a i. Breťislava
1849 – A. Radlinský Vratislava
1919 22. februára – 6. marca Bratislav
1919 6. marca – Bratislava

Literatúra

- AMBRUŠ, Jozef: Listy Jána Kollára. 1. zv. (1816 – 1839). Martin: Matica slovenská 1991. 464 s.
- AMBRUŠ, Jozef: Listy Ľudovíta Štúra. 1. – 3. zv. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1954, 1956, 1960.
- AMBRUŠ, Jozef: Korešpondencia Jozefa Petroviča. 7. zv. Martin: Matica slovenská 1969. 200, 8 s.
- BĚDER, Ján: Spoločnosť česko-slovenská a Slovanský ústav v Bratislave v rokoch 1835 až 1840. In: Sborník štúdií a prác Vysokej školy pedagogickej v Bratislave. 1. zv. Red. J. Štolc. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1957, s. 3 – 80.
- ELIÁŠ, Michal: Listy Jána Francisciho. 1. zv. (1840 – 1850). Martin: Matica slovenská 1990. 272 s.
- HLEBA, Edmund: Listy Sama Bohdana Hroboňa. Martin: Matica slovenská 1991. 408 s.
- HORVÁTH, Vladimír: Bratislavský topografický lexikon. Bratislava: Tatran 1990. 408 s. + 48 s. obrazové prílohy.
- HOSÁK, Ladislav – ŠRÁMEK, Rudolf: Místní jména na Moravě a ve Slezsku. 1. – 2. sv. Praha: Academia 1970 – 1980.
- HURBAN, Jozef Miloslav: Ľudovít Štúr. Slovenské pohľady, roč. 1, č. 1, 1881, s. 52 – 70, č. 2, 103 – 132, č. 3, 198 – 218, č. 4, 293 – 316, č. 5, 389 – 414, č. 6, 524 – 544; roč. 2, 1882, č. 1, s. 34 – 52, č. 2, 127 – 151, č. 3, 242 – 270, č. 4, 338 – 362, č. 5, 439 – 452, č. 6, 533 – 562; roč. 3, 1883, č. 1, s. 69 – 106, č. 2, 151 – 181, č. 3, 346 – 372, č. 4, 554 – 586.
- KOLLÁR, Ján: Rozprawy o Gmenách, počátkách i starožitnostech národu Slawského a geho kmeňů. Budjín: Král. universická tiskárna 1830. 396 s.
- KOLLÁR, Ján: Sláwy Dcera. Lyricko-epická báseň w pěti zpěwch. Úpelné wydánj. Pešť: Typ. Trattner a Károli 1832. (nestránkované)
- KOLLÁR, Ján: Výklad čili Přjmetky a Wyswětliwky ku Sláwy Dceře. Pešť: Typ. Trattner a Károli 1832. 528 s.
- KOLLÁR, Ján: Cestopis obsahující cestu do horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko, se zvláštním ohledem na slawjanské žiwly roku 1841 konanou a sepsanou od Jana Kollára. W Pešti: Tiskem Trattner – Károlyiho 1843. 363 s.

- KRAUS, Cyril: Korešpondencia Andreja Sládkoviča. 7. zv. Martin: Matica slovenská 1970. 614 + 7 s.
- MAŤOVČÍK, Augustín: Martin Hamuljak (1789 – 1859). Život, dielo, osobnosť. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1971. 276 s.
- MAŤOVČÍK, Augustín: Listy Martina Hamuljaka. 2. zv. (1834 – 1859). Martin: Matica slovenská 1989. 432 s.
- ROSPOND, Stanislav: Słownik etymologiczny miast i gmin PRL. Wrocław . Warszawa . Kraków . Gdańsk . Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo 1984. 464 s.
- STANISLAV, Ján: Bratislava – Prešporok – Pressburg – Pozsony. (Pôvod stredovekej Bratislavy. Vysvetlenie mien.) In: Slovanská Bratislava. 1. sv. Red. A. Fiala. Bratislava: Kultúrny a informačný odbor ÚNV v Bratislave 1948, s. 22 – 46 (a).
- STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. 1. – 2. zv. [3. mapy]. Martin: Matica slovenská 1948 (o názvoch Bratislavy – 2. zv., s. 76 – 85, 424 – 432) (b).
- ŠAFAŘÍK, Pavol Jozef: Slovanské starožitnosti. Praha 1837. 1006 s.; 2. vyd.: 1. – 2. zv. (Pavla Josefa Šafaříka Sebrané spisy. K vydání upravil J. Jireček). Praha 1862 – 1863.

**Publikované: Ján Kollár, Pavol Jozef Šafárik a štúrovci – a názov Bratislava
In: Slovenká archivistika, 1996, roč. 31, č. 2, s. 48 – 60.**

Pôvodné slovenské podoby geografických názvov *Bijná/ Bojňa, Strečno/Strečen, Košatec/ Košeca*

MILAN MAJTÁN

Staršie a stredoveké podoby slovenských osadných a terénnych názvov sa najčastejšie získavajú zo stredovekých latinských písomností. Pri analýzach sa potom často interpretujú ako kanceláriami a kancelárskym úzom deformované a pri rekonštrukcii sa konfrontujú s novšími a najmä so súčasnými ich slovenskými podobami. Odlišné podoby sme pritom náchylní pokladať za cudzie, napr. maďarské či pomadžarčené.

Pri výkladoch sa neraz pozabúda na stredoveké české (alebo poľské) listiny a iné písomnosti, v ktorých sa zachovali staršie slovenské, starou grafikou niekedy iba minimálne skreslené podoby. B. Varsik priniesol presvedčivé doklady zápisov názvu hradu Drienov (maď. *Somos*) z poľského prostredia *Drenow* 1305 a z česky písaného listu zo začiatku 18. stor. *Drinov*. Táto slovenská nárečová podoba je inak doložená iba od konca 18. stor. (Varsik, 1973, s. 413 – 414).

Názov rieky i mesta *Krupina* je z najstarších dokladov známy iba v maďarskej, pomadžarčenej (a polatinčenej) podobe: *fl. Corpona* 1135/1262, *Saxones de Corpona* 1238, *fideliū hospites nostri de Cvrpuna, datum apud Curpuna* 1244, *riv. Korponawizy* 1250, *cum hospitibus de Corpona* 1254, *fl. Corpona* 1255/1380, *riv. Korponawizy* 1255, *fl. Corpona* 1262 a pod. (CDSI, Bakács, 1971). Slovenská podoba názvu *Krupina* je známa až z 15. stor. z poľskej listiny zo 14. decembra 1441 datovanej *in campo circa fortaliciū Crupina* (KDM, 4, s. 394, č. 1416) a zo Žilinskej knihy (z r. 1457, 1481 a 1501): *list crupi[n]sky; rada miesta Crupy-ny* 1451, *wzali sie do Krupiny* 1481, *s prawa krupinske[h]o; do Krupiny* 1501. Najstarší doklad na slovenskú podobu je tiež z poľského po latinsky písaného listu. (Z poľského prameňa sú napr. aj doklady *in Zolio alias Swolyen, oppido in Hungaria prope Kremnyczam* 1382; *oram omnem que a flumine Wag Powasse dicitur* 1444 a pod.).

Bojná/Bojňa

Veźmeme si však historické podoby názvu obce *Bojná*. Bezpečný doklad o adjektívnej podobe názvu je iba od J. Lipského z r. 1808. Staršie doklady dlžku nezachytávajú, nedá sa rekonštruovať ani z nepriamych pádov. Naopak, doklady zo slovenského listu z r. 1564 jednoznačne svedčia o pôvodnej podobe názvu *Bojňa* (gen *Bojne*, nie *Bojně*): *Bajna* 1424 VSOS; *dan a psan v mestečku na Boj-*

ni [na Bojny]; chudi lide mestečka Bojne 1564 LP, s. 36, č. 3.; Bajna oder Bojna 1786 Korab., s. 25; Bajna, Bojna rectius Bogna; Bojná v. Bajna 1808 Lipský, s. 28, 67.

Strečno/Strečen

Ako druhý príklad nám môže poslúžiť názov hradu a obce *Strečno*. Hrad vznikol niekedy v 13. stor., k dispozícii sú desiatky dokladov historických podôb jeho názvu (uvádzame, pochopiteľne, iba niektoré): *Strechun* 1300 VSOS; *in provincias de Kassa, Oruslanku, Lednuche, Bestruche, Hrychov, Lytwa et de Strechun* (1316) RDSI, č. 146; MTF, s. 76; *in quatuor locis tributorum Bodatyn, Iachasyn, Strechen et Trenchen vocatis* 1321 RDSI, č. 673; MTF, s. 190; VSOS; *castellanus de Strychen* 1358 MTF, s. 77; VSOS; *comitatus castri Strechyn* 1384 MTF, s. 77; VSOS; *circa aquisitionem castrorum videlicet Streczno et Antiqui castri; sub castro Streczno* 1403 Mályusz II/1, č. 2514; *castrum Strechen; castrum Ztrechen* 1405 MTF, s. 77; *poss. Streczen; castrum Streczan, poss. Streczan* 1438 MTF, s. 77, 190; VSOS; *castra nostra Strechen et Sary grad dicta* 1442 MOL DL 13694 a pod. (Podobu s príponou *-no* majú iba doklady z r. 1403!)

Zaujímavejšie a výraznejšie sú doklady z českých a zo slovenských písomností: *na Strczeczni (!)* 1480 SLS, č. 167; SČL, č. 19; *Theophilus Turzo z Betlehemv, haytman hradow Streczen a Lethawa* 1493 SČL, č. 33; *vpadl jest u viezeny zvrchupsanemu panu Mikulassowj Kostkowj jeho milosti na zamek Streczen; na zamku Strecznie; urzędnyk zamku Streczna; dan a psan na zamku Strecznie* 1539 VZ, č. 3, s. 209; *rano Kadlbecz czakal na człne pod zamkom Budetinem, a tak kdi wysiel Baranegi rano se vmywathy na Wach, wzał ho na człn a drabj czekaly (w) wrbj, a tak wzawsse ho, w spytale puta mu odbyly a kone poden daly, a tak ho na zamek Streczen poslali; na Streczne* 1584 PDS, č. 34, s. 95, 98; *poslom dwom, ktery chodily na Lietawu a na Streczen z listy* 1609 ŽILINA; *jest jedna rieka Bys-trička, ktera od strany strečenskej chotar deli* 1626 U2, s. 242.

Novšie doklady z diel J. M. Korabinského a J. Lipského potom už výraznejšie naznačujú a istým spôsobom sugerujú úvahu o tom, že podoba *Strečen* je cudzia, podoba *Strečno* domáca: *Strecschen, Strečno; vom Berg Stretschen* 1786 Korab., s. 735, 809; *Sztrecsén, Střečow; Střečno v. Sztrecsény* 1808 Lipský, s. 611, 662;

Pôvodný názov hradu (a predtým iste aj vrchu, na ktorom hrad postavili) bol *Strečen*, hoci na základe najstarších dokladov by nebolo nemožné uvažovať aj o podobe *Strečín* (ako *Trenčín* alebo neďaleký *Varín*). Väčšina historických dokladov však ukazuje na východiskovú podobu *Strečen* a že nejde iba o pomad'arčenu slovenskú podobu, svedčia aj doklady v súvislých slovenských textoch. Doklady z nepriamych pádov nie sú preukazné, lebo obidve podoby, *Strečen* i *Strečno* majú v genitive, datíve, lokáli a v inštrumentáli rovnaké pádové koncovky.

Podobný osud mal názov vrchu (a niekdajšieho hradu) *Sitno* 1009 m v Štiavnických vrchoch (neďaleko je aj *Sitiencie* 776 m a v Nízkych Tatrách *Sitieň* 1265 m). Najstaršie doklady názvu tohto vrchu umožňujú jeho rekonštrukciu ako *Sitieň/Siten: ad montem Cytun* 1245 CDSI, č. 201, Bakács, s. 172; *sub monte Scyten* 1290 DL 1284 – Bakács, s. 91; *sub monte Scyten* 1332 DL 2738 – Bakács,

s. 91; novšie doklady nie sú preukazné: *dan (z) Sytna; Nad Michal Lesnansky, polkrab sytnansky* 1556; *kdiz na Sytne strelyly* 1571 ANTOL. Hrad bol spustošený v 16. storočí. Od 18. stor. už možno nájsť iba podobu *Sitno: na vrchu na Szithnye* 1722 hrad ČABRAD; *am Gebirge Sitna; der Žitnaberg* 1786 Korab., s. 615, 668; *Szitna, Sytno, mons et arx* 1808 Lipský, s. 649.

Nemenej významný je aj fakt, že v severovýchodnej časti Slovenska tvoria názvy vrchov zakončené na *-eň/-en* výrazný areál. Sú to *Dubeň* 613 m v Kysuckej vrchovine (*ad verticem Duben* 1438, *w syhoti pod Dubnom* 1586, *Duben, který gest zahageny; kopanicza wisse Gelssowczow pod Dubnom* 1690); *Brodeň: Brodenec* 621 m alebo *Brodnianka* 720 m v Kysuckej vrchovine (*Broden hegy* 1439 – je aj obec *Brodno*); *Vreteň: Velké Vreteno* 821 m v Kysuckej vrchovine (*Wreten csúcs* 1439); *Jaseň* 809 m v Kysuckých Beskydoch; *Lešten* 734 m v Kysuckých Beskydoch; *Japeň* 1065 m vo Veľkej Fatre; *Zvolen* 1402 m vo Veľkej Fatre; *Bučeň: Velký Bučeň* 514 m v Cerovej vrchovine.

V tejto súvislosti možno uviesť aj skutočnosť, že na druhom brehu Váhu starší susedný hrad a obec Varín mali od začiatku maďarskú podobu názvov *Varna* a po postavení Strečna hrad začali nazývať *Starý hrad: castra Varna, Budetyn, Lytua et Hrychou vocata* 1321 RDSI, č. 646; MTF, s. 83; VSOS; *Alexander, comes de Varna* 1323 RDSI, č. 929; MTF, s. 83; (osobné meno) *Varini* 1378 MTF, s. 394; *Owar vár* [!] 1397 Mályusz, 1, č. 4870; (obec) *Varin* 1414 MTF, s. 92; *oppidum Waryn; civitas Warinum* 1439 MTF, s. 92; *castrum Stari grad* 1442 MTF, s. 75; VSOS; *castra nostra Strechen et Stary grad dicta* 1442 MOL DL 13 694; *castrum Owar et oppidum Waryn* 1520 SČL, č. 67, pozn. 1.; *rozdielili gsme Stary hrad na poly; z Zamku Stareho; do mesteczka Warzina* 1520 SČL, č. 67 a pod.

Košeca/Košatec

Názov hradu (a obce) *Košeca* nie je na prvý pohľad významovo priezračný. Málo pomôžu aj najstaršie historické doklady z latinských písomností zo 14. a zo začiatku 15. stor.: *comes Lorandus de Kosycz, castellanus* 1312 RDSI, č. 971; VSOS; *in provincias de Kassa, Oruslanku, Lednuche, Bestruche, Hrychov, Lytwa et de Strechun* 1316 RDSI, č. 146; MTF, s. 69; *Lowrandum de Coscha* 1318 RDSI, č. 312; *castrum Kassa* 1330 MTF, s. 69; VSOS; *ad castrum nostrum Cassa nuncupatum* 1404 Mályusz, č. 2903; *Cassca* 1429 MTF, s. 69 a pod. Prvé doklady na pôvodnú domácu podobu *Košatec* sú z listín z jiskrovských čias: *castra prope fluvium Wagh Trenczyn, Sucz, Wrssatecz, Lednicz, Bistrzicz, Cossatecz cum omnibus aliis castris* 1444 AG 9, s. 59, č. 47; *castrum Kossatecz* 1447 MTF, s. 69; VSOS; *s urozeným pánem, panem Janem Kossatskim z Leskowcza a z Banovecz, s jeho zámky Kossatzem, z Banowczi; na ludech pána Janowich z Kossatzca; panu Janowi Kosatsskemu* 1457 SLS č. 101.

Z pôvodného tvaru sa postupne formovala súčasná slovenská podoba *Košeca: urozenemu panu Paulowi Petrowczi a na Kossatzcy* 1534 SLL, č. 269; *ssly trie draby zamku s Kossecze a dwa sedlaczy z Podhradia; wiznal, že slychal pod Kossedczem, ze Trstansku ozbygaly; dal schowaty swych penez Adamowy, Kobzowe-*

mu synowy z Podhradia pod Kosieczem sedem zlatych 1584 TRENČÍN; (obec) *Kazza aliter Kosiecz* 1598 VSOS; *Zawoczy odwazali d. rectorem do Kossace* 1610 ŽILINA; *Jeho velkomožnosti panu Petroczy Istvanu, Košeca* [v orig. *Kosseca*] 1663 LP, č. 20; *Kóscha, Koshecza* 1786 Korab., s. 320; *Kossa aliis Kassa, Kosseca vel Kossice* 1808 Lipský, s. 337 a pod.

Aj hrad *Vršatec* sa v najstarších dokladoch uvádza so svojim maďarským názvom *Oroszlánykő: in provincias de Kassa, Oruslanku* (1316) RDSI, č. 146; MTF, s. 74; VSOS; *castellanus de Orozlan kw* 1348 MTF, s. 74; *castrum Orozlan kw* 1388, 1406 MTF, s. 74; *castellanus castru Orozlan kew* 1407 MTF, s. 74 a pod. Jeho slovenská (a nemecká) podoba sa uvádzajú až od 15. stor.: *castra Wrssatecz* AG 9, s. 59, č. 47; *castrum Lebenstain* 1447 MTF, s. 74; *Menharth Slopneho a z Wrssateze*; *dan na Wrssatezi* 1497 SLS, č. 161; SČL, č. 16; *skrze pana Menhartha Slopney a z Wrssateze* 1480 SLS, č. 178 (k r. 1483); SČL, č. 24; *Wirssatecz* 1485 MTF, s. 74; *Wrssatecz* 1491 MTF, s. 74; VSOS; (osobné meno) *Wersatheczky* 1519 MTF, s. 75; *Brygida Wrssaczka* 1545 VZ, č. 17, s. 228; *arx Oroszlánykeö vulgo Wrssátecz nuncupata* 1682; *zamek Wrssatecz*; *register urbarny panstvi vršatckeho* 1683 U2, s. 336; *Oroszlankő, Werssatec oder Wrssatečko* 1786 Korab., s. 503; *Oroszlánykő vel Oroszleánykő, Orssowé vel Orssowský Zámek* 1808 Lipský, s. 483 a pod.

Ako vidno, aj slovenské geografické názvy sa v mnohonárodnostnom prostredí Uhorska sa v minulosti vyvíjali. Niekedy sa nedá dosť dobre postihnúť, či to bol vždy prirodzený vývin, a ako naň vplývala administratíva, napr. či podoba *Bojná* pochádza od J. Lipského alebo či *Repertitorium* iba fixoval už existujúci stav. Pôvodný názov *Strečen* je evidentný, potvrdzuje to areál názvov tohto typu a jazykový materiál zo starších českých a slovenských písomností, nie je výnimočný ani vývin slovotvorných typov *-en* > *-no*. Pôvodnú podobu *Košatec* možno ľahko vyložiť predovšetkým v konfrontácii s názvom *Vršatec* (*košatý, vršatý*), vývin typu *Košatec*, (*z*) *Košatca* > *Košeca* je prirodzený. Vynára sa istá potreba využívať pri analytických výskumoch okrem uhorských prameňov aj české a poľské pramene, pretože obsahujú často menej deformované (nepomaďarčené) staršie geografické názvy.

Literatúra

- Akta gródzkie i ziemskie z czasów rzeszypospolitej Polskiej. T. 1. Lwów: Galicyjski Wydział Krajowy 1868. 27 + 199 s. (AG).
- BAKÁCS István: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest: Akadémiai kiadó 1971. 480 s. (Bakács).
- FEKETE NAGY Antal: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. kötet. Trencsén vármegye. Budapest: Kiadja a Magyar tudományos akadémia 1941. 415 s. (MTF).
- Kodeks Dyplomatyczny Małopolski. Ed. F. Piekosiński. T. 1. – 4. Kraków: Komisja Historycznej Akademii Umiejętności 1876 – 1905. (KDM).
- KORABINSZKY, Johann Matthias: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Preßburg: zu zu finden in Weber und Korabinskyschen Verlage 1786. 858 + 40 s. (Korab.).

- LIPSZKY de Szedlicsna, Joannes: Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regionum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentum. Budae: Typis Regiae Universitatis Pestanae 1808. 766 + 164 s. (Lip-ský).
- MÁLYUSZ, Elemér: Zsigmondkori oklevéltár. K. 1. – 2. Budapest: Akadémiai Kiadó 1951 – 1958. (Mályusz).
- Pramene k dejinám slovenčiny. Zost. M. Majtán, J. Skladaná. Bratislava: Veda 1992. 400 + 24 s. (PDS).
- Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. 1. zv. (1301 – 1314). 2. zv. (1315 – 1323). Ed. V. Sedlák. Bratislava: Veda 1980, 1987. (RDSI).
- Středověké listy ze Slovenska. Ed. V. Chaloupecký. Bratislava – Praha: Nákladem Melantricha A. S. Praha 1937. 266 + 24 s. (SLS).
- Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. 2. zv. (XVII. storočie). Ed. R. Marsina a M. Kušík. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 596 s. (U2).
- VARSÍK, Branislav: Otázky vzniku a vývinu slovenského zemanstva. Bratislava: Veda 1988. 302 s. (VZ).
- VARSÍK, Branislav: Osídlenie Košickej kotliny. 2. zv. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1973. 604 s. (Varsík).
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. 1. – 3. zv. Bratislava: Veda 1977 – 78. (VSOS).

Publikované: Pôvodné slovenské podoby geografických názvov Bojná, Strečno a Košeca.

In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. *Philologica*. 45. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského vo Vydavateľstve UK 1997, s. 223 – 228.

Slovo *košút* v slovnej zásobe slovenčiny

MILAN MAJTÁN

Slovo *košút* je v slovenčine veľmi starobylé. V starej češtine nie je doložené, známy je iba doklad z diela J. A. Komenského, rodáka z východnej Moravy (*řezaný kozel jest kleštěný košut* – Jungmann, 1836, s. 143). V južnoslovanských jazykoch (v slovinčine, v srbčine a chorváčtine, v bulharčine) sa vyskytuje podoba *košuta* ženského rodu a značí „jelenica, laň“, rovnako ako v starej ruštine (Machek, 1968, s. 631; Budziszewska, 1965, s. 302; Stanislav, 1948, s. 28).

V slovenčine sa slovo *košút* ako vlastné meno dokladá od 13. stor. Osobné meno *Košút* je z Turca doložené od r. 1263 (Šikura, 1944, s. 117), apelatívum ako prvotné musíme pokladať za staršie. Z apelatíva vzniklo (rovnako ako dnes vznikajú prezývky) osobné meno, z osobného, vlastne rodového mena mohli vzniknúť osadné názvy. Obec *Košúty* v okrese Galanta sa v listinách spomína v prvej polovici 13. stor. (*Qusuot, Kusoud* – Stanislav, 1948, s. 287), *Košúty*, ktoré sú dnes súčasťou obce Priekopa, v okrese Martin, sa spočiatku uvádzajú s názvom Dvorec (*Udvard*), od roku 1397 ako *Košúty (Cosuthfolua-i Cosut fia András* – Mályus, 1951, s. 551; Šikura, 1944, s. 117). Osada *Košutovce* patrí do obce Dohňany v okrese Považská Bystrica a osada *Košutovo* do obce Závažná Poruba v okrese Liptovský Mikuláš⁶.

Apelatívum *košút* sa v slovenských jazykových pamiatkach z predpisovného obdobia vyskytuje celkom ojedinele. Máme doklad iba z Krupiny zo súdneho procesu proti strigám z r. 1675. Bábela, jedna z obžalovaných žien, pri mučení vypovedala: *A diabel nám to sľuboval, že budeme bohate, a widela sem toho czerta mnohokrate w czernem kossutowem spusobu!* (= v podobe čierneho capa).

Zato v starších slovenských slovníkoch nájdeme doklady na slovo *košút* dosť. A. Bernolák uvádza slovo *košút* so synonymami *wirezaní cap, kozel, škop* a s lat. *hircus castratus, vervex*, nem. *verschnittener Bock, Geissbock*, maď. *öri, herélt kos, berbéts* (Bernolák, 1825 – 27, s. 1049). Potom sa objavujú ďalšie vý-

¹ *Processus causer(um) criminalium maleficar(um)*, zväzok zápisov z rokov 1675-1741, str. 1. Uložený je v Mestskom archíve v Krupine bez signatúry. Porov. F. Šujanský, *Súdy nad strigami r. 1675 a v nasled.* (*Zo zápisnej knihy mesta Krupiny*), Slovenské pohľady, 1898, roč. 18, s. 690-691.

znamy. V Ribayovom rukopisnom slovníku *Idioticon Slovacicum* má substantívum *košút* významy 1. „cap“, 2. „nerozumný, bláznivý človek“ a adjektívum *košutovatý* význam „bláznivý“. Od Ribaya je doklad v Jugmannovom slovníku na druhý, prenesený význam *človek nepowážliwý, nerozumný*, nem. *ein Mensch ohne Überlegung*. Ďalší význam slova *košút* je prvý raz doložený v slovenskej čítanke z roku 1860, ktorú zostavil M. M. Hodža: *Syhliak, ba i každý listnatý stromok i každý väčší ker, čo do hora nerastie, ale tak husto do šira sä na daromnicu rozrastá, menuje sä košút* (Hodža, 1860, s. 192).

V Ormisovej učebnici prírodopisu sa slovo *košút* využíva na označenie capa i srnca: *kozel domácí čili kossut; kozel krotký, kossut čili cap, srnec čili kossut*. V tejto učebnici je i jediný známy doklad na prechýlenú podobu *košútka*: *samice [srnca] se nazýva srna č. kossutka* (Ormis, 1851, s. 30 – 32).

V základnom význame je slovo *košút* v Jančovičovom (*košút* [!], *berbécs* – Jančovič, 1848, s. 114), v Loosovom slovníku (*košut, bak, Bock* Loos, 1871, s. 193) a vo frazeologickom slovníku P. Tvrdeho (*košut, vyrezaný cap* – Tvrdý, 1931, s. 222).

V Mičátkovom slovníku sa pri slove *košút* uvádzajú dva významy, a to 1. „vyrezaný cap“, 2. „nízky strom“ (кладенный козёл, низенькое дерево – Mičátek, 1900, s. 86), vo Hvozdzikovom tri významy: 1. „vyrezaný cap“, 2. „ker rastúci do šírky, košatý ker“, 3. „nemúdry človek“ a okrem toho frazeologické spojenie *košúty váľať* „robiť kotrmelce“ (Hvozdzik, 1937, s. 374).

Podobne sa toto slovo registruje v Kottovom česko-nemeckom slovníku, ktorý obsahuje veľa slovenských (aj nárečových slov), vyexcerpovaných z najrozmanitejších prameňov (Kott, 1878, s. 763; 1896, s. 162; 1901, s. 121), a v Kálovom slovníku. Kálal zachytil všetky tri už spomenuté významy a frazeologické spojenie v troch variantoch (*košúty preval'ovat', košúty prevracat', košúty válať* – Kálal, 1923, s. 263; Němcová, 1930, s. 67; Šujanský, 1894, s. 315).

V Slovníku slovenského jazyka sa základné slovo *košút* nenachádza. V kartotéke slovníka je však jeden doklad z Vajanského: *Ku komedianstvu patria i všelijaké kotrmelce, košúty a saltomortále* (Vajanský, 1938, s. 237).

V Slovníku slovenského jazyka i v starších slovníkoch sa nachádzajú aj príbuzné novšie odvodené slová, utvorené od mena Ľudovíta Kossutha (Košúta), maďarského politika z polovice 19. stor. Slová *košutizmus, košutista, košútovčina, košútovec, košútovský, košútka* (SSJ, 1959, s. 753) súvisia priamo s obdobím košútovskej revolúcie v rokoch 1848 – 1849. Do ľudovej slovnej zásoby a do literatúry vari najviac preniklo slovo *košútka*, označujúce uhorské papierové peniaze, vydané práve v tomto čase, ktoré nemali príliš veľkú hodnotu. Doklady slova *košútka* z umeleckej literatúry sú najmä od Kukučina, Hviezdoslava a Vajanského.

Zo všetkých uvedených faktov vyplýva, že slovo *košút* možno hodnotiť ako praslovanský dialektizmus. Ak sa vezme do ohľadu aj podoba ženského rodu *košuta*, dá sa hovoriť dokonca o jeho celoslovanskom charaktere (Šmilauer, 1970, s. 5). Dnešné slovenské slovo *cap* je vari novšie, súvisí s alpskou pastierskou

kutúrou (Machek, 1968, s. 81), jeho používanie v slovenčine by sa hádam mohlo dať do súvisu aj s valašskou kolonizáciou.

Pôvodný význam slova *košút* by bol teda „samec kozy, cap“. S týmto základným významom môže súvisieť aj prenesený význam „nerozumný, bláznivý človek“ a slovné spojenia *košúty preval'ovať*, *košúty prevracat'*, *košúty válať* „robiť kotrmelce“. Takto možno vyložiť aj najstarší doložený význam apelatíva z r. 1675 a osobné meno *Košút*, doložené v slovenčine od r. 1263.

Význam „vyrezaný cap“ sa traduje od Komenského, ale doklad nie je vôbec jednoznačný. V spise Janua linguarum reserata je totiž text *řezaný kozel jest kleš-těný košut, caper est castratus hircus, der Geiss (Heilbock) iste in verschnittener Bock*, z ktorého nijako nemusí vyplývať, že *košút* je *vyrezaný cap*. Nemožno to však ani jednoznačne odmietnuť. Slovo *košút* významovo súvisí so slovom *šutý*, t. j. bez rohov, bezrohý; pri význame „vyrezaný cap“ ide tiež o neprítomnosť istého druhového (a to podstatného) príznaku. Tá istá významová zložka je aj v prenesenom význame „nerozumný, bláznivý človek“ (= bez rozumu) a v ďalšom význame „nízky strom alebo ker“ (= bez vrcholca). V poslednom prípade hlásková podobnosť s adjektívom *košatý* je iba náhodná.

Zo slovnej zásoby slovenčiny slovo *košút* už ustúpilo. V historickej slovnej zásobe malo však pevné miesto, aj keď priamych dokladov, napr. z písomností z predpisovného obdobia takmer niet. Vyplýva to hádam aj z expresívnosti slova v čase, keď ho začalo zo slovnej zásoby vytláčať slovo *cap*, ktoré ho postupne celkom nahradilo.

Literatúra

- BERNOLÁK, A.: Slowár slowenski česko-laťinsko-německo-uherski. 2. zv. Budae: Typogr. Univers. Hungaricae 1825. 1762 s.
- BUDZISZEWSKA, Wanda: Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej. Wrocław – Warszawa – Kraków 1965, s. 302.
- JANČOVIČ, Štefan: Noví slovensko-maďarski a maďarsko-slovenski slovnik. 2. zv. Sarvaš: I. Jancovics 1848. 445 s.
- JUNGMANN, Josef: Slownjk česko-německý. 2. zv. Praha: We kněžecj arcibiskupské knihtiskárně u Josefy wdowy Fetterlowé 1836. 1031 s.
- HODŽA, Michal Miloslav: Prvá čítanka pre slovenské evanjelické a. v. školy. B. Bystrica: Kníhtlačou Filipa Macholda 1860, s. 192.
- HVOZDZIK, Ján: Zovrubný slovnik slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský 1. zv. Praha – Prešov: Československá grafická unie 1937. 1638 s.
- KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovnik z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: vlastným nákladom 1923. 103 s.
- KOTT, František Štefan: Česko-německý slovnik 1. zv. Praha: J. Kolář 1878. VI. 1220 s.
- LOOS, Jozef : Slovnik slovenskej, maďarskej a nemeckej reči. 3. zv. Budapest: W. Laufer 1871. 650 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovnik jazyka českého. Praha: Academia 1968. 866 s.
- MÁLYUS, Elemér : Zsigmondkori oklevéltár. 1. zv. 1387 – 1399. Budapešť: Akadémiai kiadó 1951. 795 s.

- MIČÁTEK, Ľudovít: *Diferenciálny slovensko-ruský slovník*. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarstvo-účastinársky spolok 1900. 332, 114 s.
- NĚMCOVÁ, Božena: *Putování po Slovensku 2*. Praha: Kvasnička a Hampl 1930. 375 s.
- ORMIS, Samuel: *Stručný Přírodopis pro slowenské žáky a žáčky*. Díl I-ní. Žiwočichopis. W. B. Bistřici 1851, s. 30 – 32.
- RIBAY, Juraj: *Idioticon Slovacicum*, fotokópie v archíve Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. 422 ftk.
- Slovník slovenského jazyka*. 1. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 815 s.
- STANISLAV, Ján: *Slovenský juh v stredoveku 2*. zv. Martin: Matica slovenská 1948. 673 s.
- ŠIKURA, Ján: *Miestopisné dejiny Turca*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1944. 162 s.
- ŠMILAUER, Vladimír: *Příručka slovanské toponomastiky*. Praha: Academia 1970. 215 s.
- Štatistický lexikon obcí v republike Československej*. 3. zv. Krajina Slovenská. Praha: Orbis 1936. 249 s.
- ŠUJANSKÝ, František: *Niekoľko prísloví a porekadiel*. In: *Slovenské pohľady*, 1894, roč. 14, č. 7, s. 440 – 443.
- TVRDÝ, Peter: *Slovenský frazeologický slovník*. Praha – Prešov: Nákladom Československej grafickej únie 1933. 241 s.
- VAJANSKÝ, Svetozár Hurban: *Kotlín*. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská. 379 s.

In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. *Philologica*. 1971 – 1972. roč. 23 – 24. Red. Š. Ondruš. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 231 – 233.

Drevené náčinie v kuchyni

RENATA ONDREJKOVÁ

Do tradícií slovenskej ľudovej kuchyne sa rátajú nielen samotné jedlá, ich príprava, ale aj náčinie, ktoré sa pri príprave jedál používa. Väčšinu inventára staršej slovenskej kuchyne predstavovali predmety z dreva. Jeho spracovanie ovládali takmer v každej domácnosti. Drevené kuchynské náčinie bolo často súčasťou nevestinej výbavy. Z dreva boli vystrúhané rôzne varešky, taniere a nádoby.

Pri vyratúvaní drevených predmetov nemožno vynechať v *lyžičníku* (dnes v *príborníku*) uložené drevené *lyžice*. Pomenovanie *lyžičník* nájdeme v HSSJ: *inventar: lizicznik TRENČÍN 1714; polyčky sprosté a geden lyžičnyk DUBNICA n. V. 1720*. Všetky lyžice nemali rovnaký tvar, niektoré boli okrúhle, iné špicaté, podľa použitia. Názvom *lyžica* označujeme súčasť príboru, ktorý sa používa na naberanie tekutých pokrmov pri jedení. Slovo *lyžica* je praslovanského pôvodu a je rozšírené vo všetkých slovanských jazykoch. Doklady prezrádzajú, že išlo o rozšírenú súčasť kuchynského náčinia s viacerými funkciami totožnými s funkciou varechy: *piet lzyz striebrnych ŽK 1507; lizicze dwe a gedny widlicsky s. l. 1625; welike lyžice NJ 18. st; welika kucharska lžyce aneb wareczka PG 1626*.

Tvarom podobná lyžici je *varecha*, príp. *vareška*. Je to väčšia alebo menšia okrúhla drevená lopatka na miešanie pokrmov pri ich príprave. Z HSSJ možno slovo *varecha* vo význame „kuchynské náčinie slúžiace na miešanie jedál“ doložiť v rôznych hláskových variantoch: *techdy miessag ho dobre s drewanú warechau, dokud s nespenj VK 1764; z toho za pul druhog warechi mu pres cžedák do hrdla ljewag PL 1787; wareczky welike pre žincicu TRENČÍN 1713*.

Slovo *varecha* je hojne rozšírené aj v nárečiach v rôznych podobách ako *varačka, varečka, varajka a varaca*. Uvedieme niekoľko dokladov z kartotéky nárečového slovníka (SSN): *kucharka a varajka, to patrí k sebje SKALICA; tam mam varacu Tekov. Breznica; varecha mi spadla do hrnka REVÚCA; chiťím tú varecu POENÝ KESOV*. Slová *varecha* a *lyžica* sa v bežnej reči veľmi často zamieňajú. Niet sa čo čudovať, veď *lyžica* je zmenšenou kópiou *varechy*.

Ďalším dôležitým náčiním v kuchynskom príborníku, ktorý slúžil na rozmiešanie či rozšľahanie jedál, bola *habarka*. Je to vareška s lúčovitými výbežkami na roztrepávanie. V slovenských nárečiach má rozličné pomenovania ako *trepárka, trepačka, trepák, trepadlo, mutefka, mutelka, mutvica*. Názvy *trepárka, trepačka,*

trepadlo sú odvodené od slovesa *trepáť*, sú najviac rozšírené v nárečiach (Lamač, Siladice, Trakovice, Trnava). Názvy *mutelka*, *mutvica*, *mutefka* sú odvodené od slovesa *mútiť*. Len niekoľko dokladov zo SSN: *z mutelku se zmuci maslo u zbušku* ŽALOBÍN VRN; *a ňeporubaj cali jezulau, zrob i daz dva mutefki!* LETANOVCE SNV; *zatrepu rosferlam z mutelku* SMIŽANY SNV; *v žime robil mutilki z dreva* BREZINA TRB; *podaj mi tú mútvišku, nah rozšprúdlujem zatrepu* ROCHOVCE ROŽ. Slovo *habarka* pochádza z maďarčiny. HSSJ uvádza jeden doklad: *rudicula: habarka* LD 18. st.

Na naberaanie potravy slúžila, a slúži aj dnes, drevená vareška tvarovo prispôbená na tento účel. *Naberačky* boli hlbšie, plytšie, prípadne aj dierkované. V slovenských nárečiach sa vyskytujú pod názvami *šumovačka* – naberačka na cedenie cestovín, *fornefla* – naberačka na omáčku. Slovo *fornefla* nájdeme v SSN: *dál sem si dvie veliké fornefle poléfski a forneflu krénovéj omáčki* SKALICA. V HSSJ nájdeme tieto príklady: *žuffanek železni, dve ssumovačky* ŽILINA 1722; *prigal sem rožne dwa, kozlik, ssumovačku* ŽILINA 1726; *sumowaczka dierkasta* P. BYSTRICA 1780. Ale najrozšírenejší názov je *žufanka*, *žufaňa*, *žufánek*. V kartotéke HSSJ je slovo *žufana* doložené už v 17. stor. v podobe *žufan* i *žufánek*: *žuffan pre obarancze* s. l. 1619; *ssuffy pri kotle no 3* LIKAVA 1627; *zufanek maliczki zeleni* L. JÁN 1683; *despumatorium: ssuffan z dirkamy* NP 17. st; *žufanek ozinowany* P. BYSTRICA 1780. Toto slovo pochádza pravdepodobne z nemeckého slovesa *schufen*.

Na rozборе názvov kuchynského náčinia v staršej slovenčine vidieť bohatosť slovnej zásoby slovenčiny, takisto i jazykové i mimojazykové zákonitosti vystihujúce život slova a označovanej realie.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenski, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherski. Buda: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827.
- HANUŠIN, Ján.: Varechárstvo v Selci. In: Slovenský národopis 1955, roč. 3, č. 1, s. 10 – 48.
- Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1. zv. A – J. 1991. 536 s. ISBN 80-224-0228-1; 2. zv. K - N. 1992. 616 s. ISBN 80-224-0385-7.
- KÁLAL, Miroslav – KÁLAL, Karel: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: nákladem vlastným 1923. 1012 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1987. 592 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968. 866 s.
- Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 4. zv. 1964. 760 s.; 5. zv. 1965. 848 s.
- Slovník slovenských nárečí. 1. zv. (A – K). Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s. ISBN 80-224-0183-8.
- SMIEŠKOVÁ, Elena: Malý frazeologický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 272 s.

Publikované: Názvy kuchynského náčinia v starej slovenčine (*varecha*, *lyžica*, *habarka*, *naberačka*).

In: Kultúra slova, 1998, roč. 32, č. 5, s. 299 – 302.

Ohnisko a nástroje okolo ohníska

RENÁTA ONDREJKOVÁ

V kuchárskych knihách z minulého storočia nájdeme množstvo zastaraných pomenovaní dnes už nepoužívaných nástrojov, korenín a opis takej kuchárskej techniky, ktorú už v dnešnej dobe nepoužívame.

V minulých storočiach jediným miestom na prípravu jedál v slovenských dedinských domoch bolo voľné ohnisko, ktoré bolo umiestnené v obytnej miestnosti alebo v pitvore.

Pri príprave pokrmov naši predkovia používali celkom iné nástroje ako v súčasnosti. Pri rozkladaní ohňa kresaním používali *ocielku*, *kremeň*, *kresadlo*, *práchno*. Ocielka a práchno museli byť teda stále naporúdzi. *Ocielka* je kúsok ocele používaný na kresanie ohňa: *kresiwo z prachnem, z ocgelku, z kremenem a ostruzinamy sirkowatymy nechat gest pohotowe* KoB 1666; *wezmi gednu rozpalenu ocgelku* HT 1760; *aby w čas garnj a gessennj kremen, ocelky a fagky pry sebe nenosyli* PH 1770. *Práchno* je ľahko zápalná látka organického pôvodu (práchnivé drevo, huba), nevyhnutná pri zapáľovaní kresadlom: *zažnutj kresiwo z prachnem* KoB 1666; *giskra wirażena a w oheneg nadobce od prachna zchopena nit syrowu a z tau swyčku aneb drewo zażyha* OP 1685; *fomes: prachno* KS 1763). *Kresadlo* (*kresidlo*, *kresivo*) je nástroj na vykresanie iskier: *nadobj kucharske: kuthan (:kresadlo:)* OP 1685; *dawala gim kresidlo* KRUPINA 1742; *igmarium: kresywko, kresadlo* KS 1763; *aby ste mi kresilo nebyly wzaly, tuto slamu bi sem zapalil* PONIKY 1796; *synarium: kresadlo* DSL 18. st.

Aj pri manipulácii s otvoreným ohňom boli potrebné špeciálne nástroje. Aj ich miesto bolo v blízkosti ohňa. Boli to – *ožeh*, *ohreblo*, *ometlo*, *kutáč*, *lopata*, *potištek*, *kután* a *kliešte*. Tieto predmety museli byť vždy poruke. *Ožeh* (*ožech*), *ohreblo*, *kutáč* – sú drevené nástroje na prehrabávanie uhlia, ohníska v peci: *Puttiera žena slissala od nebohiho Kozela, že gu widiel na poli a že gu ozehom nahaniel* s. l. 1639; *ostatnie ryady kuchinske gsu kresiwo, ožech* KoB 1666. *Ohreblo*: *ynaksseho ya rectora dostanem, čo nebude ohrabla robiti* S. TEPLICA 1639; *ostatnie ryady kuchinske gsu: kresiwo, ohreblo* KoB 1666; (pekar) *wyhrná (:wychráni:)* *ohrablem ohen w uhly, ktore dole zhrna w hromadu* OP 1685; *rutabulum: ohreblo, wymetáč* KS 1763; *druha (žena) wišla z ohreblom* TURIEC 1768; *na ohreblo železne do piowara nadwarely kus* P. BYSTRICA 1788. *Ometlo* (*ome-*

lo) je druh metly na vymetanie pece: *ked* (Zoša Pastierka) *po Tuoli chodila, na omele sedela* KRUPINA 1675; (žena) *má i zbroge swé, praslicu, metlu, ohrablo, ometlo i motowidlo* PV 17. st; *nekrič, hned na teba ometlo poletj* KC 1791. *Potisk (potištek)* je ďalšie pomenovanie *ohrebla*. *Kutáč* alebo *kuták* je železná, obyčajne zakrivená tyč na prehrabávanie ohňa: *zelezna pecka mala, pry nj kutáčz a klessče* M. JÁN 1697; *cebetta: kutáč* NP 17. st; *položá s nym wssecky nadobi, to gest kutáče ohna* KB 1757; *cinjflo: kutáč železny* KS 1763. *Kután* (*kutánek, kutánček*) je železná panvica, ktorá slúžila na prenášanie ohňa alebo pahreby.

Príznačným železným náčiním niekdajších kuchýň boli *koníky, kozlíky, trojnožky* tzv. *drajfusy*. Boli nenahraditeľným náčiním potrebným pri varení a pečení jedál. Na ich výčnelky pripevnili železný vykovaný *ražeň* a na ňom obracali mäso. Rozšírené a obľúbené boli aj tzv. *rošty* a *mreže*: *rozny dwa, geden weliký a druhy malý rust* TRENČÍN 1613; *kuchar maso na ruosste smažy* KoB 1666; *cribrum: rossta* ML 1779; *tyran dal Laclawa na ruosst položitj* CS 18. st. Pieklo sa na nich mäso, ryby, niekedy aj pečivo. *Koza* – bol drevený alebo železný stojan, štvornohý podstavec pod rôzne predmety: *kozy, na kterych se pečene obracagu* LIETAVA 1612; *kozj rebrikowate pre pečene* s. l. 1637; *kozy pod rožne* L. HRÁDOK 1702. *Trojnožky*, tzv. *drajfusy* (slovo pochádza z nemčiny) sa vyrábali v nespočetných variantoch – od úplne jednoduchých až po bohato zdobené tvary. Na ne sa kládli hrnce, panvice, rajnice, kotly a iné kuchynské náčinie: *geden kotliček bez triffusa* KRUPINA 1681; *wsadil sem ho (téglik) na dreyfuss* OCh 17. st; *rosst, dreyfussa, struhadlo* NITRA 1770; *desat trajfuzow nowich* s. l. 1771; *do kuchyne 3 treifusi* M. KAMEN 1796. Takéto trojnožky nájdeme aj dnes v niektorých starších chalupách.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenský, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherský. Budae: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827.
- Historický slovník slovenského jazyka. 1. – 4. zv. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda. 1. zv. 1991. 536 s. ISBN 80-224-0228-1; 2. zv. 1992. 616 s. ISBN 80-0385-7; 3. zv. 1994. 654 s. ISBN 80-0429-2; 4. zv. 1995. 582 s. ISBN 80-224-0432-2.
- KÁLAL, Miroslav – KÁLAL, Karel: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: nákladom vlastným 1923. 1012 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 3. zv., doplnené a prepracované vydanie. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1997. 944 s. ISBN 80-224-0464-0.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia. Nakladatelství Československé akademie věd 1968. 866 s.
- SMIEŠKOVÁ, Elena: Malý frazeologický slovník. 4. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 272 s.

Publikované: Slovenská kuchyňa v minulosti (ohnisko a nástroje okolo ohniska). In: Kultúra slova, 2000, roč. 34, č. 5, s. 286 – 290.

O pôvode názvu *Cigán* (*cigán*)

RENÁTA ONDREJKOVÁ

1. Predkovia dnešných Cigánov pochádzajú z Prednej Indie, odkiaľ odchádzali do sveta v 8. – 11. stor. n. l. Do Európy postupovali cez Malú Áziu v malých skupinách. Za prvú dosiaľ známu zmienku o Cigánoch v Európe sa považuje zápis mnicha v kláštore na hore Athos z roku 1100; hovorí o ľuďoch nazývaných *Asincan*, ktorí boli v Konstantinopole známymi čarodejníkmi. V strednej Európe máme správy o Cigánoch počas celého 13. stor., ale na Balkáne a vôbec v juhovýchodnej Európe, kadiaľ museli prejsť do Európy, sa s nimi opäť stretávame až v 14. stor. Tento zdanlivý rozpor možno vysvetliť tým, že kým v strednej Európe neušli pozornosti pre odlišný vzhľad a aj celkový spôsob života, v samotnej Byzantskej ríši, ako aj v okolitých oblastiach s obyvateľstvom antropologický a etnicky veľmi rozmanitým, neboli ničím mimoriadnym, aspoň nie natoľko, aby ich príchod, príp. prítomnosť domáci kronikári osobitne zaznamenávali. Túto domnienku podporuje aj to, že niektoré správy o Cigánoch v juhovýchodnej Európe pochádzajú od cudzích návštevníkov týchto oblastí (Horváthová, 1964, s. 35).

Nevieme s istotou povedať, kedy sa na dnešnom území Slovenska ukázali Cigáni po prvý raz. Je možné, že prví Cigáni prišli do Uhorska už za vlády Ondreja II. v prvej tretine 13. stor., ale spišskonovoveský richtár Ján Kunch v opise majerov z roku 1322 už opisuje Cigánov spôsobom, ktorý nepripúšťa pochybnosti, že v 14. stor. boli na Slovensku už všeobecne známi. Ich náčelníci sa už v tej dobe honosili titulom *vojvoda* alebo *vajda*. Správy zo 14. stor. ukazujú, že v tom čase žili v Uhorsku dokonca už rozmanité skupiny Cigánov. Spomínajú sa ako kočovníci, poddaní v zmluvnom pomere, ba aj ako príslušníci šľachtického stavu.

Spiš bol na Slovensku jednou z prvých oblastí, kde sa Cigáni začali usadzovať. V 15. stor. pracovali pre spišský hrad ako *jobagiones castri curiales* (hradní sluhovia), spadali priamo pod právomoc pána hradu, ktorý im dával príkazy prostredníctvom svojho správcu. Pripravovali drevo, zbierali lesné ovocie, pomáhali pri poľovačkách a plnili funkciu behárov (poslov). Roku 1423 dostali Cigáni od cisára Žigmunda ochrannú sprievodnú listinu, ktorá bola vydaná na meno *Ladislaus Voivoda Ciganorum*. A. Presbyter z nej urobil odpis, ktorého znenie sa nachádza v Oefeliovom denníku (Grellmann, 1787, s. 222). Takúto ochrannú listinu neskôr udelil aj cisár a kráľ Matej r. 1476 a 1487, kráľ Vladislav r. 1492

a 1496. Listiny tohto druhu sa udeľovali skupinám remeselníkov, predovšetkým kováčom, aby ich obyvateľstvo nestotožňovalo s potulnými skupinami, ktoré žili z krádeží.

2. Stredoveké uhorské listiny termín *Cigán* uvádzajú od začiatku 14. stor. v rôznych grafických podobách: *Cygan*, *Czigan*, *Czygan*, *Chygan*, *Zygan*. Ďalším dôkazom, že Cigáni boli v tomto období u nás už dávnejšie známi, je výskyt názvu *Cigán* v osobných menách a miestnych názvoch. V Solnockej stolici máme z roku 1388 doloženú obec *Ciganvaja*, z roku 1406 obec *Chykanmiklosfalua* (dnes *Cigánfalva* v okrese Élesd v Maďarsku). V roku 1389 sa v Šomodskej stolici spomína poddaný, ktorý sa volá *Georgius Czigany*. E. Mályusz (1951, 1956 – 1958) uvádza šľachtickú rodinu *Cigán* z roku 1393. V Komárňanskej stolici sa spomína nejaký človek, ktorý bol v zmluvnom pomere (nebol ani šľachticom, ani poddaným) a ktorého nazývali *Czigan*.

Roku 1400 sa v Hontianskej stolici v dedine Hidvég (dnes Ipeľské Predmostie) znovu spomína poddaný, ktorý sa volá *Petrus Chygan*, ďalší poddaný z Kovariac *Johanne Czygan* má zápis z roku 1472 (porov. Mályusz, 1951, doklady č. 944, 3221, 3268, 5426 a i.; 1956 1958, doklady č. 33, 801, 3932, 4373, 5057). V priebehu 16. – 17. stor. sa slovo *Cigán* ako vlastné meno v priezviskách poddaných vyskytuje iba ojedinele. Príslušník vyššej spoločenskej vrstvy (zeman, šľachtic) s takýmto menom sa už nevyskytuje.

Prvé názory na Cigánov, predovšetkým na ich pôvod, do značnej miery ovplyvnili aj ich pomenovanie v príslušnej krajine Európy. Podľa názoru, že Cigáni sú pôvodom Egyptania (ich náčelníci sa v 15. stor. predstavovali ako kniežatá z Malého Egypta), vznikli takéto názvy: u Grékov – *Gifiti*, *Giftoi*, u Albáncov – *Jevg*, *Evgit*, u Rumunov – *Jiftu*, u Angličanov – *Egyptions*, dnes *Gypsies*, u Španielov – *Gitanos*. K týmto pomenovaniám patrí i starší maďarský termín *Phá-rao-népe* i označenie *Farahúni*, s ktorým sa i dnes možno stretnúť na východnom Slovensku. Vo Francúzsku je dodnes rozšírený názov *Bohémieus*, t. j. Česi, pretože práve z Čiech cez nemecké kniežatstvá prišli prvé skupiny Cigánov do Francúzska. Najrozšírenejší variant názvu cigánskeho etnika, ktorý sa používa v celej Európe, však pochádza z gréckeho názvu *Atsinganos*, *Atsinkanos*, čo bolo ľudové znenie slova *Atinganoi*. Tento termín postupne prebrali ostatné národy Európy, Turci ich volali *Cynghénes*, *Tsinghiané*, Bulhari – *Cygane*, Rumuni – *Tsigani*, Maďari – *Cygányok*, Taliani – *Zingari*, Nemci – *Zigeuner*, Slováci – *Cigáni*, Česi – *Cikáni* (Horváthová, 1964, s. 16). Sú to všetko etnické pomenovania, ktoré im prisúdili ostatní Európania. Sami vo svojom jazyku v prevažnej miere používajú etnonymum *Róm*, v mn. č. *Róma* (*Rómovia*). Pritom termín *Cigáni* používajú pri konverzácii v slovenskom jazyku, termín *Róma* pri rozhovore v rodnom rómskom jazyku.

Teóriu o indickom pôvode cigánskeho etnika podporujú aj výskumy ich rodného jazyka – rómčiny. Ich indický pôvod najpresvedčivejšie dokázal F. Pott (1845), ktorý rómsky jazyk odvodzoval priamo zo sanskrtu a jeho používateľov lokalizoval na sever východnej Indie. Aj ďalší výskum potvrdzuje túto teóriu:

slovo *rom* sa odvodzuje zo sanskrtského výrazu *dóm*, označujúceho potulnú kasty. S výrazom *dóm* sa ešte stretávame u sýrskych Cigánov, u arménskych Cigánov s výrazom *lom*, u európskych všade *rom* (Horváthová, 1964, s. 27; Lesný, 1934, s. 608; Štampach, 1929, s. 10).

Príslušníci tohto etnika si dnes uvedomujú pejoratívne zafarbenie termínu *Cigán*, ktoré vzniklo u nás neskôr v priebehu 16. – 18. stor., keď sa po Európe potulovali početné skupiny *Cigánov*, ktorí sa živili čarovaním, veštením, ale aj krádežami. Treba však povedať, že *Cigánov* začali odsudzovať po tom, čo sa ukázalo, že teórie o ich pôvode (kniežatá z Malého Egypta, potomkovia Saracénov alebo Hunov) sú chybné. Mnohých začali vyhlasovať za tulákov pozbieraných z najnižších vrstiev rozličných národov, zo zbehov, zločincov a pod. Je príznačné, že najviac teórii založených na podobných názoroch vzniklo v 17. a začiatkom 18. stor., teda v období najväčšieho útlaku *Cigánov* v Európe. Toto pejoratívne zafarbenie termínu *Cigán* vzniklo apelativizáciou pravdepodobne už v priebehu 16. – 17. stor., čoho dôkazom sú slovníky, literárne diela a ľudové porekadlá, ktoré slová *Cigán*, *cigániť* už uvádzajú aj s pejoratívnym významom „klamať, kraďovať“. P. Benický v Slovenských veršoch z r. 1652 používa slovo *cigánstvo* vo význame „klamstvo, lož“: *Pochlebník s cigánstvom, blázen s svým bláznovstvom mnoho darív pobere*. KS 1763 heslo *cigániť* uvádza s významom „kraďovať“: *manticular; aris, ari: měssce režem – kražam, – strjhám, někomu w wačku w mjssku hledám – cygánjm*; a taktiež s významom „klamstvo, podvod“: *versipellis, et e: ossemetny, podwodny, cygansky; sutela, ae: cygánstwi –stwo, podvod, ssybálstwo, lež*. Podobne uvádza aj Michaliak v *Lexicone compendioso* z r. 1799: *sokat hazudni, viel anlügen, mnoho tziganiti*. S významom „klamať“ sa stretávame aj v diele H. Gavloviča, napr.: *čo sy slubil, to wikonag, at bys nezyskal cyganskíg titul twému menu*. O tom, že slová *cigán*, *cigániť* s týmto hanlivým významom boli živé v bežnej hovorovej reči, svedčia aj ďalšie doklady z kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka: (muž muža) *cyganem a giny my neporadnym, gmenamy nazywal WZ 1797*; *gestli kdo mluwe, že miluge Boha a brata sweho nenawidi cigán gest SJ 18. st.*; *čo by robely, kedby nekdo o nich falessne swedectwy widawal, na nych lhal a cziganil WS 18. st.*; *ach newerte milý pánj toto gsau welký cygánj. Týto gsau gen pochlebnjcy a ničemny daremnjcy BrV 1794*; *cigán, šelma zlodejská, ukradne, kde čo máš, povrazy z vozu, železo, jestli si neskováš ASL 18. st.*

A. Bernolák (1825, s. 283) vo svojom slovníku pri hesle *cigán* uvádza: *Cigán, a. m. attigarus, zingarus (cingarus) i, m: Zigeuner: tzigány, boh. Cikán. 2) mendax, fallax, cis, m. Lügner; hazug. syn. Luhar; cigániť, il, im, luhať, zluhať*. Slová *cigán*, *cigániť* s týmto hanlivým významom pretrvali až do súčasnosti, ale už sú pravopisne odlišené od slova *Cigán* s veľkým C, ktoré sa v Slovníku slovenského jazyka vysvetľuje ako „príslušník antropologickej skupiny“, kým slovo *cigán* s malým c má už apelatívny význam (porov. SSJ, 1959, s. 169; KSSJ, 1987, s. 58).

Pretože tento apelatívny expresívny, až pejoratívny význam vyvoláva odpor v radoch rómskeho etnika, vzniká potreba uplatňovať ich etnický názov *Róm*.

V súčasnosti aj v slovenskej konverzácii Cigáni uprednostňujú termín *Róm*, čoho príkladom je aj názov ich spoločensko-politického hnutia *ROI* – Rómska občianska iniciatíva. Prednostné používanie termínu *Róm* pred termínom *Cigán* nemožno však vyriešiť administratívnym rozhodnutím.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenský, Česko-Laťínsko-Nemecko-Uherský. Budae: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827. 848 s.
- GAVLOVIČ, Hugolín: Walaská škola mrawúw stodola. Pruské: Michal Rešetka 1775. 757 s.
- GRELLMANN, Heinrich Moritz: Historischer Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa und dessen Ursprung. Göttingen: J. Ch. Dietrich 1787. 385 s.
- HORVÁTHOVÁ, Emilia: Cigáni na Slovensku. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1694. 396 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisarčíková. Bratislava: Veda 1987, s. 58.
- LESNÝ, Vincent: Jazyk cikánů v ČSR. In: Československá vlastivěda roč 3. Praha: Sfinx 1934. 627 s.
- MÁLYUSZ, Elemér: Zsigmondkori oklevéltár. Zv. 1. Budapest: Akadémiai kiadó 1951. 795 s.; Zv. 2. Budapest: Akadémiai kiadó 1956 – 1958. 790 s.
- MICHALIAK, Stephanus: Lexicon compendiosum seu syllabus simplicium primitivorum vocum et nominum et verborum aeditio prima hujus lexicon. 1779. 785 s.
- POTT, August Friedrich: Die Zigeuner in Europa und Asien. Halle: Heynemann 1845. 540 s.
- Slovník slovenského jazyka. 1. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959, s. 169.
- ŠTAMPACH, František: Cikáni v Československé republice. Praha: Československá akademie věd a umení 1929. 52 s.

In: Slovenská reč, 1991, roč. 56, č. 5 – 6, s. 323 – 327.

Slovesná predpona *pre-/pro-*

ŠTEFAN PECIAR

1. Predpona *pre-* je prastarý celoslovanský slovotvorný prostriedok (z ie. *per-*). Vo väčšine slov. jazykov sa stýka a strieda s predponou *pro-*. V slovenčine zovšeobecnelo znenie *pre-*, podobne ako v poľštině *prze-* a v luž. srbčine *pře-*. V češtine sa zachoval rozdiel medzi predponami *pře-* a *pro-*, takže slovenskému *pre-* zodpovedá v češtine v niektorých prípadoch *pře-*, v iných *pro-*; v dlhých slabikách je oproti slov. *prie-* čes. *prů-* (porov. napr. slov. *prejst'* – čes. 1. *přejít*, 2. *pro-jít*; slov. *prechod* – čes. *přechod*, slov. *priechod* – čes. *průchod*).

V slavistike sa zovšeobecnenie predpony *pre-* pokladá za jednu z charakteristických črt, ktorými sa slovenčina od pradávna odlišuje od češtiny. Keď však skúmame písomné pamiatky, ktoré pochádzajú zo starého slovenského jazykového územia z 15. – 18. stor., resp. súvisia s týmto územím, zistíme, že niektoré slovesné lexémy majú v najstarších zachovaných textoch takmer dôsledne predponu *pro-*, ktorá v neskorších textoch postupne ustupuje predpone *pre-*. Vynára sa teda otázka, či všeobecné znenie predpony *pre-* je prastará črta slovenčiny, zdedená z predhistorických čias, alebo je to výsledok neskoršieho vývinu. Inými slovami: mala slovenčina v starších fázach svojho vývinu popri predpone *pre-* aj predponu *pro-*, alebo mala len predponu *pre-*, kým predpona *pro-* sa do písaných pamiatok starej slovenčiny dostala interferenciou s iným jazykom? Úsilie nájsť objektívnu odpoveď na tieto otázky je práve predmetom tejto našej štúdie. Správnu odpoveď na uvedené otázky môže dať len podrobná analýza jazykového materiálu z písomných pamiatok z 15. – 18. stor., a to nielen formálna, ale i sémantická analýza všetkých slovesných lexém s predponou *pre-*, resp. *pro-*, ktoré sú doložené v pamiatkach slovenskej proveniencie zo spomenutého obdobia.

S uvedeným zámerom sme vyexcerpovali všetok príslušný jazykový materiál uložený v kartotéke Historického slovníka slovenského jazyka v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV. Pritom sme si všímali, v ktorých pamiatkach je tá-ktorá slovesná predponová lexéma doložená s predponou *pre-* a v ktorých má tá istá lexéma predponu *pro-*. Aby sme takto získaný jazykový materiál mohli všestranne analyzovať, konfrontovali sme v osobitnej prípravnej štúdií systém funkcií a významov slovesnej predpony *pre-* v súčasnej spisovnej slovenčine so systémom funkcií a významov predpôn *pře-* a *pro-* v súčasnej spisovnej češtine (Peciar, 1980, s. 87 – 100).

Výsledky tejto prípravnej štúdie nám poslúžili ako východisko pri analýze jazykového materiálu z písomných pamiatok z 15. – 18. stor.

V súčasnej spisovnej slovenčine patrí predpona *pre-* medzi najproduktívnejšie a významovo bohato členené slovesné predpony. V spojení so slovesným základom vyjadruje viaceré lexikálne významy a viaceré spôsoby slovesného deja. Ojedinele môže mať aj čisto vidový význam. Pri dejových substantívach vyjadruje predpona *pre-* obdobné významy a významové odtienky ako v príslušných slovesách, od ktorých sú dejové mená utvorené (SSJ 1963, s. 431). Predpona *pre-* je v slovenčine častá aj pri adjektívach a adverbiách, kde má význam „veľmi, nadmieru“ (typy *predobryj, preťažký, preveľmi, prenáramne*, atď.). V tejto štúdií sa budeme zaoberať len slovesnou predponou *pre-*, resp. *pro-*, pri ktorej je oveľa viac problémov ako pri predpone *pre-* v adjektívach a adverbiách.

Sémantická analýza slovesných lexém s predponou *pre-*, resp. *pro-* doložených v pamiatkach slovenskej proveniencie z 15. – 18. stor. ukázala, že z uvedeného obdobia sú doložené takmer všetky slovotvorné typy slovíes s predponou *pre-* (resp. *pro-*), ktoré sa vyskytujú v súčasnej spisovnej slovenčine, a to nielen produktívne typy, ale aj málo produktívne alebo celkom neproduktívne slovotvorné typy. Pravda, niektoré typy sú doložené až z novšieho obdobia, z 18. stor. To však neznamená, že v jazyku nemohli existovať už skôr.

2. Lexikálne významy predpony *pre-* (*pro-*)

Medzi produktívne slovotvorné typy patria už v 15. – 18. stor. slovesá pohybu (v širokom zmysle), v ktorých predpona *pre-* vyjadruje lexikálny význam premiestnenia (premiestňovania), a to vo viacerých odtienkoch.¹

Základným odtienkom komplexného významu premiestnenia, zmeny miesta je „premiestnenie z jedného miesta na druhé“ bez ďalšej špecifikácie. V skúmanom období vyjadrovali uvedený významový odtienok viaceré slovesá s predponou *pre-*, ktoré majú v základe niektoré sloveso pohybu. Niektoré z nich sú polysémické. Môžu byť a) predmetové prechodné alebo b) neprechodné (podmetové). Niektoré môžu byť prechodné i neprechodné. Sú to napríklad tieto vidové dvojice: a) *prehodiť – prehadzovať, prehnať – preháňať, preliať – prelievať, preložiť – prekladat', preniesť – prenášať, presadiť – presádzať/presadzovať...*; b) *prejsť – prechádzať, presadnúť – presadať, preskočiť – preskakovať...* V prevažnej väčšine sú doložené z viacerých pamiatok.

¹ Viacerým typom slovíes utvorených predponou *pre-* od slovíes pohybu venovala osobitnú pozornosť E. Sekaninová (1980). Autorkino široké chápanie pojmu spôsob slovesného deja, pri ktorom nerozlišuje čisto lexikálne významy slovesnej predpony od lexikálno-gramatických významov (spôsobov slovesného deja), sa v monografii odzrkadľuje v inej klasifikácii spôsobov slovesného deja, než je klasifikácia, ktorej sa pridŕža autor tejto štúdie. Slovesá utvorené predponou *pre-* od pohybových slovíes E. Sekaninová zatrieduje do troch spôsobov slovesného deja, ktoré označuje termínmi „transvertný SD“ („smerovanie deja z jednej strany niečoho na druhú stranu“ – tu rozlišuje štyri odtienky), „pervertný SD“ („smerovanie deja cez niečo“) a „pretervertný SD“ („smerovanie deja mimo niečoho“) (o. c. 72 – 77). Všetky tieto typy zaraďuje do všeobecnej kategórie lokalizovanosti deja. Nám sa zdá výstižnejšie v týchto prípadoch pripisovať predpone *pre-* všeobecný význam premiestnenia/premiestňovania.

Uvedieme niekoľko príkladov na ilustráciu.²

a) predmetové prechodné slovesá: *mreža z drotu na pysek prehazowanie* s. l. 1686; *slowa gako kostky prehazuge* SP 1696; *Petro-Lehotanie s tegže doliny do bitek dobrassowskj do zwadliwego chotara prehnalj* DOBRAŠOV 1654; *z meho fundussu na druhe me pan prehnal* PODHORANY 1786 LP; *dobytok za Wach prehanaly a pasalj* ORLOVÉ 1690; *lychwu Ulyčzanye na passu k žlabu prehanyaly* DRIETOMA 1720; *zustalo wyna, ktere se prelyaty muszelo* KRUPINA 1684; *korce, ktery my se piwo preliewa* LIETAVA 1612; *z gedneg nadobi do druhég legem, prelévám* KS 1763; *preljewanj w strewach* OCh 17. st; *činuw otcovsko-maferinských mnoho do d'itek prelívano bíva (dedí sa)* BR 1785; *ten klat preloss ginde* MT 17. st; *z ribnikow wiber drobne ribky a ginde preloš* PR 18. st; *opili lide ruce, nohy prekladaj na spusob bláznuw* SK 1697; *weter obili z gedného mjsta na druhé překládal* VP 1764; *z latynskeho jazyku na slovenskú recz prelozyly* TRENČÍN 1635; *na ginsy gazyk obracán, prekládám* KS 1763; *gegich dusse biwagi ku odpočinuti wečnemu prenessene* TC 1631; *mrtvé telo do mesta gest prenesene* VP 1764; *kdi sem musela do meg wlasneg izby sa prenest (presťahovať sa)* ROZVADZE 1793; *Pane, prenes srdco mé k sebe* BIR 18. st; *s. Yan gest pronessenj (nenáležitě pro-) do paradysu* CS 18. st; *zahradnj sstepky z gedne zahrady do druhe prenassj* ZA 1676; *luku, kteru voda Turyec odbera a pod breh prenassa* MARTIN 1696; *že ho (diabol Krista) pronassel (nenáležitě pro-) z/mista na misto* CS 18. st; *burliwe wetri se tak silne uwalugi, že se kopce a hory do more pronassety (nenáležitě pro-) budu* Le 1730; *presadzenim okolo adventu stromom negwiceg sily pribiwa; presadene stromky, stepi* PR 18. st; *wrchnost poddanemu žadnemu dowoliti nema, aby do gjneho mjsta se presadit (presťahovať) mohel* NJ 1785; *newitrhugu se kri aneb kmenowe, ale se presadzagu* MS 1758; *presadám stromki, sstěj* KS 1763; *presadugem plánkj* KS 1763; *šafraan ma bit kazdi stwrti rok presadzowany* PR 18. st

b) podmetové slovesá: (Turek) *odtade pressel až do Lehoty* TRENČÍN 1663; *pakly wrbicke statky kedy pressly na tuto stranu do uboče* LIPTOV 1692; *prendem na mjsto stánka prediwného až do domu božyho* BIR 18. st; *swedek z Welkeho Csepcsina do Mossowyecz biwaty pressiel* V. ČEPČÍN 1721; *precházal sy s kragini do kragini* BIR 18. st; *s/placzu na uliczu prechazel* MARTIN 1731; *z mista do mista precházal* SJ 1785; *z velkej tej žilinskej fary presadel sem z voza na myjavské káry* ASL 18. st; *muto locum: presedám se, prestupugem* KS 1763; *preskočeni na ginau notu* BZ 1749; *preskočeni aneb prestúpení na ginsse weci w reči* KS 1763; *ohen na/desaty dom preskakowal* ŠTIAVNIČKA 1640; *pobožný do/pelessy ssatanoweg preskakugy* ZA 1676

Okrem uvedených vidových dvojíc je hojne doložené z viacerých pamiatok sloveso *presťahovať (sa)*, v ktorom predpona *pre-* má význam premiestnenia

² Doložené slovesá transponujeme do hláskoslovnej a pravopisnej podoby súčasnej spisovnej slovenčiny. V dokladoch z pamiatok však ponechávame pôvodný spôsob zápisu. Na označenie pamiatok používame skratky v zhode s Historickým slovníkom slovenského jazyka.

z jedného miesta na iné: *syn se do Trenczina prestiehowal* TRENČÍN 1679; *Pawel oznámil gim pričiny sweho prestehowanj* SP 1696; *ginam se prestehowal* ZA 1676; *tento skrze smrt časnu do večnosti se prestehowal* (zomrel) BOBROVNÍK 1699; *mnozi rano zdrawi do poledna aneb do večera na druhy swet se prestehowali* (zomreli) MK 18. st.

S rovnakým významom predpony *pre-* sú v skúmanom období doložené aj viaceré iné jednotlivé slovesá: *dwa neboziczce, z/ktierimy se wýno přečzapúwa* s. l. 1737; (triesky) *premec pres parkan do susedou* KRUPINA 18. st; *zboži na hromadach zastavajice v lete každé dva tydne raz všeco premetat* VRŠATEC 1683; *kosti umrlich sem y tam premetowal a prehadzowal* MK 18. st; *služba táto z otcuw na sinuw prekračuje* BR 1785; *z Časzkowgecz do Čachticz se prenosel* ČACHTICE 1749; *z gaké pak prjčiny tak rychle presedlali* (zmenili názor, vieru) FP 1744; *pan Pawol gedem začynek wzal a prestawyl na/druhu stranu jarku* MALATÍNY 1663; *z pekla do nebe prestupit* GŠ 1758; *srotarom od wyna pretahowanyna* KRUPINA 1684; *lenu pretahowaný, to/gest odgjmany lenowich hlawiček* WL 1789.

Doklady na zvrtné sloveso *prejsť sa* sme v našom materiáli nenašli. Je doložené aj nedokonavé *prechádzat' sa*, a to častejšie s predponou *pro-*, zriedka s predponou *pre-*. Je pozoruhodné, že typický slovenský variant *prechodiť sa* má predponu *pre-*. Obdobne je sloveso *prejížd'at' (sa)* je doložené s predponou *pre-* i *pro-*: *w tenkich ssatach gest nedobre se prochaczaty* HOLÍČ 1611; *po gey dome sem y tam se prechazela* S. LUPČA 1613–50; *po zelených lukach, zahradach, lesech wesele se prochazate* SK 1697; *panuw, kteri bi se len prechazali we winnici* MS 1758; *prechodi se mila smutna po hagjčku* ASL 18. st; *napageg ho* (koňa) *skrowne a každi den projissdeg na nem* RG 18. st; *commeo: pregiždám se, precházám se; obeqvito: obgjždám, pregiždám se, sem y tam gezdjm* KS 1763.

Iný významový odtienok, ktorý vyjadruje predpona *pre-* pri pohybových slovesách, je „pohyb z jednej strany na druhú, po povrchu cez niečo alebo naprieč niečím“. Tento odtienok je hojne doložený najmä pri polysémickej vidovej dvojici *prejsť – prechádzat'/prechodiť*: *pregda czez wrch* TRENČÍN 1583; *welike wody a blata ysu, tak ze prez luky ani za/mesicz preiczi nebudú moczi* BÍNOVCE 1607; *kdy sme z tegto strany wrchu pregssli na drwa* P. LEHOTA 1625; *za potuoczek z druhej strany pressli* GALANTA 1664; *cestj, po kterých se nemůže pregit; prez to gazero any pessy any konjk pregit nemůže; tam se pregiiti môže nagskorsség do Anglitskég zemi* KS 1763; *kreme me přešla zima po tele* (pocítil som zimnicu) RADVAŇ 1714; *kdy som most prechazel* TRENČÍN 1613; *po ulicach prechazenj* SP 1696; *britwa nebude precházat po hlawe gehu* KB 1757; *když prechazal pres gedem mostek* MS 1758; *hore yarkom bywal chrast, aby statek vždycky neprechodyl na tuto stranu* LIPTOV 1693; *od strachu mras telo prechodi* GŠ 1758.

S uvedeným odtienkom predpony *pre-* sú v skúmanom období dobre doložené aj viaceré iné pohybové slovesá, predmetové i nepredmetové: *sem prebehel czez uliczu do domu* JASENICA 1704; *tu cestu tak weliku rjchlosti prebehl* VP

1764; *prebehnime* (v mysli) *wssecek život Krista Pana* SJ 1785; *Mylczyzane tam pasaly, kdy mohly prez wodu prehnatt* TRENČÍN 1583; *walasy ten statek prehnaly na druhu stranu* LIPTOV 1693; *most pres wodu, čez který statok na passu prehanaly* LIPTOV 1691; *transcendo: precházám, prestupugem, prelézám; preplowati potok Tibersky; transnato: preplowugem, prepljwám, preplawugem* KS 1763; *preplawil se prez more* SK 1697; *ssif, na kterem bi se mohel preplawiti* VP 1764; *aby sme more weku tohoto bez zlámaňá ssyffu preplawit mohli* (bez nehody přežití) BIR 18. st; *pernavigo: preplawugem se, precházám člunkem, hagowem, lodu, ssjffem* KS 1763.

Dobre sú v doložených viacerých pohybových slovesách, v ktorých predpona *pre-* vyjadruje významový odtienok „ponad niečo, nad niečím“. Patria sem napr. slovesá *prehodiť, prekročiť, preletieť, preskočiť, prestúpiť*. Pri niektorých sú doložené aj príslušné vidové pendanty: *chlapec mohel (Váh) prehodit* T. TEPLÁ 1634; *slgepku prez plott prehodyenu a zabytu fatens wydyela* BECKOV 1768; *ten woljar na yablon wissedsse, yablka tomu kowačzowy prehazowal* D. KALNÍK 1729; *gesste any pres prach neprekročyl* s. l. 1654; *jestli vi šťastlive všeci haťi prekročíte, aj ja je prekročím* BR 1785; *panna, ktera gedenkrat chodnjk stidliwostj prekročj a preskočj* SP 1696; *supergredior: prestupugem, precházám, prekráčám; kterú jak uhlídnul prez práh prekračujícú* BR 1785; *gá takowé k mému wynaučení neslužice wecy tuto prekracugem* (vynechávam, nevšímam si) VOv 1779; *prelec ftacsku, prelec ces to cyre pole* ASL 18. st; *kurence, ktere kolwek preletga do p. barona obory* BECKOV 1768; *transvolo: preletám* KS 1763; *ssťasliwost neni klamawá, nestálá, preletugycá, pomjnagycá* BIR 18. st; *gako luky a háge preskoči a pregde* MP 1718; *preszkotsu múri motzné* DŽ 1752; *tu preskociss prez sance* TRENČÍN 1780; *gakoby sme nebezpečestwy přeskočily* CO 17. st; *oheň na/desaty duom preskakowal* ŠTIAVNICKÁ 1640–43; *preskakowati zed; kdo něčj dwere preskakuge* KS 1763; *ribj siet preskakugi anebo pretrhawagi* CS 18. st; *za/kusek chleba šibeničzky preskaczowal* (prejavoval veľkú radosť) JASENICA 1704; *skoro (prah) prestúpi* RO 18. st.

S uvedeným odtienkom predpony *pre-* je v našom materiáli od 15. stor. veľmi často doložená vidová dvojica *prestúpiť – prestupovať* v abstraktnom význame „prekročiť, porušiť“ (príkaz, rozkaz, zákon a pod.): *ktoz swe prawo przestupil* ŽK 1473; *že sme prikazanj boske prestupili* BAğ 1585; (tovariš), *ktery w nečem prestupil* KRUPINA 1726; *Adám zákaz boszki presztúpél* HPS 1752; *ony y otcowé geych prestúpili smlúwu mu* KB 1756; *přikázánij gehu přestupugij* BK 1581; *prestupugice prikas bosky* D. STRHÁRE 1733; *kdo w žartoch weselych spusob prestupuge* GV 1755.

V niektorých polysémických pohybových slovesách vyjadruje predpona *pre-* aj významový odtienok „pohyb mimo niečoho, popri niečom“. Najzreteľnejší býva tento odtienok pri vidovom páre *prejsť/prechádzať*. V našom materiáli sú naň doklady už od 15. stor.: *wuoz ma s/pokogem stati, dokad wssiczknj przeydu* ŽK 1473; *pakli/by kteri kupecz mito/by dobrowolne aneb ukradome obessyel aneb pressgel mimo neho* RADVAŇ 1702; *fatens, kdis podla domu přešiel*

ČACHTICE 1749; *pregjti wedlá něčjho domu*; *pertranseo: precházám, pregižďám, mjmo nekoho gidem/gedem, pri někom gidem/gedem* KS 1763.

Zriedkavejšie sa tento odtienok predpony *pre-* vyskytuje pri iných pohybových slovesách: *skril gest sa, dokúd tade dálěj prebehli polující* BR 1785; *praetercurro: prebjhám, mimó bežjm, wedlá bežjm*; *praetereo: mjmo gidem, wedlá gidem, mimó gedem, wedlá gedem, pregižďám*; *praetervolo: mjmo letám, et le-tjm, preletám* KS 1763; *ptáctwo nebeské se shromažduge, okolo slupu toho preletuge* VP 1764.

V malom počte sloviess mohla predpona *pre-* vyjadrovať významový odtienok „pohyb alebo polohu jedného predmetu cez druhý“. S týmto odtienkom predpony *pre-* sú v skúmanom období doložené napr. slovesá *prehnúť, prehodiť, preložiť, pretiahnuť – preťahovať: taffet čerweny na čtvero prehnutý* ML 17 st; *wezmi tu zem a prehod z/tu zemi* RG 18. st; *zem opatrne často pokopana a prehodena byla* WL 1789; *ruččkamy na spusob krjže na prsečkách přeloženými* SK 1679; *pretah-la sem ho čzes prse* KRUPINA 1695; *contract nassimy vlastnimi rukamy křižmy pretáhnutý* M. KAMENĚ 1732; *retezy boli pretahowane skrze spicze a kolesne hlawy* KRUPINA 1675.

Veľmi bohato je zastúpený typ pohybových sloviess, v ktorom predpona *pre-* vyjadruje významový odtienok „vnútram cez niečo alebo do vnútra niečoho“. Pri tomto odtienku sa v 15. – 18. stor. predpona *pre-* často strieda s predponou *pro-*. Zastúpené sú tu a) predmetové (prechodné) i b) bezpredmetové slovesá. Predmet alebo prostredie, cez ktoré dej prechádza, bývajú často vyjadrené predložkovou väzbou s predložkou *cez* (v staršom období *prez*, niekedy *skrze*). V dokladoch uvedieme pri každom slovese najprv príklady s predponou *pre-*, potom príklady s predponou *pro-* (pokiaľ sú doložené), hoci doklady s predponou *pro-* sú častejšie zo staršieho obdobia. Tento stav je pochopiteľný. Odráža sa v ňom vplyv češtiny, v ktorej uvedený významový odtienok vyjadruje predpona *pro-*.

Príklady:

a) predmetové slovesá:

šachtu prebiti pre vetor BOCA 1610; *Nemcy na dom hazalj kamenj, gakož y obloky prebily* KRUPINA 1691; *hlawu mu prebil* BECKOV 1732; *bok jomu jeden vítzáz z osztru kópiu prebél* HPS 1752; *syto, ktere má mnoho djr prebitych* KS 1763; *hlas, ktery ass nebesa prebil a prelamal (silný)* MS 1758; *kropegka probige kamen ne silow, ale častym padanym* TC 1631; *do udelaneho durchschlagu probite diry* MB 1701; *ginssy zchody do piwnice probitj se musy* DUBNICA n. V. 1722; *budess kopigu probity (prebodnutý)* MS 1758; *sworny železnych welkich, czo prez tramy se prebigagi* s. l. 1611; *spice ostre tich trny prebigaly hlawu* SJ 1787; (závory) *sa prebigat budú prez prostred dések* KB 1757; *když gj (bradavicu) yehlu prebodness* MT 17. st; *boki twé prebodli mečem* KB 1757; *ussy mela ssipowima spicadlami prebodene* MS 1758; *s prebodnutými rukama a nohama* BIR 18. st; *prebodel diwoku swinu* KS 1763; *wezmi kord neb meč, prebodni se gako Saul* SP 1696; *owczy, keruz gest bil wuol probodl* ŽILINA 1558; *rožnem probodnut* SK 1697; *usilowal se Saul z kopij probodnutj Dawida* MP 1718; *bil*

z kopigami probodeny MS 1758; probodni mu (koňovi) druhu dasen RG 18. st; ně jináč než jak mečem probodnútu seba cítila (cítila prudkú bolest') BR 1785; vtedi jest prebodan skrz a skrz v srdci BR 1785; krk nekomu proboda NP 17. st; trajecto: prebodugem, preklávám, prepichugem KS 1763; pan Myhal dal prebrazdity (zem) a/nikdy prebrazdene nebywalo; nykdy neprebrazdowaly wody D. MOTEŠICE 1639; preced skrze lneny ssatek LR1 17. st; prez sukno precediti RT 17. st; rospussčene preced czes ssatu RN 17. – 18. st; precediss mléko HK 18. st; precedeny cynobr TT 1745; koren w wyne wareny, toho gednu ctwrtku proced'eneho prygity HL 17. st; dobre procet skerze satu RG 18. st; na té prodlabané hore nacházeli se prjbitky WL 1764; transfodio: prepjchávám, prebodom, predlabávám; praerodo: prehrzugem, prekusugem, prehlodám KS 1763; gednu strjtku prehnal pres prsá swateg Urssuly WP 1768 ; gehu mocne slowa srdce Magdaleny welice prehnali (veľmi sa jej dotkli) MS 1758; žalostu a bolestu prehnana (preniknutá) MK 18. st; preženje ho (wola) obidwuma konci PL 1787; spasilat nass kopj gest prohnany (prebodnutý) CO 17. st; gest halapartu prohnaty CS 18. st; kdybich tymito mima zubama mohel hrtan Luterow prehriznutj CS 18. st; yesster život geg (matke) prehriza MK 18. st; praerodo: prehrzugem, prekusugem, prehlodám KS 1763; kobilu per naturalia drukom prepichol D. JASENO 1732; mala dyra zostane, gakoby wretenem prepichel KLe 1740; prepjchne ucho gehu ssydem KB 1757; staru gedowatu žabu končitym drevom prepchni PL 1787; interfodio: prepjchám, prepjchugem, prebodom; kdiž prepjchává trň KB 1757; prerazit znamenim cechownym OSTRIHOM 1675; probodni, móg milý, a preraž srdco mé BIR 18. st; Jano instansa pres hanky w ruku stikom uderil, gak mu y ruku prerazil a poranil s. l. 1730; mrtwemu prawi bok naskrz s/kopigu prerazily SPr 1785; (subtilne telo) wssecko prerazi, pres wssecko preide (prenikne) MK 18. st; strelau morowau gsauce premoženy a preraženy (morom zasiahnutý) RUŽOMBEROK 1609; hlavu kamenem prorazenu HL 17. st; gegyžo srdce žalostne a bolestne prorazil meč CC 1655; ktery postaw gest hrubi, ma se gednu prorazit, kdy gest lepssy, má se dwakrat prorazit OSTRIHOM 1675; ruky a nohy s timi tupima hrebiky prorazene byli PI 1749; ze strilku smrti prorazeneho a probodeneho (zasiahnutého smrteľnou ranou) zanecha a opusti MK 18. st; dve strjlký ohniwe preražaly ussy gegj SK 1697; mnoho trni hlavu gehu su wrtali a preražali SIK 1766 – 80; modlitba nebe otwira, oblaky huste proraži TC 1631; dal trhati tělo gehu, žeby prutkost ohně prorážela do udúw wnitrných WP 1768; mjsto pri misskowánj pre-rezáné PL 1787; prořež mu (koňovi) kuži horkim zelezem RG 18. st; prerubane diry prebiti MB 1701; prerubati seba prez neprjatske wógsko KS 1763; przestrzelili na niem mentek we dwoge BUDATÍN 1577; syna rychtaroweho gsu prestrelyly a zabyly OSTRIHOM 1594; z své ručnice jednoho prostřelil ASL 1684; hovado budet ssipem prostreleno Le 1730; transjacio: prestrelugem KS 1763;

b) bezpredmetové slovesa:

prez tureckú zem svú vlastnú rukú sme se prebili ASL 1560/1603 – 04; ohen z/wodu bog silny wede, prez zem se prebitj a hore wigitj chce KT 1753; prebiti se prez húff KS 1763; prebrodli Ostraticzane przez zyta TRENČÍN 1575; že sa ona

skrze tú hlubokú wodu prebroditi nemúže VP 1764; skrz rameno potoka Njlus rečeného probroditi se musel WL 1764; prelomili se nebesa SK 1697; prelomili wuli swau (premohli sa) CO 17. st; nekam se prenjkniúti KS 1763; k studni, kde se woda prepada P. LEHOTA 1625; fatisco: propadam sa VT 1648; abj spodok dobre bol doskami wibitj, že bj zadne zrno anebossto muka mohla prepadnutj KRUPINA 1755; ze se i to pole naskrze propadlo ASL 1763; asnad se obawate, že wass osoch prepadne (že oň pridete) MS 1758; v oheny smertzi vetsnej prepadnú (zahynú) HPS 1752; newiem, kde sa (dve strigy) podelj, yako bi se bilj prepadly KRUPINA 1695; mesta na prach obratiwsse, dopustil, aby sa prepadli MK 18. st; wssickni w neprawosti hrjchu stogjce zo žiwota do pekla se wssjm se propadli SC 17. st; wchod do lúna matky w pannách tak wzky gest, že se sotwá prst múže přepchatí ZK 1778; zemy Vah se byl prerazil T. TEPLÁ 1634; tra silni muži prerazili se pres wssecko lezeni fflisstinske ass k studnici MS 1758; slunce preráza a proswituge PR 18. st.

Polysémické sloveso *prejst'* a jeho vidový korelát *prechádzat'* s uvedeným odtienkom predpony *pře-* (*pro-*) sú v materiáli doložené veľmi bohato: *musiss pregiti pres dve vody* s. I 1568; *dobitek pregsiel cez wodu* TRENČÍN 1640; *wytiskny prez čistu ssatku, aby ty čierne očičky prez nj nepressli* RT 17. st; *yducze po sweg pracy, cez gegich djedinu presol* LUBINA 1690; *pressli wogánské leženj* KB 1757; *pregduce pres prostred mesta Jeruzalemskeho* MS 1758; *abi pamatneysj wecy Pjsma swateho snadnegi do pameti preigiti mohli* BZ 1749; *rudu pregite bily obila a hrozny gegich (zasiahnuté)* KT 1753; *wino presslo, prenjklo řelo* KS 1763; *drn na hromadu prehazati, aby pregity zimu lepeg hnjl a krechky ostal* Kal 18. st; (telo) *toliko přosslo prez żywút gegi* TC 1631; *slunce nezrússy skla, kdyžby ge prosslo* CC 1655; *snaže gest welbludu skrze ussy gehly progiti* SK 1697; *pust kóny w/chrdo(!) okur, at skerz neg progde* RG 18. st; (pohani) *klassterske zdy prechazely* SK 1697; *aby zyma a wyteř prechazatj nemohli* DUBNICA n. V. 1722; *draby pilne merkowaly, kdo kedy cez mesto prechadza* KRUPINA 1736; *slowa prechádzagú (prenikajú) až do wnitrnost žiwota* KB 1757; *brdo, prez které osnowa precházá* KS 1763; *poweda, ze ho strach prechadza (preniká)* KRUPINA 1726; *mlinara pomedzy kone prochazenj* ROVNANY 1753.

Niektoré pohybové slovesa s predponou *pre-* (*pro-*) popri pohybe v priestore vyjadrujú aj pohyb v čase, a to v niekoľkých jemných odtienkoch. Sú to viaceré polysémické slovesá: *pakli vmrze geden prwe, nez prawo przeyde* (pomínie) ŽK 1473; *giss czas wloženy a termin pressiel* (uplynul) D. STRHÁRE 1615; *prende plač, nastane radost* BIR 18. st; *giz Nowy rok pressol* STRÁŽE 1784–90; *nech pregde toto trrpeny moge* KP 18. st; *nesnesytedlne muki pomalu prechádzagú* BIR 18. st; *že by nám ty dni na jiny čas prehoditi (presunúť) Vaša Milost ráčila* LAZY p. M. 1776 LP; *gisty termin, který nemohu prekročity* CO 17. st; *gak skoro swatý Kazymjr sses rokúw prestupil* WP 1768; *až do prebehnutj gedneho roku* VRBOVÉ 1681; *kdiž prebehlo drahne dnu* Le 1730; *dňe nestogá, nezostáwagú, prebjhagú* BIR 18. st; *prebjhanj času* KS 1763; *tyžnowy gantiek s pondelka na čweřtek gest preloženy* STRÁŽE 1784–90.

V malej skupine sloviess vyjadruje predpona *pre-* „zmenu polohy obratom“. V skúmanom období sú v tomto význame doložené slovesá *prehodiť* – *prehadzovať*, *prekotiť (sa)*, *prekrútiť*, *prevrátiť (sa)*, *prevracať (sa)*, *prevrhnúť (sa)*. Bohato je doložená najmä vidová dvojica *prevrátiť (sa)* – *prevracať (sa)*, a to v priamom i prenesenom význame. Do tejto skupinky možno zaradiť i sloveso *prehrňať*: *zem opatrne často pokopana a prehodena byla* WL 1789; *slowa tato gako kostky prehazuge* SP 1696; *reverso: prewracám, sem y tam prehazugem* KS 1763; *prehodte sane* SKALICA 1687; *try razy ho uderil, takže hnedky na zem se prekotił* BECKOV 1727; *dukati swe často prehrna* SS 18. st; *kdy se Rotthaus prewratil* P. ĽUPČA 1566; *diabel usyłowal lodičku prewratiti* TC 1631; *witr žito y s/plach-tamj hore zdwihol a gestit prewratil* KRUPINA 1695; *zem, do ktereğ na gesen sğat aneb sadit chceš, w/gari prekopag, a do ktereğ seges neb sadis na gar, w gase ni prewrat* PR 18. st; *Pane, zem srdca mého neplodnú a suchú prewrat'* (zmeň) *na urodnú a poléwanú* BIR 18. st; *špatné jméno Grmam v Krman sem prevrátil* (zmenil) ASL 18. st; *poradek ten prewrátjce* (zmeniac) MP 1718; *on svúğ kepé-nek prevrátil* (zmenil postoj) BR 1785; *častegssa shadzka bila pričína, že gim prewratila misel gegich* (zmenila ich zmýšľanie) SJ 1785; *pes bežicze, na wratech zaskučzel a wybehsse, prewratil se* ZVOLEN 1642; *gak se gest listek na druhu stranu prewratil* WO 1670; *keđ tělo zhnjge, keđ na prach a popel sa prewráty* (zmení sa); *hrjssnici, který w sebe sa prewrátili* (zmenili sa) BIR 18. st; *wssem lidem se byli mozky od opilstwj prewrátili* (pomútil sa im rozum) SP 1696; *Krystus kupce a prodawače z chrámu wihnal, stolyce gegich prewracel* ŠV 1675; *abi se ty w sipke zbožj neskazilo, často ho prewraceğ* PR 18. st; *Gežiss stolicy penezomencu prowracel* (nenáležitě pro-) Le 1730; *wssecko naopak prewradcely* SLK 1641 – 57; *bohaty, ktery prewracá pysky swé* (ohrňa pery) KB 1757; *diabel clowekowi rozum častokrate prewraca* (zavádza) MS 1758; *nad cuzim statkom hlawu si lamě a mozki prewraca* MK 18. st; *prewracuge sprawedliwost* SJ 1764; *gestližeby towariss na stole prewrhol wyna* KRUPINA 1726; *prewrhnul zwarak y s ssatamy na skalu* PONIKY 1793.

V súčasnej slovenčine sú veľmi časté slovesá, v ktorých predpona *pre-* vyjadruje všeobecný význam „znova vykonať dej označený základným slovesom, a tým zmeniť podobu alebo vlastnosti daného predmetu“, pričom niekedy môže byť zvýraznený sémantický príznak „znovu vykonať istý dej“ alebo príznak „zmeniť vlastnosti, podobu, predmetu“ (Peciar, 1980, s. 87 – 100). V pamiatkach zo skúmaného obdobia sme zistili obmedzený počet sloviess s uvedeným významom predpony *pre-* (i s dvoma spomenutými odtienkami). Viackrát sú doložené lexémy *preobliecť (sa)* – *preobliekať (sa)*, *prepísať* – *prepisovať* a *prerobiť* – *prerábať*. Možno k nim priradiť aj sloveso *prekrstiť* (pokrstením zmeniť na kresťana). Výskyt iných lexém je sporadický: *z angelskú milostú preoblečený* BIR 18. st; *preoblečený pristúpil* BR 1785; *zahradi, luky, lesy, role ze skrysenú ozdobu preoblečene* BIR 18. st; *w mayeri se preobliekala* s. l. 1746; *zemani, kteri se do rucha sedlackeho preobliekagu* MS 1758; *wefassangy se preoblekagicich* KP 18. st; *slowo od slowa prepsalo se* P. ĽUPČA 1597; *na čisto takowy inventar prepri-*

satj se musy DUBNICA n. V. 1722; *listy sekretarowi driwe prepisati dal* ZS 1764; *transcribo: prepjsugem* KS 1763; *murar polowicu tjech oken w stresse prerobyl;* *dewat prutow, které se ze starjch prerobyly* DUBNICA n. V. 1722; 1730; *gedliče na ssindel za penize dal prerabgat* JASENICA 1704; *pec prerabeli* JELŠAVA 1722; *dwe zeleza sem do pecze prerabal* s. l. 1731; *na ginssy spúsob něčo prerábám* KS 1763; *prachy starie gestliby nekdo dal prorabeti* (nenáležitě pro-) B. BYSTRICA 1633 CM; KS zaznamenáva ešte výrazy *premalowány obraz a preprahám* (prepriaham).

Zmenu vlastnosti vyjadruje predpona *pre-* v slovese *premenit'* a v jeho vidových korelátoch *premenovat'*, *premieňat'*, ako i vo zvratných slovesách *premenit' sa* – *premenovat' sa*, *premieňat' sa*. V našom materiáli sú tieto slovesá hojne doložené. Sloveso *premenit'* má však v skúmanom období nielen význam „zmeniť (vlastnosti)“, ale aj význam „zameniť, vymeniť niečo za niečo“. V oboch významoch má predpona popri znení *pre-* aj znenie *pro-*, ktoré je v staršom období takmer výlučné: *Lotovej žene, kteráž promienena jest v slup solny* ŽK 1473 RS; *den promenenj Pana VRCHTEPLÁ* 1583; *to d'iwné promeneňj* CC 1655; *lide promenili prawdu božj w lež* SC 17. st; *prassek promenj farbu* RT 17. st; *zdrawi na nemoc promeňi* GV 1755; *kdo krále we wola promenil* MS 1758; *serst koni promeniti* RG 18. st; (potočná voda) *lekssj se na piwo promeni* PR 18. st.

V novšom období je čoraz častejšie znenie *pre-*: *král na wtáka premeňeny* KS 1763; *chlupi premeneně na bjlú bárwu* KB 1757; *Pelágia w samu suchotu a churawost premeněna byla* VP 1764; *člowek mosi w hrobe na prach biti premeňeny* Pie 18. st; *čudné d'evčat'a premeňení* BR 1785.

Doklady na spomenutý druhý význam slovesa *premenit'* (vymeniť, zameniť) majú častejšie znenie *pre-*: *k swemu pozytku obratiti, prodati, promeniti* P. EUP-ČA 1551; *žyta premenyl som za yačzmen* ZVOLEN 1640; *staw swug mladensky premenil* P. BYSTRICA 1690.

Obdobný stav je pri zvratnom slovese *premenit' sa*: *rucho gehu, když se proměnil, učinene gest bjle gako snjch* SK 1697; *srst se mu* (koňovi) *promeni* RG 18. st; *semeno se ti na trawnik a darebne zrostlini promeni* PR 18. st; *že se gemu twar nepremenj* KLe 1740; *premenil sa oblčag twári gehu* KB 1756; *tohoto štěstí med premenil se v horký a trpký jed* ASL 1781.

Rovnako aj pri imperfektívach *premenovat' (sa)*, *premieňat' (sa)*: *ledwy y moče horhost promenuge* HL 17. st; *telo w prach se promenuge* TC 1631; *nekdy barvu promenuge tess y čiste zlato* GV 1755; *na kameň aneb na skalu se promeňujcy* KS 1763; *zelezo w ohni položené premeňuge sa na oheň* BIR 18. st; *dworané w twáry sweg se premeňowali* WP 1768; *opiti lide premenagj se na opicu* SK 16971; *kdo od hnewu pregaťi se dawa, w besneho psa se premyňa* PP 1734; (duša) *swú krásu a čistotu tratj a swe prirozeni premjňa* VP 1764; *koně sa lgeňa a bárwu premenagu* PR 18. st.

Změnu vlastnosti vyjadruje predpona *pre-* aj v niektorých iných slovesách, najmä deadjektívach. V našom materiáli je dobre doložené sloveso *predlžit' (sa)* – *predlžovat' (sa)*: *tak se przedlžilo až do dnešsyho dne* N. VES 1565 KL;

prodlauženy z sweho żywota PREŠOV 1643; na mnohe buduce leta vinšujeme prodluženého panovani V. SĚAŽANY 1690 LP; uzdrawuge ranj a život prodlužuge RT 17. st; proto Bůh wssemohucý ten čas prodlužuge SK 1697; bylo by se prodlužilo na dělssy čas MP 1718; swadby abi se nepredlžowali KLÁŠTOR p. Z. 1724; gami, které až k mestu sa prodlužugú KS 1763.

Oveľa zriedkavejšie sú v našom materiáli doložené iné slovesá s predponou *pre-* vyjadrujúcou zmenu vlastnosti, resp. stavu. Sú to slovesá *preinakšiť* – *preinakšovať*, *preobrátitiť* (*sa*) – *preobracovať* (*sa*), *prerieditiť* – *preriedovať*, stavové *prerednúť*: *alteratio*: *premena*, *premeňeni*, *preginaksseni*; *preginakssyli se smlúwi*; *altero*: *preginakssugem*, *mnenjm* KS 1763; *diabel tak gegich fantazju zmatel a preobratilj*; *stribro preobratilo se w troskj neužitečne*; *domniwagi se, že se* (oplatka) *w telo Krysia Pana preobracuge*; *diabel se nekdy y w angele swetla preobrazuge* CS 18. st; *pustil krw k preréd'eni jěj z ruki* BR 1785; *prerid'owanj lesa* KS 1763; *lide prorodnu, že paty neb desaty sotva zustane* ZA 1676.

Produktívny a v skúmanom období dostatočne doložený je typ sloviess, v ktorých predpona *pre-* vyjadruje nadmernosť („nad primeranú mieru, priveľmi“)³: (odplata) *tak wzactna, ze sa nemoze preceniti* MK 18. st; *když/by dyte nakrmyla a nepreczpala ho prylyss* ML 17. st; *predesyl sy mne* ZA 1676; *bys pro twe hri chy skormucen a predessen nezustal* CO 17. st; *zdesilj se prediwenim welikim* Le 1730; *zdá se my, že ty wecy twé prechwálugess* VP 1764; *nekdo lačny a gini se přepil* Le 1730; *suce preplnny a obtyženy napogem* S. EUPČA 1603; *brjcho swe preplnitj*; *s preplnym žaludkem* SP 1696; *stromowy s/owotcim premilim preplniene bude* KT 1753; *bruch preplnili a hlavi prepili* BR 1785; *wistrihey se wsselykeho preplnowaný* MT 17. st; *preplniowany wsseho, praesertim wečernyho nech* HL 17. st; *nema takowa žena mnohimj pokrmj se preplnowati* HT 1760; *kdy ge kún na nohj presilenj* RN 17. – 18. st; *člowek ditky vnowj a ge prosyli* (nenáležitě pro-), *kdy welmi skoro se včy* UD 1775; *frangor: presylugem sa, ustáwám* KS 1763; *presolene gedla* RT 17. st; *geden repce na kucharky, že gidla nedosolilj, druhy repce, že gidla presolilj* KT 1750; *semeno prestarene* WL 1789; *k šturmu bežic kričeli, by jich prestrašili* ASL 1684/1705; *tento sud hrozny prestrassil mnohich lidi* GŠ 1758; *spat budete a nebude, kdoby wáss prestrassyl* KB 1757; *diabile, ty mne neprostrassiss* (nenáležitě pro-) *twym ohromnjm telem* VP 1764; *prestrassil sem se naramne* ZA 1676; *odkud on tak sa prestrassyl* RW 1702; *prestrassi se wesskeren swet*; *ukrutna smrt prostrassuge* (nenáležitě pro-) *ay swatych lidi* GŠ 1758; *zem kdiss nás s/trasenim swim prestrassuge* SJ 1765; *bidami a uskostmi neznesitedlnymi presyceni* BOROVIÉ 1775; *jehne bi se presalo* (precicalo) VOv 1779; *sem patři aj denominativum predlžiť* (*sa*): *sused je velkých dluhov postaveny a predluženy* SIHELNÉ 1776 LP; *žeby kominarski magstri pri takowich contractoch obcy nepretahly* (nežiadali priveľa) NJ 1785 – 88.

³ E. Sekaninová (1980, o. c. 105) zaraďuje tento typ medzi modalitno-quantitatívne spôsoby slovesného deja a označuje ho termínom „excesívny SD“.

Ako ukazujú príklady, kde tu o predmetové prechodné slovesá utvorené predponou *pre-* od základných prechodných sloviess. Zriedkavé sú zvrtné podmetové slovesá (*prepiť sa, presiliť sa, prestrašiť sa*). V našom materiáli sme nenašli ani jeden preukazný príklad, v ktorom by bolo v základe podmetové sloveso. Takéto príklady sú zriedkavé aj v súčasnej slovenčine (napr. *prekypieť, prekvasiť, prekytnúť, prestarnúť, prepracovať sa* Peciar, 1980, s. 87 – 100).

V obmedzenom okruhu sloviess vyjadruje predpona *pre-* lexikálny význam „rozdvojiť, rozdeliť na časti“. V súčasnej slovenčine predpone *pre-* v tomto význame konkuruje predpona *roz-*. V staršom jazyku je predpona *pre-* častejšia: *staweny tehelne y s placzom prehradenym* TRENČÍN 1674; *do komurkj prehradzeneg* s. l. 1686; *lesu medzj sebou zakladaly a seba prehradzaly* KRUPINA 1742; *perscissus: prerezany, rozrezany, prekrogeny, rozkrogeny* KS 1763; *prekrog* (mäso) *napolj* TRENČÍN 1780; *transcindo: prerezugem, prekragugem* KS 1763; *zem se prelomí* (rozdelí sa na dvojce) WL 1764; *kdibi nekdo ssnuru, na ktere g wisy, prerezal* MS 1758; *egress, co/ge esste twrdy, napoly preress* TK 18. st; *praesecco: presekugem, prerezugem, odrezugem, precjnám, prerubugem, urezugem; praesectus: presekany, prerezany, uřaty, urezany; transcindo: precjnám, presekkávám, prerubugem* KS 1763; *krumple presekawag usilowne* PR 18. st; *zawori zelezne prosekawa* Le 1730; *zawory żelezne proseknu* CO 17. st; *geden messtan pretal a rozsekal niekoľko walou* TURIEC 1616; *nerwy preřaté* ML 17. st; *z/dla-com kliny drewene pretialy* KRUPINA 1748; *interseco: precjnám, rozsstipugem, prerubugem* KS 1763; *hlas Páne, ktery pretjná plamen ohňa* KB 1757.

Blízky významu „rozdeliť na časti“ je význam „prerušiť, zastaviť priebeh deja“. V skúmanom období vyjadrovala predpona *pre-* uvedený význam vo veľmi obmedzenom počte sloviess: *ukracene a prerezane gsau dnowe člowěka* SK 1697; *ket sa geg prerussilo* (potratila) VELIČNÁ 1724; *prerussyti zgednání* KS 1763; *nyepřatel tsestokrát prerve muj szlatki szen* HPS 1752; *sivot můj nyepřerivaj* DŽ 1752.

V slovese *prekaziti* – *prekazovat* má predpona *pre-* význam „zabrániť niečomu, znemožniť niečo“. Doklady siahajú do 15. stor.: *to gim przekazy Kalezima* ŽK 1473; *tam nam řaden neprekazil* P. LEHOTA 1625; *neyaku prekazku, kterabi mezi menowanimy ossobamy manzelstwo prekaziti mohla* RS 1625; *aby dáběl tebe w/modlitbách twých neprekazil* SK 1697; *gestliř neprekazíme zle* SS 18. st; *kdo wam prekazil, abi ste prawdy neposluchaly?* Le 1730; *aby (viny) buducně spáchane nebyly, prekazugu* MP 1718; *mudrost, ktera wssetke nedostatki, neswornosti w stawe manřelskem prekazuje* SJ 1765.

V obmedzenom okruhu sloviess vyjadruje predpona *pre-* lexikálny význam „nadbudnúť prevahu nad niekým, niečím, prekonať niekoho, niečo“⁴. V našom materiáli je uvedený význam doložený napr. v týchto kontextoch: *by gich* (nepriateľov) *mohel prebogowat* a *zmocť* GV 1755; *gestli seba prebogugess* (premôžeš) GŠ

⁴ Tento typ zaraďuje E. Sekaninová (1980, o. c. 137) medzi tzv. modalitno-uzuálne spôsoby slovesného deja a nazýva ho „superatívny SD“.

1758; *odpowedi, w které by né tak lehce prehádan mohel byti* WL 1764; *abichom falessnika tohoto prehadali skrze hodnowěrné swědky* ŽS 1764; *dabel se usiluge, yakby mohol lidi prelstiti* CO 17. st; *gak opanowal a preowladal mesto Yeruzalem* MS 1758; *skrz čo welice jsme prepomoženi* (utlačení) DETVA 1793 LP.

Veľmi bohato je v tomto význame doložená vidová dvojica *premoc/premáhat'*, pri ktorej siahajú doklady do 15. stor.: *iakozto by bogem byl przemozeny; aby geden czlowiek druhého czlowieka przemohl* ŽK 1473; *premoohl swe wsseczky nepřátele* BAg 1585; *zburenj narodu neprjatel'skeho premoženě gest* RUŽOMBEROK 1601; *brany pekelné nepremožu proty ny* (cirkvi) ŠV 17. st; *seba samého premoci* BIR 18. st; *zlost z dobrim premoci mužess* VP 1764; *Turek od nas premožen bil* Le 1730; (žiak) *wssak premohel se* MS 1758; *yakowu magi mocz y silu ty, kteri premahagy swet* TC 1631; *dobrym zlého premáhaný* CC 1655; *prekážki premáhag* BIR 18. st; *nade/wsseczky weci premáhá prawda* CP 1757; *bezbóžny premáhá proty sprawedliwému* KB 1756.

2. Spôsoby slovesného deja vyjadrované predponou *pre-* (*pro-*)

V súčasnej slovenčine sú časté slovesá, v ktorých predpona *pre-* signalizuje, že dej označený základným slovesom sa realizuje s dôkladnosťou a s úplnosťou⁵. Je to odtienok rezultatívneho spôsobu deja. Ide zväčša o prechodné slovesá. I v skúmanom období je tento typ sloves dost' zastúpený a dostatočne doložený slovesami dokonavého i nedokonavého vidu. V niektorých sa popri predpone *pre-* vyskytuje aj predpona *pro-*: *pat hrebeniou, cwo konope prečesawagu* ZVOLEN 1686; *wlasy čzyste pročesug* KLe 1740; *wezmi prečistene sanitry pul qvintljka* HT 1760; *po sylnem pročisteny* HL 17. st; *procistení zaludka* RN 17. – 18. st; *prečissťowat bude humno swé* KB 1756; *ani som gich* (listov) *esscze komu prehladat dal* ROZVADZE 1710; *nowomestkich Žydu prehladat a ssaczowat dal* ČACHTICE 1736; *chodily do lučkj prehljadat, gakowe su lady* ŽILINA 1693/4; *meskym panom deputatom, ktery fundament prehlidaly* TRENČÍN 1729; *on gich* (kamienky) *na papiri prehledal* ČACHTICE 1736; *celly bratru swjch nawsstiwoval a prehlédal* VP 1764; *všudy prohledali; v kalendári, ktery on prekládal* ASL 1684/1705; 18. st; (robotu) *magi s/poctiwych p. mjstruw dwa každi mesyc prohli-dati* KRUPINA 1786; *Lutherus nektere theses sepsal a theologum k pilnemu prehlednutj predložil* SC 17. st; *aby* (vola) *nezabygal, pokud mystry neprehlyadnu* LIPTOV 1698; *wssecki klásstere nawsstiwiti a prehlednuti* VP 1764; *prehledáwájcy nassel pohár w wrecu Benyaminowém* KB 1757; *obile dam krasne premerat* TRENČÍN 1664; *premerag chrám boži y oltár* MS 1758; *wezmy cweru, premerag gu na dluzky y na/ssirky* HK 18. st; *permetior: odmeráwám, premeráwám* KS 1763; *žadost bedliwe a rozssafne rozwažil a premislel v sebe* RUŽOMBEROK 1605; *těmyto sobe wodamy očzy premiway* MT 17. st; *kdož sobe čzasto oczy premjwa* KLe 1740; *vst promywany usta zwredowane hogy* HL 17. st;

⁵ Slovesá s týmto významom predpony *pre-* E. Sekaninová (1980, o. c. 117) zaraďuje medzi modalitno-intenzitné spôsoby slovesného deja, a to do tzv. „akuratívneho SD“ (dôkladné vykonanie deja, vysoká intenzita deja).

takového preopačsit magu, čy gest dostatečne remeslu wyučenj MYJAVA 1726; prehlednime, preopačme cestj swe zle KT 1750; na/keremssto preopaczuwany a ssacuwany poctiwý urad tak gich poprawil ČAJKOV 1747; do prepalene wody zamoc roztlučeneho bobroweho stroga HT 1760; prepalim tě, ačkoľy ne/yako strjbro, preberu te w pecy sauženj SP 1696; do nadoby na prepalowanj gsauceg RT 17. st; na wuotky prepaluwanya kotlycsek medeny D. LÚKA 1737; kuora jaworowa w octe zwarena proplakowanym vst bolest zubow zahanj MT 17. st; tim vsta proplachugi a klokotagi LR3 18. st; zbitecnym napogem kiakor swug preplakugu (veľa pijú) MS 1758; yadra protlučena a do wina wložena HL 17. st.

Veľmi zriedka má predpona *pre-* uvedený odtienok dôkladnosti alebo úplnosti v podmetových slovesách. V našom materiáli sme našli len niekoľko ojedinelých dokladov: *permadeo: premokám, náskrz moknen, sama woda sem KS 1763; dokúd prez všu oděv mordárum pot ňpremokal BR 1785; od welikeg a tuheg zimi wssecek premrznuł MS 1758; inalgesco: zábneť, ozabugem, premrzám KS 1763.*

Uvedenému spôsobu slovesného deja je blízky odtienok „vykonať dej v úplnosti, doviest' dej do konca“. V našom materiáli vyjadruje predpona *pre-* (*pro-*) tento odtienok v často doloženom slovese *prečítať* (v dvoch významoch: 1. prečítať, čo je napísané; 2. spočítať, zrátať) a ojedinelé v niekoľkých iných slovesách: *precžteny gest testament ŽILINA 1566; tam gsem wassu odpoued dal preczisty B. BYSTRICA 1596; prosí panow szudczow, zebi tito giste fassie pilne preczitali TRENČÍN 1629; kdy se mu artikule predložia a prečítagi B. BYSTRICA 1633 CM; wssecky knihi prečjtal KS 1763; hnedky po proczteny (:psany:) BUDAŤÍN 1627; aby tuto instructii sebe často procžtetj a gi wiplnity nezamesskal TRENČÍN 1716; často listy a ynstancie k/sebe dane ani neprecitawal MK 18. st; tento zakon častokrat prečítug BIR 18. st; kosti geho wytahnute a prečtene (spočítané) SK 1697; klince prečítati (zrátať) BOJNICE 1614; rybi dawsse prečžtati (zrátať) BOJNICE 1615; prečytag sy pisek morski y na stromoch listi GŠ 1758; nech (:djtky:) wecy, kolik gest gich, prečytugj BZ 1749; skrze geho (sudcu) wyrčenj nemohla žádná (strana) preskoncowána býti (skončená, vyriešená) FP 1744; asnat len negako preslabikugu LADCE 1772; s temito slowi gakžto přesslabikowati LU 1776.*

Osobitný odtienok rezultatívneho spôsobu deja „uskutočniť dej so záporným výsledkom“ nadobúda predpona *pre-* v spojení so slovesnými základmi vyjadrujúcimi takú činnosť (niekedy aj pozitívnu), ktorej vykonávanie v nerozvážnej miere alebo nerozumným spôsobom môže viesť k nežiadúcemu, zápornému výsledku, obyčajne k strate niečoho. V skúmanom období sme zaznamenali uvedený odtienok predpony *pre-* (*pro-*) pri niekoľkých slovesách v týchto kontextoch: *penize y dobitek swug projedly KT 1753; pergraecor: premrhám, premárňugem, prekorhelugem KS 1763; statky, kterež ostaly ym od/ocze ych, promarhal a prekupcyl PLIEŠOVCE 1567; penize prezral a prelokál; popredal wsseczko, prelokál, memu, abi nepremarnil B. BYSTRICA 1670; (márnotratný syn) žyl w/rozkossech, dokawad wssecko, což mgel, nepremarnil MC 1795; neporádnym ze-*

zrenjm wssecko stratjly a promarnjly MP 1718; *degulo: prežjram, prepjgám, premárnugem* KS 1763; *pokud wssecko neprepige, čo zacz preda* s. l. 1611; *vyše pet zlatych na wine prepije* DRIENČANY 1683 LP; *ktož propite penize z krčmy nese* ŽK 1473 RS; *penize za propite wino* SKALICA 1675; *nektery z opilcůw w hodinu gednu to prepiga, čím/by y ženu y dytky cely tihoden chowati mohol* SP 1695; *zalohy beru a prepijaju* PORUBA 18. st LP.

Do tejto skupiny patrí aj príslušný význam polysémického slovesa *prehrať*, ktoré je doložené od 15. stor. s predponou *pro-*, neskôr *pre-*: *o prohraném zbozi; prohra-li pacholek swe vlastni zbozy; pakliz onen proda anebo prohra* ŽK 1473; *gemu se to przehrane prawo nezdalo* TOPOLEČANY 1552; *strana aneb osoba russicy a to nedržicy prehra* ZVOLEN 1567; *dwoch turakow prehranich nechtel zaplatit* ORAVA 1735; *nechcel bich tak služit, abi som y to malo prehral* (stratil) ROVNANY 1755; *Nero na gedno každé vvrženj kostky deset tjsic filipinskych prohral a promarnil* MP 1718.

V našom materiáli sme sa nestretli s dokladmi na slovesá typu *prenáhlit sa, prepočítat sa, prerátať sa*.

V porovnaní so súčasnou spisovnou slovenčinou je v materiáli pomerne chudobne zastúpený typ, v ktorom predpona *pre-* vyjadruje delimitatívny odtienok rezultatívneho spôsobu deja, t. j. dej, ktorý trval istý vymedzený čas (a), alebo zasiahol istý priestor (b). V materiáli z 15. – 18. stor. je doložený niekoľkými slovesami iba časový odtienok (a) tohto spôsobu deja. Sú to slovesá *prečkať* (*prečakať*), *prechovať*, *prenocovať*, *prezimovať*, *prežiť*, dva doklady sú na *prepostávať* a jeden na *prespať*⁶: *winssugem ti/to w/dobrem zdrawj a pokogj prečakati* s. l. 1640; *gako ten cas preckat* RADVAŇ 1694; *aby noc tu prečkal* MS 1758; *stary rok sme prečzkali* SQ 1781; *mam moc narodům rozkázati, aby v sebe prechowali wyhnanych mych* ZA 1676; *dwa klatj wčzel, které Krssko prechowal* NEMŠOVÁ 1690; *abj mel čym kone prechowat* ŽILINA 1693; *podekug za/tu lasku, že te prez noc prechowal* TRENČÍN 1780; *dobytek rožny prechowawali* LIKAVA 1632; *messtan, kteri/by takoweho hunplgera a neporadneho remeselnika w/swem dome prechowawal* VELIČNÁ 1712; *hospoda prespolnika prenocugiciho* SK 1697; *w čirem poli mosel prenocowatj* MP 1718; *wypitag sy hospodu a tam prenocug* KRUPINA 18. st; *na pustatine y prebywal y prenocowal; nekdo prez celú noc na modlitbe prenocúwá* BIR 18. st; *dobitka no. 50, které se vffame prezymowaty* ZVOLEN 1670; *neuffagú, že prežige* KS 1763; *král tú noc neprežil* ZS 1764; *kteryžto sem giž sto a pet roku prežil; gá sem za žiwobiti mého gežte žádného takowého muža neprežil* (nezažil) VP 1764; *chlapci, kteří dvanáct rokuw ješče nepřezili* (neprekročili) BR 1785; *ktera owca bude gich* (konopné plevy) *gest, ta prežyge prez zimu* HK 18. st; *nic nedielal, čas swug lecigak prepostawal; ktery w/teg winicj pracowatj nechtielj, den lecigak prepostawalj, prespalj* KT 1750; 1753.

⁶ Tento typ sloviess zaraďuje E. Sekaninová (1980, o. c. 89) medzi temporálne spôsoby slovesného deja a označuje ho nie celkom vhodným termínom „perduratívny SD“.

V našom materiáli sme nenašli doklady na zvrtné slovesá typu *premotat' sa*, *pretúlat' sa*, *pretrápiť sa*.

Doložené sú však zvrtné slovesá *prenačudovať sa*, *prenadiváť sa*, *prenadiviť sa* so zloženou predponou *prena-*, ktorá vyjadruje tzv. saturatívny odtienok rezultatívneho spôsobu deja, t. j. veľmi vysokú mieru deja. Všetky tri sa používajú len v infinitíve v spojení so zápornými určitými tvarmi modálneho slovesa *nemôcť* ako v súčasnej slovenčine, kde však popri tvaroch sloveda *nemôcť* možno použiť aj tvary slovesa *nevedieť*. V našom materiáli sú doložené aj podoby *prečudovať sa*, *prediviť sa* s rovnakým významom predpony *pre-*: *prenacudowat sa nemožem W. M., odkud a kde se takowe filozofij naučila Z. DEDINA 1679/1755; dosty sa prenacudowaty nemožem TRENČÍN 1720; Cyprian prenačudowati se dosti nemuže nad tuto neslichanu poniženosti MS 1758; nemožem sa prenadiwat o pana Berciniho sersami RADVAŇ 1705; nemohlj se dworane dost prenadiwitj tomu KT 1750; kdo može se prenadiwiti na milosti toho knížete MS 1758; člowek nemohl se dosti prenadiwitj nad peknu postawu tela geho VP 1764; nemužem se prečudowa GV 1755; nemuzem se prediwiť twogey newdečnosti a zhytralosti ŠTÍTNIK 1672; že se y sprawce swadby tomuto zazraku dostatečne prediwiťy nemohol CO 17. st; prjbuźni a susedi nemohli se dost predywiť nad wecj túto WL 1764.*

V našom materiáli sme sa nestretli s jednoznačnými dokladmi na slovesá typu *preprchať*, v ktorých predpona *pre-* vyjadruje malú mieru deja (odtienok „neveľmi, trocha, zľahka“) a ktoré v súčasnej slovenčine nie sú zriedkavé (Peciar, 1980, s. 87 – 100).

Osobitný spôsob deja vyjadrujú jednovidové nedokonavé slovesá utvorené od základných nedokonavých sloviess predponou *pre-* v spojení s imperfektivujúcou príponou (*-a-*, *-va-*, *-ova-*), t. j. prefixálno-suffixálnym slovotvorným postupom (s častými kvantitatívnymi, niekedy i kvalitatívnymi alternáciami v základe). Slovesami tohto typu sa vyjadruje prerušovaný dej zosilnenej intenzity. Charakteristické sú tu najmä bezpredmetové slovesá typu *predivať*, ale nie sú zriedkavé ani predmetové slovesá (s priamym i nepriamym predmetom). Doklady, s ktorými sme sa stretli, majú popri predpone *pre-* aj predponu *pro-*.

Napr.: *prebjhani sem y tam KS 1763; geden kočiss z tých, kerj se prebēhowalj WP 1768; když sem se w Pjsme sw. prebjral SIK 1766 – 80; supermico: nade/wssecykma se prebljsstugem KS 1763; protiwny welmi wgerer preduwa MS 1758; perflo: prefukugem, prewegugem KS 1763; boha za swetka beru a seba samich preklinagu MS 1758; dobrim lidem na gegich dobreg powesti utrhalj anebo gich proklinaly ŽILINA 1689; lhati, omluwati, zlorečiti, proklinati SK 1697; Jankova zena sa preklinala, že... KRUPINA 1716; tam prokwytat budess na weki; kwýtičko prokwitáwa CC 1655; Anna bola čerstwa, zdrawa, w/krase prekwitala SJ 18. st; od wojakuw sem i tam se premawajicich Z. SLATINA 1764; prežúwá gako wúl KS 1763; swiña neprežúwá KB 1757.*

Bohato sú doložené lexikalizované imperfektíva *prebývať* (bývať, žiť niekde) a *premyšľať*, ale v oboch chýba príznak „prerušovaný dej“ a pri *prebývať* i príznak „dej zosilnenej intenzity“, preto ich nezaradujeme medzi slovesá vyjadrujú-

ce spôsob deja. Nezaradujeme sem ani také imperfektíva, v ktorých prevláda niektorý lexikálny význam predpony *pre-*.

Čisto vidový význam má predpona *pre-* iba v slovese *prehovoriť* (povedať) a v jeho synonyme *promluviť/promluviť*, prevzatom z češtiny. V slovese *preriecť*, utvorenom od perfektíva *riečiť*, je predpona *pre-* nadbytočná, len zvýrazňuje dokonavosť deja. Z veľkého počtu dokladov uvádzame niekoľko na ilustráciu: *prehovoril k nám Gabor KRUPINA 1672 – 1717; na čoss Yano prehovoril N. MESTO n. V. 1746; žaden nisst newrawel, krome pan Huszar wolačuo prehovoril LAC-LAVÁ 1718; tá panna k nemu jestiť promluwila ASL 1560/1603 – 04; s prutkosoty srdce sweho nieco gest promluwyl S. ĽUPČA 1603; ani slova ňepremľívíc BR 1785; k wiwandrowany premluwiti se opowazugu NJ 1785 – 88; nieco Duro proti starimu richtarowy preriekol S. ĽUPČA 1603; móhel ňečo preréknut' BR 1785.*

3. Závěry

Sémantická analýza slovíes s predponou *pre-* doložených v jazykových pamiatkach slovenskej proveniencie z 15. – 18. stor. ukázala, že vo využívaní slovesnej predpony *pre-* existoval už v uvedenom období v podstate celý systém funkcií a významov, ktoré predpona *pre-* vyjadruje v súčasnej spisovnej slovenčine. V našom materiáli sme nenašli preukazné a jednoznačné doklady iba na dva významové odtienky, ktoré sú v súčasnej slovenčine živé. Pravda, počet konkrétnych príkladov na jednotlivé slovotvorné a sémantické typy je v staršej slovenčine menší ako v súčasnom jazyku. Na druhej strane sa v skúmanom období vyskytujú aj také slovesá s predponou *pre-*, ktoré sa v súčasnej slovenčine buď vôbec nepoužívajú, alebo sa používajú v iných kontextoch. To súvisí s rozdielmi v spôsobe výroby, spoločenského života a myslenia v porovnaní so súčasnosťou.

Nápadný rozdiel oproti súčasnej slovenčine je v tom, že sa v niektorých významoch a odtienkoch popri predpone *pre-* pomerne často používa v tých istých lexémach aj predpona *pro-*. Rozbor nášho materiálu ukázal, že predpona *pro-* býva spravidla v tých prípadoch, v ktorých je *pro-* v češtine. Pritom sa v starších pamiatkach z 15. a 16. stor. znenie s predponou *pro-* vyskytuje obyčajne častejšie ako v pamiatkach zo 17. stor. a najmä z 18. stor., KB z roku 1756 – 1759, KS z r. 1763 a BR z r. 1785, ktoré reprezentujú istú normu predbernolákovského spisovného jazyka západoslovenského typu, používajú už takmer dôsledne znenia s predponou *pre-*, kým znenia s *pro-* sa vyskytujú iba sporadicky. V tejto veci neposkytujú však všetky druhy pamiatok rovnaký obraz. Vcelku sa tu zračí stupeň slovacity tej-ktorej jazykovej pamiatky. V drobných písomnostiach z rozličných lokalít, v mestských knihách a zápisoch prevláda alebo býva výlučne znenie s predponou *pre-*. V takých pamiatkach, ktorých texty sa tradovali a často mechanicky prepisovali, ako boli biblické a vôbec náboženské texty, ďalej receptáre a lekárske rady, drží sa predpona *pro-* veľmi dlho a jej výskyt v niektorých lexémach prekračuje 18. stor. Najdlhšie sa drží v typických lexémach českého pôvodu, ako napr. *promluviť, prodlévat, propújčit'* a pod. Ale aj v týchto prípadoch sa postupne udomácňuje predpona *pre-*. V niektorých východoslovenských pamiat-

kach, najmä v tzv. kalvínských tlačiaciach (HPS z r. 1752, MČa z r. 1750 a DŽ z r. 1752, všetky boli vytlačené v Debrecíne), ktoré nesúvisia s česko-slovenskou biblickou tradíciou ani so západoslovenskou tlačiarenskou tradíciou, sú bežné iba znenia s predponou *pre-*.

Materiál jazykových pamiatok z 15. – 18. stor. poskytuje isté nepriame dôkazy o tom, že slovenčina mala pôvodne iba predponu *pre-*. Znenie *pro-* vniesli do písomných textov českí pisári, ktorí pôsobili na Slovensku v službách rozličných feudálnych pánov, administratívnych úradov, súdov a pod. V ich písomných jazykových prejavoch interferovali prvky ich jazykového vedomia, v ktorom mali predponu *přě-, pře-* i *pro-*, s rečovými prejavmi autochtónneho obyvateľstva slovenskej národnosti, ktorého reč mala iba predponu *pre-*. Výsledkom tejto interferencie boli početné dvojtvary s predponou *pre-/pro-* v tej istej lexéme v jednom a tom istom texte, napr. z VT 1648 sme zaznamenali formy *propadam sa* i *prepadam sa*, z AgS 1708 *propadla se* i *prepadla se*, z RG 18. st *prepal kuži* i *propaliss*, z MK 18. st *prorazeny*, *prorazit* i *prerazeny*, *prerazit*, *prerážať*, z PR 18. st *prořež* i *prerezať* (v blízkosti za sebou), *slunce preráža a proswituge* PR 18. st; z písomností z Ružomberka 1709 *prepustil* i *propussten*, z MC 18. st *prepustiti*, *neprepustyl* i *propusteny gest* atď.

Takýchto a podobných prípadov je v rozličných textoch veľa. Niektoré môžu pochádzať aj od slovenských pisárov, u ktorých interferovalo ich vlastné jazykové vedomie s predlohou alebo viac-menej ustáleným pisárskym úzom.

Pre autochtónnosť predpony *pre-* a neautochtónnosť predpony *pro-* v skúmaných textoch sú ešte preukaznejšie prípady nenáležitého použitia predpony *pro-*. Vysvetľujeme ich takto: Keď sa vyvinul istý písomný úzus, v ktorom sa v niektorých slovesných lexémach striedala predpona *pre-* s predponou *pro-* podľa významu, pisári slovenskej národnosti, ktorí vo svojom jazykovom vedomí nemali predponu *pro-*, v snahe písať akýmsi „vyšším štýlom“ použili občas predponu *pro-* aj na nepravom mieste, napr. v CS 18. st je niekoľko takých dokladov na predponu *pro-* v lexéme *preniesť – prenášať*: *oblakj nikdy nestogia, ale ustawjčne se z/mista na misto pronassegy; že ho pronassel z mista na misto; že gest pronessenj do paradysu; hrich, kterižto se na wsseckjch lidj pronesl*; podobný je doklad z Le 1730: *že se kopce a hory do more pronassety budu*; v písomnosti z Bystričky 1695 je takýto doklad: *pro lepssy wedomost toho wsseho propsati daly*. Viaceré takéto prípady sme zaznačili pri príslušných slovesách v citovaných dokladoch. Zjavný výsledok interferencie je tvar *prorabeti* B. Bystrica 1633. Zvláštny prípad je kombinácia oboch predpôn *pre- pro-*: *preprovádzať, preprovádzenie, preprovodiť* KS 1763. Svedčí o tom, že formy s predponou *pro-* neboli autorovi KS dosť výrazné; pokladal za potrebné zvýrazniť ich predponou *pre-*.

Sústavné štúdium slovíes s predponou *pre-* (*pro-*) v jazykových pamiatkach slovenskej proveniencie z 15. – 18. stor. prinieslo dvojaký výsledok. Získali sme detailný obraz o sémantickej štruktúre slovesnej predpony *pre-* (*pro-*) z uvedeného obdobia (v hlavných črtách zhodný so stavom v súčasnej slovenčine). Tento

rozbor posluži pri koncipovaní hesiel príslušnej partie Historického slovníka slovenského jazyka. Dospeli sme k záveru, že pre slovenčinu bolo oddávna charakteristické zovšeobecnenie predpony *pre-*, kým používanie predpony *pro-* v istom rozsahu popri predpone *pre-* v písomných pamiatkach z uvedeného obdobia je výsledok interferencie dvoch veľmi blízkych jazykových systémov: slovenského a českého.

Literatúra

- PECIAR, Štefan: Slovenská slovesná predpona *pre-*a české predpony *pře-*, *pro-*. In: Slavica Pragensia, 1985, roč. 25, s. 87 – 100.
- SEKANINOVÁ, Ella: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. Bratislava: Veda 1980. 200 s.
- Slovník slovenského jazyka. 3. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963. 912 s. (SSJ).

Publikované: Funkcie a významy slovesnej predpony *pre-/pro-* v slovenčine 15. – 18. storočia

In: Jazykovedné štúdie. 18. Z dejín slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Veda 1983, s. 95 – 114.

Slová *kadiť*, *kadidlo* v staršej slovenčine

IVETA VALENTOVÁ

Sloveso *kadiť* muselo existovať už v predkresťanskom období, pričom sa používalo a dodnes sa používa v základnom význame „vypúšťať, púšťať dym, dymiť, čadiť, čmudiť“. Zvratné neosobné sloveso *kadiť sa* (z niečoho, niekde) má význam „dymiť sa, čadiť sa“. Môže ísť jednak o vypúšťanie dymu pri horení dreva alebo iného horľavého materiálu, alebo o tvorenie dymu zo zariadenia, v ktorom niečo horí, napríklad z pece, fajky, lampy a pod.: *z komína sa kadi* (Sokol, 1867); *pán kommissár ciest, ktorý veľmi rád videl najme farské príbytky, kde kädilo sa z kochu* (komína) (Národní Hlásnik, 1868); *lampa nám bars kadí* (Revúca). V týchto súvislostiach vypúšťanie dymu bolo druhotné, dym ako taký nemal žiadnu funkciu, preto sa skôr preferovali a aj dnes sa v tomto význame prioritne používajú slovesá *dymiť*, *čadiť*, *čmudiť*.

Machek (1968, s. 234) uvádza aj celoslovanský význam slova *kadiť* „údiť“, ktorý súvisí s *čad*, *čaditi* z psl. *čadъ*. Chýba však primárne sloveso, preto ako domnelý koreň môže hypoteticky byť *ked-*. Pri význame „údiť“, čiže „vypúšťať dym pri konzervovaní, údení“ už ide o zámerné vypúšťanie dymu napríklad pálením dreva, ktorý má určitú funkciu – dymom konzervovať.

Sloveso *kadiť sa* v minulosti využívalo predovšetkým vo význame „páliť kadidlo“, pričom ide takisto o cielené pálenie na vytváranie dymu za určitým účelom. Kadidlo, čiže živica, najčastejšie však zmes živíc, prípadne aj usušených rastlín či silíc, sa pálili na rozžeravených uhlíkoch, čím vznikal dym a charakteristická vôňa. Páliť sa mohli aj oleje alebo zmesi s rôznorodými ingredienciami.

Využitie takýmto spôsobom vzniknutého dymu bolo rozličné. Okiadzali sa ním predmety, miestnosti i ľudia nielen pre vôňu alebo osvieženie vzduchu v nevetraných priestoroch, ale predovšetkým preto, aby sa zabránilo preniknutiu alebo šíreniu choroboplodných zárodkov, nákazy: *kaditi sud* DQ 1629; *kdy gedowata nemoc panuge, ma se pilne s tymto prasskem dom kaditi* RT 17. st; (vzal) *temjanu mesku jzbu kadjt* KRUPINA 1693; *brezowau kuorau kediti zahani morowe powetri* MT 17. st; *wssak nicmíně neskodj milownjkům dokonalosti, proti nezdrawému powětrj, neb z nemocy pocházegjcyému puchu, aneb ze zdworilosti k hostiom, kadidlem, neb ginssý wonnu wěcý kaditi* MPS 1777; *po puorode nech sa kadi* LR3 18. st; *jak líbežnú vůni dávají borovice, všichni dobre znají zdravý*

nos majíce, proto s nimi kadíme domy a svetnice ASL 18. st. Kadilo sa nielen ako prevencia pred chorobou, ale aj pri vlastnom liečení choroby: *Kdy ge dobitek morom nakazeny. Wezmy nekolko hub, čo na surowem buku rostu, a kuracincow suchich a na dwore, kde desst nedochody, zmisseg tito wecj a wlož do noweho hrnca a zažnuc, kady s nim dobitek u masštaly* RN 17. – 18 st; (žena) *nyekolkokrat kadyila patienta* KRUPINA 1793.

Pálenie voňavých látok a kadenie rozličnými kadidlami slúžilo a aj dodnes ešte môže slúžiť aj na magické účely, napr. na ochranu domácnosti, na vyhánanie hmyzu z domácností, proti parazitom. Vôňa, ktorá vzniká pálením prírodných aromatických látok predovšetkým v podobe olejčekov, sa dnes používa v arómotherapii, proti depresii, melancholickému stavu, úzkosti, stresu, na relaxáciu alebo dokonca na omladzovanie.

Okiadzanie dymom z kadidla sa používalo často v súvislosti s náboženskými obradmi už v predkresťanskom období, o čom svedčia aj doklady zo Starého zákona: *tak činil kral Uziass, kdy na oltari kadir* SP 1696; *žeby žádný nepristupowal cuzozemec, a ktery nenj s plema Aáronowého, aby kadyl kadidlo pred P. Bohem* KB 1757. Svedčia o tom aj doklady z iných prameňov, napr. *pohansstj knezowe kadidlnicy kadirly* KoB 1666. V starej slovenčine sloveso *kadiť* v súvislosti s náboženskými obradmi v predkresťanskom období znamenalo aj „prinášať zápalnú obeť“: (Mojžiš) *toho sskopca kdiž na drobné kusy rozsekal, tuk kadyl na ohni; (kňaz škopca) kadyl na ohny* KB 1757.

Kresťania spočiatku okiadzali kostol, aby sa pred začiatkom bohoslužby vôňou navodila slávnostná atmosféra. Až koncom 5. stor. sa začalo kadiť aj počas samotnej bohoslužby ako výraz modlitby, klaňania sa a úcty k Bohu alebo k mŕtvemu pri pohrebných obradoch: *biskup kadidlom kady* Le 1730; *jedni z kňezuv okolo tíchž már obecné caeremonie odbavovali, kropili a kadili* BR 1785; (kňazi) *ljbežnjm kadidlem kadili* TP 1796. Cirkev dnes v týchto súvislostiach slovesá ako *kadiť*, *okiadzať*, či *dymiť* označuje za nesprávne pomenovania. Aj keď majú svoju tradíciu, uprednostňuje termín *incenzovať* (Caban, 2006), ktorý bol utvorený z lat. *incendere*, čo znamená „zapáliť, spáliť“.

Pravdepodobne prenesením významu sa sloveso *kadiť*, *kadiť sa* použilo aj na šíriacu sa vôňu jedla alebo nápoja: *nowj musst kdy wonia, do nosa se kadj a hrizie* VK 1764; *kādī sa cesto, a po chvíli zobral žltú, jako hodbáb tenkú viazanicu do polievky určených slížov* (Pešťbudínske vedomosti, 1864).

Súčasný homonym *kadiť*, ktoré má význam „robiť veľkú potrebu“, sa po-cit'uje ako vulgárne, k nám sa prenieslo z češtiny. Podľa Machka (1968, s. 234) pravdepodobne vzniklo z detskej reči, pričom *diti* je zo stredočeského *diety* a *ka* z *kaka*, takže *ka diety* znamená „robiť kaka“. Pri spojení *ka* a *diti* vzniklo *kaditi*, *kadiť*. Pri okiadaní alebo dymení však takisto mohol vzniknúť smrad, alebo napr. niektoré pálené živice niekomu nemuseli voňať, ale smrdieť, a tak sa význam „páliť“, čiže „pálením robiť smrad, smradiť“ mohol preniesť na „smradenie“ počas robenia veľkej potreby. Potom by nemuselo ísť o homonymum, ale o prenesenie významu. Z tohto významu slovesa *kadiť* pravdepodobne vzniklo aj

substantívum *kad'úch* vo význame „bzdec, smrad'och“ ako údáva Slovenský slovník z literatúry aj nárečí (Kálal, 1923, s. 225). V staršej slovenčine *bzdiť* znamenalo „púšťať vetry, smradiť“ (HSSJ, 1991, s. 170) a *bzdiak*, čiže *bzdec*, *kad'úch* bol ten „kto púšťa vetry, bzdí“.

Podľa Synonymického slovníka slovenčiny (2004, s. 192) okrem významu „vypúšťať dym“ sa ako synonymum k slovesu *kadiť* uvádza aj ako pejoratívny význam „fajčiť“. Môže ísť skôr o význam „dymom z fajčenia smradiť“.

Substantívum *kadidlo*, v nárečiach aj *kädivo*, *kadzillo*, je odvodené slovo od slovesa *kadiť*. *Kadidlom*, vo všeobecnom význame „prostriedok na kadenie“, sa nazýva niektorá vonná živica, najčastejšie však zmes živíc, prípadne aj usušených rastlín či silíc, alebo aj oleje a iné látky a zmesi, ktoré sa pália na rozžeravených uhlíkoch. Vzniknutý dym a vôňa, ako sme už spomínali, sa využívali na rozličné účely, ako napríklad na dezinfekciu, pri liečení, na osvieženie vzduchu, pri náboženských obradoch a pod. V starej slovenčine sa používali výrazy *kadidlo* i ojedinele *gadidlo*: *nesli zlato, kadidlo, myrru* CC 1655; *pri pohrbu kadidlem kury* Le 1730; *Arabja (je) hogna na temjan aneb gadidlo, balzam* KrP 1760; *dobre gest tež taky čas izbu z borowickami aneb z ginssim kadidlom wikaditi* SN 1772; *tré krále na kolena padali, obetowali pokorne zlato, kadidlo a myrrhu* BIR 18. st. Receptov na rozličné kadidlá bolo a je dodnes veľa. V receptároch bývali uvedené recepty na prípravu kadidiel, napr. *Kadidlo od opuchliny. Wezmi chabzdoweg zeliny spolu y s korenem, osye hniezdo, zabieho mlieka, bezoweho kwetu, samorostlyho konopy, gednoho tak mnoho gak druhého, wssecko na hruby prassek sprawjce. Pomiessag wssecko spolu a spraw sviečky. Gsau dobre od opuchliny, gako y od urečenj* RT 17. st. V Receptári turčianskom nájdeme ešte napríklad *kadidlá od muoru, od wetrnostj, od matky a žmenj*. Kadidlo pre katolícke náboženské obrady dnes napr. obsahuje 10 dielov olibana, 4 diely benzoe, 1 diel styraxového balzamu. Súčasťou kadidiel sú najčastejšie *aloové drevo, myrha, šafran, ambra, pižma, semienka horčice, santalové drevo* a i. v rôznych množstvách a pomeroch. Mnohé prostriedky a ingrediencie dnes dostať kúpiť aj v podobe olejčiek a pália sa v arómolampách.

Kadidlo pre náboženské účely má v cirkevnej terminológii aj názvy *thus*, *lívanon*, *líbanum*, *libanon* a *thymiana*, *tymián*, *temián*. Názvy *lívanon*, *líbanum*, *libanon* súvisia s obetovaním, lat. *libo* znamená aj „obetujem, prinášam ako obeť“. Názvy *thymiana*, *tymián* a *temián* pochádzajú pravdepodobne z gréckeho *thymus*, čo znamenalo „materina dúška“. *Thymus* v botanickom názvosloví je dodnes rodový názov pre *dúšku*. Najznámejšie sú *dúška materina* (*Thymus serpyllum*) a *dúška tymianová*, *tymian* (*Thymus vulgaris*). Obidve majú liečivé účinky, sú aromatické, využívajú sa aj v kozmetike a mydlárstve (tymianová silica), známe sú aj ako korenie do omáčok a polievok. Pravdepodobne sa používali ako prísada kadidla pre svoju vôňu a dezinfekčné účinky, a preto sa ich názov rozšíril aj o všeobecný význam „kadidlo“. K nám sa označenie *tymian* pre *dúšku tymianovú* dostal z latinčiny.

Kadidlo, kadivo, tymian, temian, temián, temjín, olibanum sú aj synonymné výrazy pre živicu zo stromu *kadidlovníka Carterovho* alebo (v staršej odbornej literatúre) *pravého* (*Boswellia sacra carteri*), prípadne iných druhov *kadidlovníka* z rodu *Boswellia*, pričom živica i rastlina sa zvyknú pomenúvať buď ako *kadidlo*, alebo *pravé kadidlo*. Kadidlovník rastie hlavne na somálskom pobreží a v Arábii, takže jeho živica sa k nám dováža. V Jungmannovom slovníku (1839, s. 9) sa *kadidlo biele* označuje *olibanum* a *kadidlo čierne thymiama*. V Kamaldulskom slovníku KS 1763 autor vysvetľuje latinské slovo *libanus* ako *strom kadidlowy, na ktorom hľe kadidlo roste*, v Herbári liptovskom (HL) zo 17. stor. sa uvádza, že *kadydlo byle* (je) *z arabske zeme*, v Receptári turčianskom (RT), takisto zo 17. stor., sa zase píše v jednom návode, že treba rozpustiť máličko *olibanu anebo kadidla*. Slovo *olibanum* je semitského pôvodu, *luban* znamená v arabčine „biely“. Živica zo zárezov do kôry stromu vyteká v kvapalnej forme a kým nezaschne, má bielu farbu. Po zaschnutí má gumovú konzistenciu v podobe zrníčok. Môže mať farbu žltkastú, červenkastú a matne priesvitnú. Pri žutí však zmäkne a premení sa na plastickú hmotu takisto bielej farby. Aj pri zmiešaní s vodou vytvorí bielu emulziu. Čerstvé kadidlo v ešte bielej kvapalnej forme sa nazývalo aj *libanus*. Jeho vôni, ktorá vznikala pri zahrievaní, pripisovali liečivé účinky. V kombinácii s inými prísadami ním liečili napr. rany alebo zastavovali krvácanie.

Kadidlo čierne okrem názvu *thymiama* sa latinsky nazývalo *storax rubea* alebo *storax rubens*. Je to vnútorná suchá kôra ovocia veľkosti bielych sliviek stromu *ambrona východná* (*Liquidambar orientalis*): *z černého kadidla kuora* TT 1745. Živicu *ambrony východnej* zase nazývali *židovské kadidlo* alebo *storax calamita*. Má červenkastú farbu. Obidvoma kadidlami sa okiadzalo, ale predovšetkým *židovské kadidlo* sa používalo na prípravu rozličných liečiv, napr. proti kašľu, nádche, na dezinfekciu ústnej dutiny a pod.

F. Kott (1878, s. 654) napr. v českom jazyku spomína takéto druhy kadidiel: *arabské, indické, obecné, biele, hnědé, andělské, černé, lesní, selské, nepřebírané, přebírané*. Adjektíva *arabský* a *indický* pravdepodobne poukazujú, odkiaľ bola živica dovezená. A. Bernolák v Slovári (1825, s. 859) uvádza *černé (načervenalé) kadidlo styrax (storax) rubens* a *stlučené (potlučené) kadidlo*. *Andělské* alebo *Englovo kadidlo, andělský prášok* alebo *vykadřovací prášok Dra Engla, Pulvis fumalis Engel* je pravdepodobne zmes živíc na kadenie, ktoré pripravil Dr. Engel. *Lesné kadidlo* je živica z *borovice* (*Pinus*): *olibani sylvestris: lesnj kadidlo* TT 1745, *zemským kadidlom* nazývali *zbehovec úzkostlivý* (*Ajuga chamaepitys*): *chamaepitys: ywa, zémske kadidlo (:bylina:)* KS 1763. V Malej Ázii a na Kréte je rozšírené *krétske kadidlo*, čo je živica, ktorá sa získava z divo rastúcich kríkov rodu *cistus krétsky* (*Cistus creticus*) a *cistus cyperský* (*Cistus cypricus*). Toto kadidlo používajú len miestni obyvatelia.

Kadidlom pomenúvali aj iné rastliny, napr. podľa Historického slovníka slovenského jazyka *medunicu medovkolistú* (*Melittis melissophyllum*): *melissa sylvestris: kadidlo (:bylina:)* KS 1763, alebo *šalviu muškátovú* (*Salvia sclarea*): *me-*

lissa sylvestris: wezmi planu šalvěgi, genž slowe kadidlo (Jungmann, 1839, s. 9). Šalvia muškátová okrem ďalších iných pomenovaní mala názov aj *kadidelník* (Janda, 1941, s. 484). Je možné, že latinský názov *melissa sylvestris* z Kamaldulského slovníka znamená takisto *šalviu muškátovú*. Jeden druh z rodu *šalvia* – *šalvia lepkavá* (*Salvia glutinosa horminum*) sa nazýva aj *medrunica*, čo vniklo z *medunice* (Machek, 1954, s. 199). Obidva druhy šalvie sa v literatúre označujú ako *kadidelník*: *kadidelník Weihrauchhändler*, *planá šalvějka*, *salvia horminium*, *das Scharlachkraut* (Kott, 1878, s. 654). Ako *planá šalvia*, nem. *Scharlachkraut*, sa označovala *šalvia muškátová* (*Salvia sclarea*). Latinský druhový názov *Melissa* zase môže poukazovať aj na *medovku lekársku* (*Melissa officinalis*). Často si ju zamieňali napr. s *kocúrnikom obyčajným* (*Melissa nepeta*, dnes *Nepeta cataria*), takže aj *medunica* mohla mať latinský názov *Melissa nepeta* (Kott, 1878, s. 994), alebo *včelníkom moldavským* (*Dracocephalum moldavicum*), čo je aj tzv. *turecká melisa*. Majewski (1894, s. 129) označuje ako *kadzidlo* aj *Melittis melissophyllum* (čiže *medunicu medovkolistú*), pričom ako latinské synonymum uvádza *Melissa sylvestris*, takisto ako *kadzidlo polne* označuje *Melissu sylvestris*.

Jedno z najznámejších a najpoužívanejších kadidiel je *myrha*, v minulosti písané aj *mirha*, *mirra*, *myrrha*, *myrra*, *mirra*, *mira*, živica zo stromu *myrhovník pravý* (*Commiphore myrrha*): *zlato, kadidlo, mirru dar mu dali* RL 1561; *myrra, pryskyrkyce stromu w zemy Arabske* HT 1760; *tri krali kadidla a mirhu, zlato wzali* Pas 18. st. Gumová živica má podobu zrníčok spečených do zhlukov, je voňavá, môže mať žltú, hnedú, červenkastú, ale aj bielu farbu. Olejovo sa leskne. Dá sa rozdrobiť na oranžovožltý prášok, ktorý keď sa zmieša s vodou, vytvorí hnedú emulziu. Už v starovekom Egypte sa myrha spolu so živicom z cédrov a muškátovým olejom používala na balzamovanie. *Myrha*, keďže má liečivé účinky, bola súčasťou rozličných masťí, dávala sa do vína a do nápojov. Slovo *kadidlo* je synonymum aj pre slovo *myrha*, ale *myrha* býva častou súčasťou iných kadidiel, ktoré pozostávajú z viacerých zložiek a dnes sa používajú pri cirkevných obradoch. Slovo *myrha* vzniklo z arabského *mur*, čo znamená „trpký“ alebo „horký“.

Pravdepodobne preto, lebo pri žuvaní má ostrú horkú alebo trpkú chuť. Túto živicu v Rakúsku nazývali aj *olibanum*. To mohlo spôsobiť časté zámény s bielou ešte nestuhnutou živicom *kadidlovníka Carterovho*, ktorá mala rovnaký názov. V minulosti bolo dosť časté, že niektoré synonymné názvy drog boli totožné s inými. V Rakúsku a vo Švajčiarsku zase myrhu nazývali *elemi*. Voda a tuk z myrhy sa nazývali *storax liquida*. Myrhou nevolali len živicu, ale aj samotnú rastlinu, strom *myrhovník pravý*: *myrrha*, *w Arabskég zemi plodny stromček* KS 1763.

Myrrha alebo *myrra* sa nazývala aj rastlina *čechrica voňavá* (*Myrrhis odorata*), pravdepodobne pre podobnosť s latinským druhovým názvom *Myrrhis*. U nás jeden z ľudových názvov pre *materinu dúšku* (*Thymus serpyllum*) je *mira Božia*, čo pravdepodobne znamená „myrha Božia“ s ohľadom na vôňu (Machek, 1954, s. 202).

Zriedkavejším významom slova *kadidlo* v spojení *kadidlo učiniť* bol v minulosti význam „okiadzanie, proces kadenia“: *borovičky neb borové dřevo y chvogj zapal a v domě kadidlo učin* TS 1771.

Nádoba určená na okiadzanie sa takisto nazývala a dodnes nazýva *kadidlo*: *kadidlo medene* LIPTOV 1659; *kadydlo welke kuchinszke* NITRA 1737; *kněz měl kad'idlo* BETLIAR náreč.¹; *do kad'illa dali uhlíki a řemian* NÁVOJOVCE náreč. Častejšie výrazy pre nádobu, v ktorej sa páliło kadidlo, dnes už používané len pri náboženských obradoch, boli *kadidelnica*, *kadidlnica*, *kaditelnica*, *kaditedelnica*, *kadilnica*, *kadenica*: *kadidelnicze mosazna* P. BYSTRICA 1611; *kadilnica medena* FAČKOV 1614 *acerra: kadenica* NP 17. st; *ani obeti, ani kaditedelnice* LKa 1736; *thuribulum: kadidlnica* KS 1763; *acerra: kaditelnice* AP 1769; *Rauchpfanne: kaditedelnice* ML 1779; *kňaz do kad'itel'ňici nasipav keďidla* HLI-NÍK n. H. náreč. V cirkevnej terminológii sa *kadidelnica* označuje aj názvami *thymiaterion*, *incensorium*, *thuribulum* (Malý teologický lexikón, 1989, s. 227).

Ten, kto držal alebo nosil kadidelnicu, sa nazýval *kadidelník* alebo *kadidlník*, ale i *kadidlár*: *thuratius: kadidlnjk* (KS 1763). *Kaditel'* zase okiadzal kadidlom: *suffitor: kaditel', podkurowač, podkaditel* (KS 1763).

Zhrnutie: Sloveso *kadiť* je známe už z predkresťanského obdobia. Základný význam bol „tvoriť, vypúšťať, púšťať dym, dymiť, čadiť, čmudiť pri horení dreva či iného horľavého materiálu, alebo z nejakého zariadenia, v ktorom niečo horí, ako napr. pec, fajka, lampa a pod.“, pričom vypúšťanie dymu je druhotné a nemá žiadnu funkciu. V. Machek (1968, s. 234) uvádza celoslovenský význam „údiť“, pričom tu práve dym zohráva hlavnú konzervačnú úlohu.

Dnes síce zriedkavejší, ale v minulosti frekventovaný význam je „páliť kadidlo“. Ide o ciele pálenie nejakého prostriedku na vytváranie dymu za určitým účelom, najčastejšie dezinfekcie, liečenia, osvieženia vzduchu, pri náboženských obradoch buď na navodenie slávnostnej atmosféry alebo ako symbol modlitby, úcty k Bohu alebo k mŕtvemu, alebo prinášanie zápalnej obete.

Od slovesa *kadiť* je odvodené substantívum *kadidlo*. Najvšeobecnejším významom slova *kadidlo* je „prostriedok na kadenie, ktorým najčastejšie býva živica alebo zmes živíc, prípadne aj sušených rastlín či silíc, ktoré sa pália na rozžeravených uhlíkoch“. V historických prameňoch sa slovom *kadidlo* najčastejšie pomenúva živica zo stromu *kadidlovník Carterov* (*Boswellia sacra carteri*), ale aj iné živice alebo rastliny, ako napr. *myrha*, živica zo stromu *myrhovník pravý* (*Commiphore myrrha*), rastlina *medunica medovkolistá* (*Melittis melissophyllum*) alebo *šalvia muškátová* (*Salvia sclarea*). Niektoré živice sa pomenúvajú lexikalizovanými spojeniami, ktoré obsahujú substantívum *kadidlo*, napr. *lesné kadidlo* je živica z *borovice* (*Pinus*), *čiernym kadidlom* sa zase pomenúva vnútorná sucha kôra ovocia stromu *ambora východná* (*Liquidambar orientalis*) ap. *Kadidlo* sa zvykne nazývať aj nádoba na okiadzanie, zriedkavejšie má aj význam „okiadzanie“, teda označuje vlastný proces kadenia alebo okiadzania. Dnes sa najčastejšie

¹ Doklad je z nárečovej kartotéky Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra.

substantívum *kadidlo* používa vo svojom základnom význame „prostriedok na kadenie“ pri náboženských obradoch.

Literatúra

- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenský, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherský. Budae: Typogr. Univers. Hungaricae 1825 – 1827. 848 s.
- CABAN, Peter: Prečo používame kadidlo? In: Katolícke noviny, 15. januára 2006.
- ČERNÝ, Jan: Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář. Praha: Avicenum, zdravotnické nakladatelství 1981. 464 s.
- Historická a nárečová kartotéka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.
- Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1. zv. A - J. 1991. 536 s. ISBN 80-224-0228-1; 2. zv. K - N. 1992. 616 s. ISBN 80-224-0385-7.
- JANDA, Carolus: Synonym pharmaceutica et technica in lingua latina, bohemica, germanica et slovenica. Praha: Redemptor E. Weinfurter 1941. 806 s.
- JUNGMANN, Josef: Slownjk česko-německý. II. díl. Praha: W knjžecj arcibiskupské knihtiskárně 1839. 1032 s.
- KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatury aj nárečí. Banská Bystrica: vlastným nákladom 1923. 1012 + 104 s.
- KOTT, František: Česko-německý slovník. Díl I. Praha: Knihotiskárny Josefa Koláře 1878. 1097 s.
- MAJEWSKI, Erazm: Slownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich. Warszawa: Nakładem prenumeratorów 1894. 550 s.
- Malý teologický lexikon. Red. S. Šoka. Bratislava: Spolok sv. Vojtecha 1989. 510 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakladatelství československé akademie věd 1968. 868 s.
- MACHEK, Václav: Česká a slovenská jména rostlin. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1954. 366 s.
- MOELER, Josef: Lehrbuch der Pharmakognosie. Wien: Alfred Hölder 1906. 502 s.
- Slovník slovenských nárečí. 1. zv. Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s. ISBN 80-224-0183-8
- Synonymický slovník slovenského jazyka. Red. M. Pisarčíková. Bratislava: Veda 2004. 998 s. ISBN 80-224-0801-8
- TALÁLAJOVÁ, Daniela - TALÁLAJ, Stanislav: Divy sveta rastlín. Bratislava: Príroda 1975. 270 s.

Skratky prameňov (podľa Historického slovníka slovenského jazyka)

AgS

Eperiensia agenda Slavica pro ecclesiis confessionis augustanae Slavicis. 1708. 172 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 29.

AP

ALVARUS, Emmanuel: Principia seu rudimenta grammatices 2. De octo partibus orationis et generibus nominum. Košice: Univ. tlač. 1771. 151 s. 3. De nominum declinationibus, verborum praeteritis et supinis, syntaxi anteriore, sive appendicibus. Košice: Univ. tlač. 1769. 457 s.

ASL

Antológia staršej slovenskej literatúry. Red. J. Mišianik. Bratislava: Veda 1964. 872 s.

ASI

ADAMIŠ, Pavel: (Slovník latinsko-slovenský.) 1740. 117 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MJ 711.

BAG

(Bystrická agenda.) 1585. 137 s. RKp. v ÚK SAV (LK) v Bratislave, bez sign.

BE

BAJZA, Jozef Ignác: Slowenské dwognásobné epigrammata gednako-koncohlasné a zwuko-mírné. 1. Prwná knižka obsahugicá gednako-konco-hlasné. 22, 64 s. 2. Druhá knižka obsahugicá zwuko-mírné. 71 s. Trnava: W. Gelinek 1794.

BK

Bardejovské katechizmy z rokov 1581 a 1612. Faksimile. Ed. B. Bálent. Martin: Knihtlačiarsky účastinársky spolok 1947. 139 s.

BIR

BLOSUYSS, Ludwyk: Ray wernég dussi. Lechnica 18. stor. 780 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 24.

BR

BAJZA, Jozef Ignác: René mláďenca príhodi a skusenost'i. Bratislava: J. M. Landerer 1785. 1. zv. 343, 7 s. 2. zv. 288 s.

BZ

BALASOVICZ, Gabriel: Začátek napravowanj a obnowowanj sskol dědinských, gmenowite a zwlásstně nassj sskoly Sudjcke. (Voľný a upravený preklad diela M. Lutheri Principium meliorandi et renovandi scholas pagenses.) Sudice 1749. 115 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 11.

CC

Cantvs catholici. Pýsne katholjcke, latinské y slowenské nowé y starodáwné, z kterymi krestiané w Pannoňygi na výročné swatky, slawnosti pry službe Božj a v ginem obwzlasstnem času z pobožnosti swé krestianské ožýwagi. Nasledugý po tem pýsne na katechismus: O swátostech Nowého Zakona. Letaňye rozlične na wýchodi cyrkewne aneb processyge a putowaňy. Z mnohú pilnosti ku potesseňy lidu krestianskému, znowu zebrané, a wůbec widané. Levoča 1655. 8, 320, 8 s.

– CM

Cesty za poznaním minulosti. Red. J. Alberty, J. Gindl, J. Kočišová. B. Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo 1970. 372 s.

CO

Cantus et orationes. 17. stor. Rkp. v súkr. vlastníctve.

CP

Conciones de passione Domini nostri Jesv Christi sub figura Samsonio compositae et dictae anno 1757. Nové Zámky. 46 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

CS

Conciones Slavico-Bohemicae. 18. stor. 992 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 10.

DQ

Dictionarivm qvatvor lingvarum Latinae, Hungaricae, Bohemicae et Germanicae diligenter et accurate primum editum. Viedeň: G. Gelbhaar 1629. 452, 7 s.

DS

PRINCE de BEAUMONT, Marie: Ďetinná spratoweň aneb rozmluwi medzi múdru dworskomistriňu i dāmami z cneho urodzeňá geg wichowaňú poručeniami. 1795. 397 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MJ 404.

DSL (Dictionarium Slavico-Latinum.) 18. stor. 556 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. J 893.

DŽ

Svetoho Dávida králya a proroka szto i pedzesázt soltári, chtoré vedlya nót franztúských z uharszkoho na szlovenszki jazik szú prelosené a verním Bosim szlusebnikom k duchovnomu usitku zhotovené. Debrecín: J. Margitai 1752. 2, 356, 13 s.

FP

Farár politicus aneb zběhlý a včený cžlowěk a idiota, to gest sprost'ak a nevčený cžlowěk gruntowně o gednospasytedlneg wjre rozmluwagj. Trnava: Univ. tlač. 1744. 14, 542, 23 s.

GP

GAVLOVIČ, Hugolín: Petsto naučeňi o dobrych mrawoch, ktere od starodawných učyteluw w latinskem gazyku popýsane, ňini ale ku užytečnemu čytani sskolskeg mladežy na slowenske wersse obrat'ene y napísane su. 1782. 3, 118 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. B 89.

GrP

Gradus ad Parnassum, sive novus synonymorum, epithetorum et phrasium poetiarum thesaurus. Trnava: Univ. tlač. 1771. 1248 s.

GŠ

GAVLOVIČ, Hugolín: Sskola krestanska z werssami zwazana k čytaní a k spíwaňi y k rozgimaňi sporadana. O čtyrech poslednich wecach čloweka totissto: o smrti, o sude, o pekle a o nebi, k potupeni hrichu a wsseckeg marnosti spusobna. Pruské 1758. 622 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MJ 331.

GV

GAVLOVIČ, Hugolín: Walaska sskola mrawuw stodola. Pruské 1755. 757 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. B 89.

HD

HRUSSKA, Samuel: Diarium qvorundam vocabulorum et verborum ex Orbe sensualio exceptorum. Krupina 1706 – 07. 54 s. Rkp. v OSZK v Budapešti, sign. Oct. Lat. 142.

HI

HOMÉR: (Ilias.) 18. stor. 305 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. J 313.

HiP

Hystorya pametna. Kratke wypsánj slawneho prychodu Gegych cysarske cisarsko-kralowske a aposstolske, gako tež y rimsko-kralowske Yassnostj k ustanownemu rakossy vherskemu. 1764. 13 s. – Wypsánj strassliwego zemetresenj, kte-

režto na rozlyčnich mystech vherske kragyny leta 1762 znamenano bylo, zwwlass-
te pak w swobodnem a kralowskem meste Komarne s weliku sskodau gest. 1763.
8 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. J 594.

HK

Hospodarska knižka, podle ktereĝ gospodar se riditi, gako rožnu lichwu, kone,
owce, swine, husy, slepky pri dobrem spusobe zadržety ma, tež y holuby. 18. stor.
102 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

HL

(Herbár liptovský.) 17. stor. 335 s. Rkp. v MTAK v Budapešti, sign. K 59.

HPS

Hlasz pobosneho spéványa, to jeszt Pesnye kresztanszke na rotsné svjátki i k jin-
sím svetím prilesitosztem szporádane, chtore z uharszkoĝo jaziku na szlovenszki
prelosil S. A. Debrecín: János Margitai 1752. I, 135, 5 s.

HT

HEILL, Johane Georgius: Trifolium sanitatis medicum aneb o zdrowj zpráwa le-
karska zepsana od Izraelity gednoĝo hogiti nemocy se snažugicyĝo. D. Kubín
1760. 161 s. Rkp. v LAMS v Martine, ev. č. 1774.

Kal

Kalendar. 18. stor. 108. s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. 442/243.

KB

Swaté biblia slowénské aneb Pjsma swatéĝo částka 1., která w sebe obsahuge
Staréĝo testamenta zákon a zákona historiú. 920 s. Částka 2., ktera w sebe obsa-
hugue Prorokú, kniĝi Machabegské a celý Testament nowy. 600 s. (Lechnica alebo
Červený Kláštor.) 1756 – 1759. Rkp. na rím. kat. farskom úrade v Cíferi.

KC

KUBIK, Dionys: Cantiones Slavonicae ordine alphabetico deductae et conscrip-
tae. Prievidza 1791. 121 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. B 190.

-KL

DUBAY, Dezider Anton: Kremnické listy z rokov 1564 – 1569. Bratislava: Slo-
venská učená spoločnosť 1940. 48, 8 s. (odtlačok z čas. *Linguistica Slovaca*).

KLe

(KŘIŠŤAN z PRACHATIC): Lekarska knyžka, z mnoĝych knyh lekarskych wy-
brana mystra Krysstana y gynych. 1740. 157 s. Rkp. v FK v Ostrihome, sign. II
190.

KoB

KOMENSKÝ, Jan Amos: *Ianua linguae latinae reserata aurea sive seminarium linguae latinae et scientiarum omnium*. Levoča: L. Brewer 1649. Slovenský rkp. preklad F. Buľovského z r. 1666 pripojený k jednotlivým stranám tlačou vydaného diela. (503 s.) V LAMS v Martine sign. B 529.

KP

Conciones quadragesimales. (Kázne pôstne.) 18. stor. 135 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

KrP

Krátke poznamenáni sweta, to gest: Malý spis kragén, mést, wód, áno y národuw rozličných. 1760. 294 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 37.

KS

(Kamaldulský slovník). *Syllabus dictionarij Latino-Slavonicus... cum brevi quoque methodo parvulorum, rite videlicet: scribendi, formandi et pronunciandi nonnullas voces in Ortographo Slavonico Idiomate, quod exemplis deducitur*. 1763. 948 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. H 64.

KT

KABARECZ, Joannes Zacharias: *Tres et triginta sermones pro variis extraordinariis occurrentiis combinati et dicti ab A. R. D. Joanne Zacharia Kabarecz, doctissimo ac zelosissimo animarum curatore Laksár et Újfaluensi verbi divini praedicatoris, st. theol. doctore ex autographo eius pariatu et transumpti*. 1753, 911, 8 s. Rkp. v UK v Prahe, sign. 2 D 165.

LD

LATSNY, Adamus: *Dictionarium cognationem seu convenientiam lingvarum: Hungaricae et Slavicae exhibens pro nationalibus scholis Slavonicis adornatum*. 1767 – 1797. (18. st) 358 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. H 10.

Le

Lekcionár. (Preklady zo Starého a Nového zákona, homílie, rozjímania a životy svätých.) 1730. 1006 s. Rkp. v MTAK v Budapešti, sign. Egyh. és Bölcz. 20, 47. – (Lekcionár.) 18. stor. (Bez titulnej strany a zakončenia, tlač.) 310 s. V súkr. vlastníctve.

LKa

LOVCÁNI, Joannes: *Katechizmus člankuw wjri krestanskeg*. 1736. 371 s. Rkp. v SNM v Bratislave, bez sign.

– LP

Listy poddaných z rokov 1538 – 1848. Red. P. Horváth. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1955. 375 s.

LR1

(Formuly a rady lekárske.) 17. stor. 84 s. Rkp. v SNM v Martine, sign. 500/675.

LR3

(Lekárske, kozmetické a zverolekárske rady.) 18. stor. 48 s. Rkp. v SNM v Martine, sign. 471/491.

LR5

(Lekárske rady.) 18. stor. 110 s. Rkp. v SNM v Martine, sign. 223.

LU

LESSÁK, Giri: Vmňej počtu, to gest tak snadný spôsob, že gedenkaždý, který čytati a máličko pjsati wj, zde z wyswětlených regul a přjkladůw w kratkem čase arithmetiku nebozto kumsst počtowánj se navčiti může. Bratislava: F. A. Patzko 1775. 260, 3 s. Rkp. cenzorského exemplára v UK v Budapešti, 132 s., sign. A 234.

MB

(Preklady Maximiliánovho banského poriadku z rokov 1699, 1701 a 1759.) Rkp. prekladu z r. 1701 v ŠObA v Banskej Bystrici, fond mesta Brezno, inv. č. 356. Preklady z r. 1699 a 1759 v publikácii RATKOŠ, Peter: Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1951. 174, 10 s.

MC

(Mravouka cnosti. Dielo z paulínskeho kláštora v Marianostre.) 18. stor. 589 s. Rkp v LAMS v Martine, ev. č. 1742.

MCa

Mali catechismus, to jeszt Véri kresztánszkéj gruntóvnych tslenkóv zaloseni fundament, chtori z velyikoho catechismusa pervéráz u jeziku belgyitzkém krádutskim szlovom víbráni i vidáni, potom z toho na uherszki preprovadzeni a z nyoho na nas jezik szlovenszki obrátzeni, k podobnomu tsvitsenu u vére szlabich a ma-lyutskich prave priróvnáni i accomodováni. Debrecín: J. Margitai 1750. 24 s.

MK

MOKOS, Dominicus: (Kázne.) Exercitia spiritualia. 18. stor. 190 s. – (Tri kázne na sviatok sv. Anny, na XI. nedeľu po Turícach a na sviatok Narodenia Pána.) 18. stor. 22 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

ML

MICHALYAK, Stephanus: Lexicon compendiosum seu syllabus simplicium primitivorum vocum et nominum et verborum, aeditio prima hujus lexicon, ut dictionarium Hungaricum, Germanicum, Slavicum-Slavonicum, Croaticum aut Illiricum et Latinum. 1779. 785 s. Rkp. v FK v Ostrihome.

MP

MACZAY, Alexander: Panes primitiarum aneb Chleby prwotjn lačněgjcým slova božjho dussem predložené, to gest Kazne na neďele ceheho roku wýbornými concepti z rozličných knjh wytaženými k snadnému pochopenj náležitě wyprawené. Trnava: F. Gall 1718. 16, 856, 2 s.

MPS

MOTT, Hermann: Spráwa duchownj na pěti slowách rádu serafinského gruntowně založená, netoliko k cnostnému, ale y k dokonalému a swatemu životu weducý. (Z lat. preložil A. Presl.) Skalica: J. A. Sskarnycel 1777. 15, 585, 16 s.

MS

MOKOS, Dominicus: Sermones pro festo B. Virginis Mariae Immaculatae. 1749. 142 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 66. – Sermones panegyrico-morales. 1758. 566 s. Rkp. v súkr. vlastnictve.

MT

Methodica tractatio de peste una cum remediis praeservativis et curativis ex Petri Bayeri medici Taurinensis libro de peste excerpta. 17. stor. 169 s. Rkp. v súkr. vlastnictve.

NHi

Nekolik historii z nemeckeho na slowenske preložene skrz Božiho Slowaka: Historia opravdiwa gmenuge se Adelson a Salviny; Gina gmenuge se Krwawe Pegu aneb asiaticska Banisa. 1791. 89 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MJ 686.

NJ

(Zbierka nariadení Jozefa II.) B. m. t. 1785--88. 88 s. – (Patenty Jozefa II.) 1786 – 88. B. m. t. 69 s.

NN

Nektere naucženy o zahradnych wecech. 18. stor. 248 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. C 1275.

NP

Nomenclator pružinský. 17. stor. 35 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. J 222.

OCh

Opuscula artis chymicae. 17. stor. 390 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Duod. Slav. 3.

OP

KOMENSKÝ, Jan Amos: Orbis sensualium pictus quadrilinguis. Hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum, pictura et nomenclatura Latina, Germanica, Hungarica et Bohemica. Levoča: S. Brewer 1685.

27, 313, 132 s. – Orbis sensualium scriptus. Svet widitedlni psany Jorius Darula, bonus homo Comitatis Turociensis. Levoča 1739. 152 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MI 691.

Pas

PASCHA, Edmund (OSTERN, C.): Harmonia pastoralis; Prosae pastorales. 18.stor. 96 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. A XXXVIII-67.

PE

Páni lutheráni ewangelicy. K wysvětlenj prawdy a spolu k duchownému prospěchu wssem prawdu milugjým predloženi. Trnava: Univ. tlač. 1764. 100 s.

PG

PRIELESZKI, Michael: (Latinský slovník so slovenskými a maďarskými glosami). 1656. 181 fol. Rkp. v ŠObA v Nitre, bez sign.

PH

Porádek hor aneb lesuw zachowánj. Bratislava: J. M. Landerer 1770. 61, 2 s.

PI

PISTORIS, Augustinus: Instructiones salutaris poenitentiae tertij ordinis, quae in regula ab seraphico sancto patre Francisco saecularibus tertiaris praescripta. 1749. 79 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

Pie

(Nábožné piesne a verše.) 18. stor. 238 s. Rkp. v súkr. vlastníctve. Pieseň skrvsena duchowni. 1774. 46 s. Rkp v E – SNM v Martine, sign. M 158

PL

Poznamenánj vžitečného lekárstwy wubec pro domácy dobytek, statek ano tež hid k tomu tohože dobitku, statku a hidu potrebné wipsánj. B. Bystrica: J. J. Tumlér 1787. 340, 26 s.

PP

PAZMÁŇY, Peter: Kv prawde wodyci predchvdce, kterého zepsal a w uherskem gazyku dwakrát witačyti dal, nagprw leta Páně 1613, po druhé 1623 Peter Pazmáňy. Na obecnu slowenčinu obraceni od gednego kneza z Towarizstwa Gežssoweho. 1734. 1111 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 79.

PR

(Poznámky a rady hygienické, prírodopisné, meteorologické, ekonomické.) 18. stor. 325 s. Rkp. v SNM v Martine, sign. 491/592.

PT

SALIGNAC, François Gabriel: De la motte Fenelon, Prybehi Telemacha sina Ulissessa. (Z lat. preložil E. Nozdroviczký.) 1778. 780, 10 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. B 478. – Prjpadnosity Telemacha otce sweho Ulysesssa, po mori a zemi hledagjcjho. (Z lat. preložil Š. Kubyňy.) 1796. 648 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MJ 747.

PV

Piesne a verše pre múdrych i bláznov. Red. J. Minárik. Bratislava: Vydavateľstvo Tatran 1969. 616 s.

RG

(Receptár gemerský.) 18. stor. 124 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

RL

Slovenská renesančná lutna. Antológia zo slovenskej renesančnej poézie. Red. J. Minárik. Bratislava: Vydavateľstvo Tatran 1982. 464 s.

RN

(Receptár nitriansky.) 17. – 18. stor. 86 s. Rkp. v ŠObA v Nitre, fond Szilvay IV.

RO

(Receptár osturniansky.) 18. stor. 27 s. Rkp. vo VM v Košiciach, bez sign.

RP

(Receptár prešovský.) 18. stor. 6 s. Rkp. v ŠVK v Prešove, sign. A 19339/45409.

RPo

Ručnj pomocnice w potrebach pro hospodaru aneb vžitečne wesele a smutne hys-torie o obcy rečene Mildhaym. 1790. 50 s. Rkp. v SNM v Martine, č. 511/905.

RS

Rituale Strigoniense seu Formula agendorum in administratione sacramentorum ac caeteris ecclesiae publicis functionibus. Bratislava: Aula Archiepiscopalis 1625. Slovenský text na s. 14 – 15, 20 – 22, 147 – 152, 157 – 158.

–RS

RYŠÁNEK, František: Slovník k žilinskej knihe. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1954. 800 s.

RSP

Radosztz sertza pobosnoho, to jest modlitbi ranné a vetserne, na jeden tédzeny i insích málo, v chtorích pobosni tslovek z duchovnú radostzu szlúsi Bohu vets-nomu. Debrecín: G. Kállai 1758. 98, 3 s.

RT

(Receptár turčiansky.) 17. stor. 226 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. J 181/2.

RTA

(Receptár turčiansky.) 17. stor. 230 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. J 572.

RW

ROBIK, Ján: Wiloženi o vžitku a potrebe katechismusa, to gest wiučowani mládeže skrze krátke otázky a odpoweďj. Ponagprwe od gedného ctjhodného kněze z Towaristwa Gežjssowého na wlasly gazik zložene, a potom na němeczky wyložene. Wčyl pak w nowe skrze dwogjctyhodného pána Jana Robika welebneg a slawnej Kapitule ostrihomskeg kanonjka, na slowensky gazik wiprawene y take z nakladem geho k spasytedlnemu prospechu witačene. Trnava: Univ. tlač. 1702. 405, 7 s.

SF

Sermones funebres et alii. 18. stor. 170 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

SJ

Sermones Jasov. 18. stor. 388 s. Rkp. v LAMS v Martine, bez sign.

SK

SMRTNIK, Benignus: Kunst dobre vmriti aneb Sskola duchowny, w nizto každý wericý krestian včy se od zleho wystrihati a dobre činjti, aby mohl sstasliwe žjwot swũg dokonati. Trnava: Univ. tlač. 1697. 11, 401 s.

SIK

(Slovenské kázne.) 1766 – 1780. 149 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

SN

SOLLENGHI, Karel: Nowy spůsob hedbawného rucha Vherskeho, to gest Rozlične vžitky a duchody na Vhersku kraginu a k neg prinaležice zemi z hedbawnych czerwičkow pochazegjce. Bratislava: F. A. Patzko 1772. 47 s.

SNS

Slovenské národnje zpjevanky od r. 1786. 56 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. B 334.

SP

Sprawa o krestianské powinnostj, co totiž každý člowek ma oddati Bohu, bližnimu a sobe samemu, chceli negen gmenem sluti, ale y skutkem opravdiwym krestianem byti. 1696. 623 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 59.

SPo

SMRTNIK, Benignus: Poklad Serafjnsky aneb arcybratrstwa pásku prowaznjho swatého otce Frantisska wywysenost skrze F. Benjgna Smrtnjka rádu Menssjch téhoz swatého Frantisska w prowincii blaho. Panny Marije w Uhřjch kazatele, a na ten čas gmenowaného arcybratrstwa directora složený. Žilina: J. Dádan 1691. 6, 207 s. – Rkp. cenzorského exemplára z r. 1690. 126 s. v UK v Budapešti, sign. A. 222.

SPr

Sex prodigia. Bardejov 1783. Pro festo Carmelitanae (a iné kázne). 18. stor. 141 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

SQ

Sermones quadragesimales. Malacky 1781. 57 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

SS

Sermones sacri slavici. (Kázne na nedele a sviatky.) 18. stor. 851 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Oct. Slav. 22.

StN

Staré nowiny liternjho vměnj. Red. O. Plachý. Banská Bystrica: J. J. Tumlér 1785/1786. 741, 10 s.

ŠV

Sstytek wyry proty bludom ninegssych czasuw. (Odpísal M. Kutik.) 1675. 105 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

TC

Conciones Petri Trnovicensis. 1631. 489 s. Rkp. v ÚK (LK) SAV v Bratislave, sign. M 2910.

TK

(Torzo kuchárskej knihy.) 18. stor. 7 s. Rkp. v UK v Budapešti, bez sign.

TS

TONSORIS, Johannes: Sana consilia medica aneb Zdrawá radda lékařská pod wagjcy z křestianské lásky vžitečné lékarstwj na wětssým djle domácy hodnowěrných doktoru lékařských proti rozličným nemocem lidského tela. Skalica: J. A. Sskarnycel 1771. 16, 260, 24 s.

TT

TORKOS, Justi Joannis: Taxa pharmaceutica Posoniensis cum instructionibus pharmacopoeorum, chirurgorum et obstetricum speciali mandato excelsi consilii regii locumtenentialis Hungarici assumta. Bratislava: M. M. Royer. 1745. 6, 98 s.

UD

SCHMÁHLING, Ludwig Ephraim: Včitel domacy aneb naučenj od rodiče a včitel, kterak by mohli malé dítka vyučovati w včenj přirozeném a w náboženstwju spolu y s nawedenjm k vkraussenému ze srdce modlenj ano y modlitbičky pro sskoly. (Z němčiny preložil J. Ribay.) Lipsko: u Krystiána Bohuslawu Hilschera 1775. 82 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sig. Oct. Slav. 10.

VK

(Vinárska knižka.) Nekteré prostrédky, skrze které wjna pry gegich sile a wlade zdržowati se magj. 1764. 51 s. Rkp. v súkr. vlastnictve.

VOv

Od vlastného skusenj pricházagjce wynaučenj, gakým spôsobem owce skrz pilné opatrowánj k dobrému stawu priwedené a w tem zachowané býti můžu. Bratislava: F. A. Patzko 1779. 44 s.

VP

Vitae patrum aneb žiwoti otců, to gest Spisowánj mnohjh starjh otců a pústewnjků, gak také y gegich rozprávěnjch a účinků, genž w latinské řečy z weliku pjlnosti a prácj složil welebnj otec Herybertus Rosweyodus, z Towaristwa Gežssowého kněz. (Lechnica) 1764. 1. zv. 1326 s.; 2. zv. 1362 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 25a, b.

VS

VALTHORN, Antonius: Spisy, kterak w degakowich wrchoch a gakowa dobrogi nachazy. 1754. 15 s. – KETSKEMETY, Pawel Petrowitius: Spisowe rozličnich mist a wrchu w Uherske zemi. 1754. 8 s. Rkp. v SNM v Martine, sign. 518/946.

VT

Verborum in institutione grammatica contentorum in Ungaricvm et Sclavonicum translatio. Trnava: Univ. tlač. 1648. 50 s.

WL

Wynaučeny o lenu a konopy dorabany pre kraganuw. Budín: Univ. tlač. 1789. 37 s.

WO

WELLIGRANDT, Michaelis: Oswjcene temnosti w dikčiňenj a odwolawagjcej kazaňy w pritomnosti welikeho shromaždenj krestianskeho kostela s. Tomasse. 1670. 47 s. Rkp. v ŠObA v Nitre, fond Bodó.

WP

ILLÝSS, Andreg: Prjklad žiwota krestianského aneb zrcadlo, to gest žiwot swatých. (Z maďarčiny preložil J. Valašík.) Trnava: Univ. tlač. 1768. 1060 s.

WU

WAGNER, Francisco: *Universae phraseologiae latinae corpus*. Trnava: Univ. tlač. 1750. 8, 1272, 48 s.

ZA

ZÁBORSZKY, Paulus: *Apologia neb obrana, ktoru se apostatowe neb odsstepency branity chtegy a ty, ktery stogy u wyre, posilnity se mohu*. 1676. 178 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Oct. Slav. 26.

ZK

SSTEIDEL, Rafael Jan: *Zpráva o kunsstu babském s připogenými figurami*. (Z němčiny preložil J. Černey.) Bratislava: F. A. Patzko 1778. 31, 359 s., 26 obraz. příloh. – Rkp. cenzorského exemplára z r. 1777 v UK v Budapešti, 387 s., sign. D 56.

ZL

(Zbierka rozličných skladieb a piesní J. Lányiho.) *Knižečka obsahujúcej w sobe wecj diwne a kunsstowé*. 1759 – 1856. 8, 260, 6 s. – (Zbierka príležitostných skladieb a veršov J. Lányiho.) *Gratulationes seu vota varii generis*. 1721 – 1865. 8, 258, 8 s. Rkp. v UK v Bratislave, sign. Ms 1256; Ms 1257.

ZS

ZÁBORSZKY, Peter: *Staw sedlský a geho chwála, gehož považowanj má gednoho každého hospodára k pjlnosti při prácech zwlasste polnjch k náležitému děláníj rolj a winjc powzbuditi*. Vacov: A. Gottlieb 1795. 14, 78 s.

ŽK

(Žilinská kniha.) *Protocollum civitatis Zilinensis (Solnensis) ab anno 1403 usque ad 1561*. (Slovenské zápisy od r. 1451.) 297 s.

ŽS

REMUND, Florimund: *Žiwot Mariae Sstuarty, Frantyscka druhyho francuzkýho krále wdowi, od Florimunda Remunda w latinským gaziku složenj a skrze gistýho reholnjka radu swatýho Pawla prwnýho pústewnýka na slowěnsku reč preloženy*. 1764. 174 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 230.

Z HISTÓRIE LEXIKY STARŠEJ SLOVENČINY

Zostavili

PhDr. MILAN MAJTÁN, DrSc.
a Mgr. TATIANA LALIKOVÁ

Zodpovedný redaktor Emil Borčín
Technický redaktor Mgr. Vladimír Radik

Prvé vydanie. Vydala a vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
v Bratislave roku 2008 ako svoju 3694. publikáciu z tlačových podkladov
Jazykovedného ústavu Ľudovíta štúra SAV. 232 strán.

ISBN 978-80-224-1009-0